

„A mi tendenciáink...”
SZAKKOLLÉGIUMI TANULMÁNYOK, 6.
HATVANI ISTVÁN SZAKKOLLÉGIUM
DEBRECENI EGYETEM

„A mi tendenciáink...”
Szakkollégiumi Tanulmányok, 6.

Szerkesztők:

Szakács János
Szendrei Ákos
Véber Zoltán
Végh Loretta Vivien
Zilahi Alexandra

HATVANI ISTVÁN
SZAKKOLLÉGIUM

Debrecen, 2018

A Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégiumának kiadása

A kötet megjelentetését a Nemzeti Tehetség Program keretében „A hazai és határon túli magyar nyelvű szakkollégiumok támogatása” címmel meghirdetett NTP-SZKOLL-17-0035 kódszámú projektje támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Borítóterv : Szendrei Ákos

© A szerzők és a szerkesztők

ISSN 2063-6059

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Előszó.....	7
<i>Mokánszki János</i> A debreceni spanyolnátha-járvány története a helyi sajtó alapján.....	9
Ónadi Sándor Adhemar szerepe az első keresztes hadjáratban.....	20
<i>Szakács János</i> A Kállóiak és Szabolcs vármegye a 13–14. század fordulóján.....	35
<i>Vas János</i> A popkulturális alkotások történelmi reprezentációjának elméleti hátttere – avagy miért foglalkozhatnak a történészek akár videójátékokkal is?.....	48
<i>Végh Loretta Vivien</i> „Az én választójogomból született az egész ma is uralkodó rendszer...” Friedrich István és a választójog kérdése a két világháború között...59	59
<i>Bajnay Flóra</i> Postcolonialism in Children's Eyes: The Effects of Colonization on the Development of Children.....	69
<i>Novák Zsófia</i> A „demitologizálás mestersége” – a mítosz dekonstrukciója Az ötös számú vágóhídban és A kínkamra és más történetekben.....	81
<i>Visnyei Petra</i> Poetics and AIDS-related Anxieties: Thom Gunn's The Man with Night Sweats.....	92

Fürstál Barbara

A kannabinoid receptor 1 (CB1) funkciójának vizsgálata porcosodás során.....103

Kasza Rita

Stwintron struktúrák kimutatása, kivágódási mechanizmusuk vizsgálata *Aspergillus nidulans* fonalas gombában.....117

Nagy Jenő

Kultúra, hitvilág, mitológia: titokzatos madarak.....130

Fejes Péter

Egy perspektívaváltás nyomában Meglepő-e a kései Foucault szubjektumfelfogása?.....143

Lengyel Emese

Csajok, lányok, asszonyok Az HBO Csajok sorozatának nőkarakterei és nőképe.....154

Krek Norbert

Emlékezhely és videojáték: A második világháború emlékezeti reprezentációja a kétezres évek FPS játékaiban.....168

Kovács Ágnes Éva

3D nyomtatás technológiai és felhasználási területei az egészségügyben.....182

Bata Erzsébet

Az iskolai teljesítményt befolyásoló tényezők.....198

Szerzőink.....213

Előszó

A Debreceni Egyetem Hatvani István Szakkollégiumának egyik legfontosabb tevékenysége a tanulmányi és tudományos eredményekkel rendelkező hallgatók bevonása a Szakkollégium tevékenységébe és további szakmai fejlődésük biztosítása érdekében eredményességük támogatása.

A különböző szakcsoportokra bontott Szakkollégium számos lehetőséget ad a tudományosság felé nyitott tagok számára. Rendszeresen neves előadók bővítik szakmai és közéleti előadások keretében a résztvevők tudását. A tagok az előadásokon kívül különböző vitaesteken, valamint régió kutatási programokban is részt vehetnek. Ezek mellett számos szabadidős programot is szervezünk az érdeklődők számára. A legvégső – de nem legutolsó – lehetőség, hogy a diszciplínájukban elmélyülő hallgatók tudományos-ismeretterjesztő tanulmányaikat is közölhetik, amelynek jelen kötet is helyet ad.

A Kedves Olvasó most a hatodik tanulmánykötetet foghatja a kezében. A 2012 óta évente megjelenő gyűjtemény a tagok és meghívott szakkollégiumok hallgatóinak munkásságának megismerésére biztosít lehetőséget. Az, hogy már a hatodik „A mi tendenciáink...” kötetet tarthatja a kezében az olvasó, az a szakkollégisták érdeme. A Szakkollégiummal közös szándékuk, hogy bepillantást engedjenek a tudományos munkáikba, kutatásaik aktuális állapotába.

A Szakkollégium tagjainak magas számából és a kutatási területeik szerteágazásából, összetettségéből adódóan jelen kötet is a legkülönbözőbb tudományterületek képviselőinek ad teret tanulmányok megjelentetéséhez. A Szakkollégium berkein belül zajló kutatások sokszínűségét jól mutatja, hogy nyolc témacsoportból tartalmaz dolgozatokat a tanulmánykötet. A változatos munkákat a hallgatók témavezetői lektorálták, akik így a szakterületek kiváló képviselői közül kerültek ki.

Debrecen, 2018 májusa

A szerkesztők

A debreceni spanyolnátha-járvány története a helyi sajtó alapján*

Mokánszki János
Biológia–történelem tanári
V. évf.

Röviden a járványról

A spanyolnátha egy A-típusú influenza volt, amely világszerte 20–50 millió, merészebb számítások szerint akár 100 millió áldozatot szedett.¹A betegség elnevezése onnan származik, hogy Spanyolország az első világháborúban nem vett részt, ezért a háborús cenzúra itt nem volt érvényben, így a spanyol sajtó 1918 májusában már arról cikkezett, hogy körülbelül 8 millióan haltak meg tüdőgyulladásban. Mivel a kortársak azt gondolták, hogy Spanyolország a forrása az új betegségnek, ezért összekapcsolták a kettőt egymással, s elnevezték spanyolnáthának.

A betegség rendkívül gyorsan terjedt a frontokon, a lövészárkokban és a hátország városaiban egyaránt. A spanyolnátha tünetei borzongás, étvágytalanság, toroklob, rossz közérzet, hát- és ízületi fájdalmak, valamint magas (39–41 Celsius-fokos) láz voltak. Ráadásul a szövődeményekkel is számolni kellett úgy, mint a tüdőgyulladással, az agyhártya- vagy a mellhártyagyulladással. A fiatalabb felnőttek körében a betegség szövődménye vérzések tüdőgyulladás volt, amely az egyén szervezetének erőteljes immunválaszát váltotta ki, míg végül a saját szervezete pusztította el a tüdőszöveteket. Ez azzal is magyarázható, hogy a fiatal felnőttek szervezete általában erős, jóval erősebb, mint a gyermekeké és az időseké, ezért érthető, hogy az

* Jelen munka egy bővebb változatban megjelent a következő címen: Mokánszki János (2017): Spanyolnátha Debrecenben. Az 1918. évi influenzajárvány a helyi sajtó tükrében. In: Forisek Péter – Schrek Katalin – Szendrei Ákos (Szerk.): Hallgatói Műhelytanulmányok 4. Debrecen

¹Ez a jelentős különbség a becslült értékek között abból adódik, hogy egyes kutatók a benszülött törzsekkel is számolnak, s ezeknél a népcsoportoknál nem regisztrálták az elhalálozásokat, így nem rendelkezhetünk pontos számszerű adatokkal.

immunrendszerük hevesebben támadta a tüdőszöveteket, annyira, hogy azok roncsolódtak, míg végül a betegség vérzéses tüdőgyulladásba fejlődött tovább. Az idősebbeknél csak bakteriális tüdőgyulladás jelentkezett a fertőzés után. Magyarországon sajátos volt a helyzet, mert az idősebb korosztály bizonyos fokú védettséget élvezett az influenzás megbetegedésekkel szemben, mivel ők korábban már átestek egy enyhébb lefolyású influenzajárványon 1889–1890 között.

A következő mondókából, amelyet a korabeli gyerekek hajtogattak a különféle játékok közben, kiderül, hogy milyen könnyen el lehetett kapni a spanyolnáthát: „I had a little bird, / It's name was Enza. / I opened the window / and in-flu-enza.”² Ebből is jól látszik, hogy senki sem volt biztonságban. A világ népességének közel egyötöde fertőződött meg, és ezek között magas volt a mortalitási ráta, körülbelül 60–80 százalék.

A spanyolnátha cseppfertőzéssel terjedt, leginkább a társas érintkezések során, például az élelmiszer-elosztóközpontokban, a kávéházakban vagy a színházakban. Ezért a nyugat-európai államokban a közegészségügyi szervezetek gézmaszkokat osztogattak a lakosság körében. Ezekkel igyekeztek az emberek eltakarni az arcukat, megszűrve segítségükkel a belélegzett levegőt, így csökkentve a megbetegedés. (The Influenza Pandemic of 1918. /virus.stanford.edu/uda/)

Összehasonlítva a magyarországi védekezési stratégiákkal: itthon nem alkalmazták ezt a módszert. Meglehet azért nem, mert a gyógyszereket, kötszereket és egyéb orvosi felszereléseket a hadsereg kiszájtította magának, és nem volt erőforrás ezek utánpótlására a lakosság körében.

A spanyolnátha megjelenése Magyarországon

Európai államként Magyarország sem kerülhette el azt, hogy 1918 nyarán beférközzön a halálos kór az ország határain belülre. Ahogyan a többi járvánnyal sújtott ország, úgy hazánk is tehetetlenül állt a spanyolnátha előtt. Az egyes fertőzött városok (például Budapest vagy Debrecen) hatóságainak ügyelniük kellett arra, hogy ne hozzanak

² „Volt nekem egy kismadaram, / Úgy hívták Enza. / Ablakot nyitottam, / s ő beröppent [in flewEnza] hozzám.” – ford. Szilágyi Zsolt.

olyan korlátozó intézkedéseket, amelyek nagy ellenkezést váltottak volna ki az élelemhiány miatt elégedetlen lakosság körében. A korabeli budapesti sajtó úgy vélte, hogy a spanyolnátha a Távols-Keletről érkezett Európába. Az újabb kutatások azonban bebizonyították, hogy ezt a feltételezést nem lehet meggyőzően igazolni. Mindenesetre a Peti Napló egyik szerkesztője, Földi Mihály, és utóbb Géra Eleonóra is erre az álláspontra jutott. Az első megbetegedéseket 1918 nyarán regisztrálták, de ekkor még csak mérsékelt volt az áldozatok száma. A világháború utolsó hónapjaiban, amikor a magyar katonák a frontokról hazaérkeztek, ugrásszerűen megnőtt az influenzás megbetegedések száma, közülük sok halálos kimenetelű volt. Vélhetően ebben közrejátszott az is, hogy 1918 októberében az olasz front összeomlott, továbbá novemberben az Osztrák–Magyar Monarchia is kapitulált, így mindkét alkalommal jelentős számú katona tért haza behurcolva a spanyolnátha kórokozóit. A korabeli sajtóértesülések szerint a következő városokból jelentették az első fertőzéseket: Budapest, Kolozsvár, Szekszárd, Szatmárnémeti, Pancsova, Nagyvárad, Pécs, Szabadka, Veszprém, Nagybecskerek, Kaposvár, Böhönye, Balatonszentgyörgy, Miskolc, Baja és Debrecen. Ha a 20. század eleji vasúti térképeket megnézzük, akkor jól látszik, hogy ezek a városok többnyire vasúti csomópontok voltak, vagy legalább elmondható róluk, hogy területüket érintette a vasútvonal. Ebből következik, hogy a spanyolnátha terjedésében jelentős mértékben közrejátszott a vasúti tömegközlekedés. Ausztriában emiatt korlátozták a vasúti forgalmat. (Debreceni Ujság [a továbbiakban DU], 1918. október 10.)

A debreceni járvány

Alföldi nagyvárosként Debrecen sem tudta elkerülni, hogy a vasúti forgalomnak köszönhetően a spanyolnátha a cívisváros lakóit is megfertőzze. A korabeli sajtótermékek közül a Debreceni Ujság napilapot választottam elsődleges forrásnak ahhoz, hogy a benne megjelenő újságcikkek alapján megkonstruáljam a járvány történetét.

Az első hullám (1918 nyara)

Az említett lap 1918 júliusában arról számolt be, hogy spanyolnáthajárvány volt Svájcban, amely körülbelül 8000 halottat követelt. Ko-

rábbról nem találtam híreket a betegséggel kapcsolatban, de ez még nem jelenti azt, hogy a hírlap szerkesztősége és rajtuk keresztül a város ne értesült volna a járványról. Augusztus elején jelent meg az a közigazgatási bizottság üléséről közölt újságcikk, amely a júliusi egészségügyi viszonyokról számolt be. Ebből kiderült, hogy júliusban az úgynevezett „spanyol betegség” sok embert fertőzött meg, de egyik sem volt halálos kimenetelű. Továbbá leírták a betegség tüneteit és lefolyását: „lázás torok-, légcső és hörghurutok, amelyet legtöbbször a tüdőgyulladás bacillusának egy fajtája idéz elő. Az esetek enyhén, szövődmények nélkül 4-5 nap alatt folytak le.” Végül beszámoltak arról, hogy az influenza tüneteit először a hortobágyi halastavak környékén dolgozó 76 orosz hadifoglyon vették észre, de közülük egyikük sem halt bele a fertőzésbe. (DU, 1918. augusztus 2. és DU, 1918. augusztus 5.)

Az augusztus havi viszonyokról szóló szeptemberi közigazgatási bizottsági ülés a fő halálos betegségek között a hasi hagymázat, a vérhast és a szamárhurutot említik, a spanyolnáthát még nem. Csak arról számolnak be, hogy „egyéb bántalmak között az influenza (spanyol-nátha) fordult elő nagy számban, általában enyhe, de pár esetben szövődményes lefolyással.” (DU, 1918. szeptember 6.) Bár a városi hatóság ügyelt a köztisztaságra, azonban a spanyolnátha ellen ez kevésnek bizonyult.

Szeptember végén a város iskoláit bezárták, mert a diákok tömegével betegedtek meg, így Márk Endre udvari tanácsos, polgármester kényszerből hozott döntést. Az iskolazárlatot szeptember 25-től október 7-ig rendelték el. Tehát Debrecenben ekkorra már jó néhány lakost megfertőzött a betegség, jöllehet halálos áldozatokról még nem számoltak be. Persze ez nem jelenti azt, hogy nem is történhettek ilyen esetek. Ha tudósítottak is halálos áldozatokról, akkor azok nem debreceni vonatkozásúak voltak. (DU, 1918. szeptember 25.) Az első halálos áldozatról – a többi cikkhez képest – terjedelmesebb szöveg jelent meg a Debreczeni Ujságban. (DU, 1918. szeptember 26.)

A szeptemberi egészségügyi állapotokról szóló polgármesteri jelentés szerint a megbetegedettekről pontos számszerű adattal nem rendelkeztek, mivel a betegségre nézve nem állt fent bejelentési kötelezettség. Márk Endre azonban egyéb információforrásokból értesült

arról, hogy szeptemberben az esetek súlyosbodtak, és közülük 6 halálos áldozat is volt.³ A halálesetek száma viszont, minden kétséget kizárólag, ennél több lehetett. (MNL HBML 1406/b Általános közigazgatási iratok)

A második hullám (1918 ősze)

1918. október 1-én érkezett a 127530/1918. BM. számú belügyminisztériumi körrendelet Debrecen város polgármesterének, amely a spanyolnátha-járvány miatt kialakult helyzet miatt rendkívüli intézkedéseket foganatosított. A rendelet arról tájékoztatott, hogy a betegség az egész országban rohamosan terjedt, és a társadalom minden rétegében fertőzést okozott. A belügyminisztérium felszólította a városi, illetve megyei előljárókat, hogy a lakosságot mihamarabb és minél szélesebb körben értesítsék a járványról, illetve a javasolt védekezési módszerekről. (A védekezési javaslatokról később szölok majd.) A polgármester igyekezett eleget tenni a rendeletben foglaltaknak, és elsőnek 1918. október 11-én a helyi sajtóban adott tájékoztatást a kialakult helyzetről s a védekezési előírásokról. (DU, 1918. október 11.)

Amellett, hogy Debrecenben gyorsan terjedt a járvány, egész Hajdú vármegyében is tömegesen betegedtek meg az emberek. Ráadásul Hajdúböszörményben a spanyolnátha vérhassal párosult, ami jelentősen súlyosbította a járvány következményeit. Ellenben a legtöbb eset könnyű lefolyásúnak látszott: csekély volt azoknak a megbetegedéseknek a száma, amelyek tüdőgyulladással végződtek. Voltak azonban halálos kimenetelű esetek is. (DU, 1918. szeptember 28.)

Néhány nappal később újabb közleményt adott ki Márk Endre polgármester, amely még mindig az október 1-én kelt belügyminisztériumi rendelet alapján fogalmazódott meg. A közlemény elején új információval alig szolgált, csak a korábban megfogalmazott jelentések összegzése olvasható. A szöveg második felében viszont olyan instrukciókkal látta el a lakosságot, amelyek a megelőzésre helyezték a hangsúlyt. Eszerint annak, aki érintkezett egy spanyolnáthás beteggel, érdemes volt utána megmosakodnia, sőt a száját kiöblíteni.

³ A jelentés sajnos nem jelöli meg Márk Endre egyéb információforrásait, ezért ezt én sem tudom itt megtenni.

Ugyanakkor óvakodni kellett attól, hogy a betegek az egészségesekre köhögjenek, de a megfázás kockázatát is csökkenteni kellett, hiszen a legyengült szervezetet jobban megviselte a kór. A beteg felgyógyulása vagy halála után, a lakást ki kellett takarítani és szellőztetni, hogy az ott megtelepedett kórokozótól mentesítsék a helyiséget. A lakásokra előírt rendelkezések ugyanúgy érvényesek voltak a közösségi zárt terekre is. Továbbá kerülni kellett az olyan helyeket, amelyekre a zsúfoltság volt jellemző, például a tömegközlekedési eszközöket (főként a villamoskocsikat), a kávéházakat, az italmérő helyiségeket – ugyanis itt lehetett a legkönnyebben megfertőződni. Következésképp ezeket, beleértve a tömegközlekedési eszközöket is, rendszeresen szellőztetni kellett.

A belügyminisztériumi rendeletet 1918. október elején tették közzé, amikor még nem számoltak azzal, hogy a járvány elhúzódhat egészen a téli hónapokig. Októberben ezeket a megelőző intézkedéseket még gond nélkül végre lehetett hajtani, mivel a lakások szellőztetésével a benti hőmérséklet nem közelíthette meg a „mínuszokat”. Novemberben és decemberben viszont, amikor a spanyolnátha még nagyobb számban fertőzött, már kockázatos volt a villamoskocsikat és a lakásokat szellőztetni, ugyanis a hideg levegő miatt könnyebben meg lehetett húlni, vagy akár a tüdőgyulladást is el lehetett kapni. Ráadásul a háború miatt a városban (is) tüzelőanyag-hiány lépett fel, így önmagában a fűtés, még inkább a kiszellőztetett helyiségek visszafűtése, egyre nagyobb problémát okozott. (DU, 1918. október 11.)

A növekvő megbetegedések ellen csak különleges intézkedésekkel lehetett fellépni, ezért 1918. október 18-án az Egészségügyi Bizottság kijelentette, hogy Járványügyi Bizottsággá alakul az 1876. évi XIV. tc. 164. §-a értelmében. A bizottság tagjai között a helyi tisztiorvosok mellett Tüdős Kálmán tisztifőorvos is helyet foglalt. Az újonnan megalakult testület több rendelkezést hozott. Ezek mind a járvány megfékezésére irányultak. Elsősorban táviratban kérték a belügyminisztériumot, hogy az ekkora számú betegek ellátásához szükséges orvosok mennyiségét a katonai szolgálatban lévő orvosok felmentésével pótolják, mert nem voltak elegendően ahhoz, hogy a gyorsan növekvő fertőzötteket szakszerűen ellássák, kezeljék. Emellett a betegekhez való eljutás is problémás volt, mivel nem álltak rendelkezésre fogatok megfelelő mennyiségben. Ezért a bizottság kérte a

rendőrfőkapitányt, hogy kérésüknek eleget téve, és megfelelő díjfizetés ellenében különítsenek el számukra kocsikat, hogy az orvosok gyorsan és egyszerűen eljuthassanak a betegekhez a város bármely pontjára. Továbbá kimondták, hogy minden Debrecenben tartózkodó és szolgálatban lévő orvos köteles bejelenteni naponta a járványos megbetegedéseknek és a halottaknak a számát. A további fertőzés mérséklése céljából pedig az influenzás betegek szállítását csak a hatósági fertőtlenítő hajthatta végre, kizárólag az erre a célra kialakított kocsikon. A villamoskocsik ügyében végül úgy rendelkeztek, hogy kötelesek mindkét oldalt teljesen lebecsátott ablakkal közlekedni, elkerülve ezzel a zsúfoltság okozta fertőzésveszélyt. Ezt az előírást később megszüntették, mivel haszталannak bizonyult. (MNL HBML 1406/b)

A későbbi, 22650/1918. BM. számú határozat feljogosította a tiszti főorvost többek között a járványkórház megnyitására, hogy a fertőzött betegeket elkülönítve lássák el, megelőzve ezzel a járvány terjedését a közkórházban. A Városi Tanács továbbá utasította a Közélelmezési Hivatalt, hogy a járványkórház számára biztosítson elegendő élelmet, míg a Számvevőségnek tűzifát kellett az intézménybe szállítani, továbbá a Városgazdai Hivatalt felszólította, hogy a kórházi ágyakba szükséges mennyiségű szalmát bocsásson rendelkezésre. A határozat értelmében a szükséges kocsikat a rendőrség rekvirálta. Röviddel később, október 19-én, Tüdős Kálmán azzal a kérelemmel fordult a Városi Tanácshoz, hogy 18 orvost mentsenek fel hivatali munkája alól, hogy segíthessenek, tekintve, hogy az újabb megbetegedések száma napi 80–100 esetre emelkedett.⁴

A rendelkezések hatásosnak bizonyultak, ugyanis október vége felé a tiszti főorvos nyilatkozata szerint, a járvány szűnőben volt: csökkent az influenzás megbetegedések száma. Az iskolák zárlatát azonban még nem oldották fel, a rendelkezést egészen október 31-ig érvényben tartották. Ekkor úgy tűnt, hogy az influenzajárvány alábbhagyott, mivel tetőfokát már október első felében elérte – legalábbis így gondolták. (MNL HBML 1406/b)

⁴A Városi Tanács által felmentett orvosok a következők voltak: Berényi István, Tamássy Géza és Széll Kálmán tiszti orvosok, Hutiray József, Forbáth Herman, Pauchly Géza és Szigmund Ervin kórházi, Báthory Sándor, Strellinger Győző, Grósz Pál, Brunner Lajos, Balogh Artúr, Fishcer Artúr, Kovács László munkásbiztosítási, Berencsy Zoltán és Horváth Artúr vasúti orvosok.

A harmadik hullám

1918. november elején a tiszti főorvos még arról nyilatkozott, hogy megszűnőben volt a járvány. Ennek ellenére sem volt ajánlatos megkerülni vagy felfüggeszteni az óvintézkedéseket, figyelmeztetett Tüdős Kálmán, ezért ennek megfelelően az iskolák továbbra is zárva maradtak. A novemberi – szokásosan a hónap elején tartott – közigazgatási bizottsági ülésen elhangzottak alapján számszerűsíthetőek a járvány következményei. Eszerint október első felében 2456, míg a második felében 1470 fertőzést regisztráltak. Tehát csak ebben a hónapban 3926 fő betegedett meg, a belterületi lakosságnak csaknem tizede. Az áldozatok száma 171 fő volt (később 177 haláleset említettek). November közepéig újabb 20 elhalálozást hoztak összefüggésbe a járvánnyal. Láthatóan mérséklődött a helyzet, ebből kifolyólag feloldották az oktatási tilalmat, s az iskolák november 18-án megnyitották a kapukat. (DU, 1918. november 5-6.)

1918. november 11-én véget ért az első világháború, így a katonák a frontokról hazafelé tartottak – nem is sejtve, hogy némelyikük hordozta a spanyolnátha kórokozóját. Ők hozták magukkal többek között Debrecenbe a járvány újabb, harmadik hullámát, amely kevésbé volt olyan súlyos, mint az előző, de halálos áldozatok így is bőven előfordultak. November végén arról számolt be a Debreczeni Ujság, hogy november 18-án ugyan kinyitottak az iskolák, de néhány nappal később sorban betegedtek meg a tanulók, ezért újra beszüntették a tanítást. Tüdős Kálmán azzal is indokolta újabb döntését, hogy a hidegebb hónapokban a nehéz fűtési viszonyok miatt, ami leginkább a tüzelőanyag hiányából fakadt, amúgy sem lehetett normális körülmények között tanítani. November 30-án a Járványügyi Bizottság ismét ülést tartott, és újabb intézkedéseket foganatosított a járvány megfékezésére. Az iskolákban ugyan kényszerszünetet rendeltek el, de az egyetemen zavartalanul folyhatott tovább az oktatás. A villamoskocsi ablakait a jobb szellőzés végett korábban leszereltették, de beláták az intézkedés eredménytelenségét, ezért azokat visszahelyezték. Tüdős javaslatára elrendelték a tánciskolák ideiglenes bezárását, és megtiltották, hogy a színházakban egymást követően két előadást tartsanak ugyanazon napon. A mozikban pedig két előadás között

kötelező volt egy óra szünetet tartani. Ez idő alatt a helyiséget kitakarították, kiszellőztették és formalinnal fertőtlenítették. Végül a bizottság fokozottan felhívta a figyelmet a köztisztaság fenntartására. Októberhez képest november hónapban harmadával kevesebben, összesen 113-an haltak meg a spanyol betegségben. (DU, 1918. november 13., és DU, 1918. november 29., DU, 1918. december 1.)

Decemberben is folytatódtak a járványos megbetegedések és elhalálozások. A helyzet továbbra is súlyos maradt. Volt olyan hét, amikor 33-an haltak meg. A betegellátás azonban javult valamelyest, mivel a leszerelő katonaeorvosokkal jelentősen megnőtt a városi egészségügyi személyzet száma. Tevékenységük hozzájárult ahhoz, hogy december végére már szűnőben volt a spanyolnátha Debrecenben. Egyre kevesebb beteget jelentettek be, és még kevesebben haltak bele a kórba. A normalizálódó helyzet miatt Tüdős Kálmán elrendelte 1919. január 7-ei hatállyal az iskolák kinyitását. (DU, 1918. december 8.)

Mindent összevetve Debrecenben csaknem 400 halottja volt a járványnak: 6-an szeptemberben, 177-en októberben, 113-an novemberben s közel százan az év utolsó hónapjában haltak meg. A regisztrált halálesetek száma 1918-ban a város összlakosságának 0,4 százalékát adták.⁵ Sajnos olyan adatok nem állnak rendelkezésre, amelyekből pontosan megtudhatnánk, mennyien betegedtek meg a városban. További statisztikai adatokkal 1919 januárjától már nem rendelkezünk, mert a járvány megszűnt. Ha voltak is újabb megbetegedések, akkor azok csak csekély számban fordulhattak elő. Mindenesetre 1919. január 1-én a sajtó azt az örömteli hírt közölte, hogy megszűnt a spanyolnátha járvány Debrecenben. (DU, 1919. január 1.)

Összegzés helyett

Magyarország vesztésként fejezte be az első világháborút, ami nagy társadalmi feszültségekhez vezetett. Ebből bontakozott ki az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság. A spanyolnátha-járvány ebben a „zűrzavaros” időszakban „tombolt” hazánkban is. Egyedül talán a háborús cenzúra⁶ miatt nem keltett igazi pánikot az epidémia. A

⁵ Debrecen lakosság száma 1910-ben 92 729 fő, 1920-ban 103 186 fő volt. Timár 1986. 93.

⁶ A Debreczeni Ujság XXII. évfolyamát lapozva észrevehető, hogy a spanyolnátháról sosem közöltek hírt a címlapon, mivel ez valószínűleg társadalmi megmozdulásokhoz vezetett volna.

közhangulat megőrzése érdekében a hivatalok rendkívül körültekintően jártak el: sem a városi tiszti főorvos, sem a polgármester nem hozott olyan döntést, amely tovább borzolta volna a kedélyeket csak a legszükségesebb intézkedéseket foganatosították – illetve, ha valamelyikről kiderült, hogy hatástalan, akkor azt rövid időn belül felfüggesztették. A rendelkezéseket, határozatokat olvasva jól látható, hogy sosem tiltottak, hanem csak előírtak, javasoltak annak érdekében, miként lehet elkerülni a fertőzést.

Jelen kutatás egyértelművé tette, hogy Debrecen egykori vezetői, minden tőlük telhetőt megtettek a válság kezelése okán. Igyekeztek hatékonyan fellépni, de közben kényesen ügyeltek arra, hogy ne keltsenek felesleges riadalmat, olyan pánikot, amely kezelhetetlenné tette volna az ügyet. Felelősségük és szerepük tehát rendkívül fontos volt.

Források

MNL HBML 1406/b Általános közigazgatási iratok, Megyei törvényhatóságok és thj. városok fondok, Debrecen város Levéltára, Debrecen Város Polgármesteri Hivatalának iratai

Debreczeni Újság XXII. évfolyam

Bibliográfia

Appenzeller, Tim (2005): Madárinfluenza. *National Geographic*, 32, 10, 46–75.

Géra Eleonóra (2009): A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed*, 17, 64, 208–232.

Mokánszki János (2017): Spanyolnátha Debrecenben. Az 1918. évi influenzajárvány a helyi sajtó tükrében. In: Hallgatói Műhelytanulmányok 4. Szerk. Forisek Péter–Schrek Katalin–Szendrei Ákos. Debrecen, 66–86.

Múltbanéző 2. évf. 3. sz.

http://bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/maze-02t-1.html, (Letöltés dátuma: 2018. 05. 06.)

Soróczki–Pintér Balázs (2015): A spanyol-nátha térbeli terjedése a Kárpát-medencében és lefolyása Debrecenben 1918-ban. Szakdolgozat. Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Debrecen

The Influenza Pandemic of 1918.

<http://virus.stanford.edu/uda/>, (Letöltés dátuma: 2018. 05. 06.)

Timár Lajos (1986): Debrecen társadalma. Mezőgazdaságának néhány sajátossága. In: Debrecen története 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen

Adhemar szerepe az első keresztes hadjáratban

Ónadi Sándor
Történelem
BA II. évf.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassam miképp vett részt Le Puy püspöke, Adhemar az első keresztes hadjáratban. Véleményem szerint a püspök tevékenysége nélkül ez a hadjárat, jóval a cél – a Szent Város visszafoglalása – előtt elbukott volna. A háborúra történő felhívást követően a pápa, II. Orbán nem jelölt ki annak élére tényleges katonai vezetőt, így egymástól szervezetükben és vezetésükben is különálló seregtestek indultak meg a közös cél felé; visszafoglalni Jeruzsálemet. Mint a későbbiekben láthatjuk, az egységes vezetés hiánya számos összeütközést fog eredményezni a különböző nemzetiségű, és a feudális hierarchia más-más fokán álló fejedelmek között, amely sorozatosan veszélyeztette a hadjárat sikeres végkimenetelét. Az esetek többségében, – amint arra igyekszek rávilágítani – a legátus, Adhemar volt az, aki összetartotta a csapatokat egészen az 1098. augusztus 1-jén bekövetkezett haláláig.

A megtestesülés 1095. évében II. Orbán pápa (1088–1099) a Francia Királyságba látogatott, és augusztus 11-én ért Le Puyba, ahol a püspökkel megvitatta elképzeléseit. Innen levelet intézett a francia főpapság számára, s Clermontba szólítja őket. (Runciman, 1999. 75) A Clermonti zsinaton, – amely 1095. november 18. és 28. között tartott – a történelem során először a pápa szent háborúra szólítja fel a keresztény világot. A hadjárat célja a keleti keresztény testvérek megszabadítása a pogány uralom alól, valamint a Megváltó sírjának helyszíne, Jeruzsálem visszafoglalása. A pápa hosszasan ecsetelte a keleti hittestvérek sanyarú helyzetét, a keresztény szent helyek meggyalázását, a zarándokok zaklatását. Remek szónoki tehetséggel tüzelte fel a közhangulatot. Beszédét folyamatos „Deus vult!” – „Isten akarja!” – kiáltások szakították félbe. A szónoklat zárásaként Adhemar, Le Puy püspöke térdre ereszkedett Szent Péter utóda előtt, s arra kérte, hadd csatlakozhasson az expedícióhoz. Példáját sokan

mások is követték.¹ A jelenet leírása után Ekkehard von Aura „tiszteletre méltó, szentéletű bölcs” képében mutatja be püspököt, Bourgueil-i Baldric nagy hírnevű, tehetséges férfiként tárja elénk. (Ekkehard, 2011. 45) A világi főurak közül Rajmund, Toulouse grófja tette le elsőként az esküt, így méltán bizakodott, hogy a pápa őt nevezi ki Adhemar mellé a seregek élére. Runciman fogalmazása szerint: „Mózes szerepére vágyott Adhemar-Áron mellett”. (Runciman, 1999. 77) A pápa azonban egyértelműen ki akarta fejezni, hogy a kezdeményezés az egyház felügyelete alatt áll, így már a zsinat egybehangzóan Le Puy püspökét nevezte ki a vállalkozás „szellemi vezetőjének”. Orbán levelében – amelyet a flandriaiaknak írt – így fogalmaz: „Kedvelt fiunkat, Adhemart, Le Puy püspökét pedig erre az útra és feladatra vezérré, helyettesünkké tettük, hogy mindazok, akiknek kedve támad nekiindulni ennek az útnak, utasításainak úgy engedelmeskedjenek, mint a miénknek, s oldó és kötő hatalmának, amennyiben erre a feladatra vonatkozik, teljesen vessék alá magukat. Mindazok pedig, akiknek közületek Isten ezt a fogadalmat sugallja, legyenek tudatában annak, hogy Isten segítségével Mária menybevételének ünnepén fognak útnak indulni, és akkor csatlakozhatnak a menethez.” (Veszprémy, 1999. 131) Felvetődhet a kérdés, hogy miért nem beszélhetünk egységes vezetésről, hiszen mind a zsinat, mind a fentebb idézett levél egyértelműen Adhemart teszi a kezdeményezés vezetőjének. Ő azonban afféle szellemi, lelki vezetője volt a hadjáratnak. Elsősorban a pápa akaratának érvényesítése, majd az esetlegesen pogány kézről visszahódított területeken élő keresztény hitközösségek egyházszerzetének újra alakítása volt a fő feladata. Azonban, mint ahogy a későbbiekben láthatjuk, a legátus sokszor túlment ezen szerepkörén és akár tényleges katonai akciókban is részt vett. A levélben leírtakban továbbá látjuk, hogy a pápa az aratás utánra, 1095. augusztus 15-re tette az indulás napját, helyszínéül pedig Konstantinápolyt jelölte meg. Az időpont nem véletlen, hiszen ekkorra már betakarították a tavasszal vetett búzát, van elég élelem ellátni a katonákat, takarmány az állatoknak. Továbbá a seregek útvonalát is

¹ Monteil-i Adhemar a zsinat előtti augusztusban vendégül látta II. Orbánt, így a pápa már felvázolhatta későbbi terveit. Adhemar francia főnemesi sarj, a Valentinois hercegi család tagja. Korábban már elzarándokolt a Szentföldre, akár helyismerete is hozzá járulhatott a későbbi kinevezéshez.

gondosan meg kellett tervezni, s jó előre jelezni a terület uralkodójának a sereg érkezését, hogy az elő tudjon készülni, mind a sereg ellátására, mind annak áthaladásának ellenőrzésére.

A pápa felhívásának eleget téve a seregek 1096 augusztusában útnak indultak. Toulouse-i Rajmund, és Le Puy püspöke némileg megkésve, októberben indultak útnak. A késedelem magyarázataként szolgálhat, hogy Rajmund tapasztalt katonaként tudta, hogy mekkora ellátmány szükséges serege számára, amit igyekezett begyűjteni, szállításra alkalmassá tenni. A keresztes hadjárat első karakterei, mint például Nincstelen Valter, Remete Péter serege a megfelelő élelmiszerkészletek hiányában csupán a helybéli lakosságtól megszerzett élelmiszerre szorítkozhatott, amit vagy megvásárolt, vagy erőszakkal vett el. Ezzel szemben Rajmund, akit teljesen átítatott a keresztes hadjárat, s szűkebb értelemben a Milites Christi- eszméje, nem kívánt a keresztény lakosság szűkös élelmiszerkészleteire alapozni. Az előkészületek megtétele után megindultak csapatai, s végig szárazföldi útvonalon haladtak az Adria keleti partja mellett. Innen keletnek fordulva a Via Egnatia felé, amely egyenesen Konstantinápolyba vezetett. Útjuk során, egy velük tartó krónikás, Raymond d'Aguilers több ízben számol be a gróf kiváló helytállásáról, katonai erényeiről, a püspök jó tanácsairól, valamint a rájuk áradó isteni kegyelemről, melynek köszönhetően épségben túljutottak ezen barátságtalan vidéken. A Szlavóniát keresztező útjukat a helyi lakosság ellenszenvé, valamint azok sorozatos rajtaütései tarkították. Magyarázható ez azzal is, hogy mivel a többi seregtől némiképp késve indultak útnak, ezért a hasonló útvonalat választó csapatok már felélhették a terület élelmiszerkészleteit, így az itt élő lakosság értelem szerűen nem szívesen adott szűkös készleteiből az idegen lovagoknak. A krónikás többször említi, hogy sokszor azért tört ki konfliktus az itt élők és közöttük, mert nem volt élelem, amit megvásárolhattak volna. Rajmund d'Aguilers azonban ezt az itt élők gorombaságának s istentelenségének tudta be. Ennek ellenére a szlavón területeken túljutva, elégedetten nyugtázza, hogy eme veszedelmek ellenére sem halt éhen senki, sőt a rajtaütésekből is épen kikerült a sereg egésze, hála a vezetők fent felsorolt erényeinek. A krónikás kijelentése, miszerint a seregből – a mostoha körülmények ellenére – senki sem halt éhen, enged következtetni a korábbi feltételezésekre, miszerint Rajmund jelentős utánpótlást gyűjtött össze, s

emiatt indulhatott késve. Szlavóniát elhagyva a bizánci területek felé vették az irányt, azonban itt is érték atrocitások a felvonuló kereszties hadat. A sereggel utazó krónikás Raymond így számol be egy ilyen eseményről: „Egy napon, amikor a pellagóniai-völgyben voltunk, Le Puy püspöke, aki kényelmes helyet keresett a pihenéshez, eltávolodott a tábortól, s a patzinák elfogták. Lelőkték öszvéréről, leteperték és súlyos ütést mértek a fejére. [...] de az isteni kegyelem megmentette az életét. A patzinák egyike annak érdekében, hogy vagyont szerezzen tőle (a püspöktől), megvédte társaitól. Mindeközben a zajok hallhatók voltak a (kereszties) táborban, s az ellenség habozása, valamint a pap barátainak támadása miatt, (a püspök) meg tudott menekülni” (Krey, 1921. 64–66). Mihelyt elértek Thesszalonikéhez, Adhemar elhagyta a sereget, hogy a korábban leírt esetből keletkezett fájdalmait kipihenje.² Ilyen viszontagságok között értek el a keresztiesek Rodostóba ahol már a császár küldöttei várták őket. A vezérek többsége már megérkezett Konstantinápolyba, kisebb-nagyobb unszólásra letették a császárnak a hűbéri esküt, s most a követek Rajmundot is erre kérték. Rajmund seregét hátrahagyva a fővárosba ment, s mivel Adhemar még mindig Thesszalonikében volt, így a sereg ellenőrzés nélkül maradt. A sereg fosztogatásba kezdett, s a fosztogatásból összezsapás lett, amely a kereszties sereg súlyos vereségét eredményezte a bizánci rendfenntartó erőkkel szemben. Rajmund kezdetben nem akarta letenni az esküt, azonban a kereszties vezetők unszólására végül hajlandó volt letenni egy módosított hűbéri fogadalmat. A háttérben valójában a korábban már többször is említett fővezéri kinevezése hiánya állhatott. Rajmund megtudta, hogy a hadjárat egy másik kiemelkedő alakja Boemund, Taranto hercege, letette a császárnak a hűbéri esküt, sőt a császár még egy fővezéri poszttal is kecsegteti. Attól tartott, hogy ha ő is így tesz, akkor a normann herceg beosztásába kerülhet, amit végképp el akart kerülni.

A seregek 1097 májusában hagyták el a birodalom fővárosát. A Bizánci Birodalom területileg és hatalmilag sem állt fénykora csúcán. A kis-ázsiai területek lényegében megszűntek császári függésben lenni, ezért is kérte Alexiosz, a császár a Nyugat segítségét. A tengerszorosokon átkelő sereg első célpontja a szeldzsuk főváros,

² Egészen addig itt marad, amíg testvére – Monteil-i Francois-Lambert – meg nem érkezett, aki ezidőtájt Durazzóban tartózkodott, szintén fáradalmi kipihenése céljából.

Nikaia volt. A sereg 1097. május 14-én érte el az említett várost. Aachen Albert kiemeli a püspök szerepét az ostrom előkészítésében; „Le Puy püspöke, név szerint Adhemar, aki különb volt társainál mindenféle erényben, növelte a város körüli egységek és felszerelés számát”. (Aachen Albert II, 2007. 23) A Gesta Francorum névtelen krónikása részletesen beszámol az ostrom eseményeiről. (Krey, 1921. 101–103). A seregek 1097. május 14-én már körül is zárták az erősséget, s hozzá láttak az ostrom előkészületeihez. Meg kell említenünk, hogy a terület teljhatalmú ura, Kilidzs Arslán éppen birodalma keleti felén hadakozott, s nem gondolta komoly fenyegetésnek az újabb keresztény próbálkozást.³ A városfal körülzárását a vezetők felosztották egymás között. A védők, látva sanyarú helyzetüket, küldötteket mentstettek szultánukhoz, hogy az mentse fel őket. A felmentő sereg május 21-én érkezett a város alá. A szultán csapatai elé Rajmund, Toulouse grófja és Le Puy püspöke sietett. „Amikor a gróf ráeszmél, hogy a szultán támadása mily közel van, nem késlekedett sokáig, egész éjszakán árt tartó gyors menetben haladt előre. A nap első órájában, amikor a nap már teljesen bevilágította a földet, megérkezett Le Puy püspökével, teljes fegyverzetben lovas, gyalogos egységeivel, akik különböző színű és formájú lobogókkal valamint páncélinggel és sisakkal voltak felszerelve”. (Aachen Albert II, 2007. 27) A később kibontakozó küzdelemben a vezérek nagy többsége nem avatkozott be. Albert így számol be a további eseményekről: „Ebben az öldöklő ütközetben a püspök igyekezett nyugalmat teremteni az egységek között beszédével: „Ó Istennek népe, te hátra hagytál mindent az Isten iránt érzett szeretetedből fakadóan – gazdagságot, gazdag mezőket, szőlőket, kastélyokat – s most, az öröklét egy karnyújtásnyira van, bárki, aki életét vesztené, ezen hadjáraton, mártírként fogják tisztelni!” (Aachen Albert II, 2007. 27) E szavakkal bízatta csapatait, s eredménye nem váratott magára; a szultánnak nem sikerült a város közelébe jutnia. A nyílt mezőn a nehézpáncélos nyugati lovagok fölénye révén sikerült visszaverniük a szeldzsuk hadakat. A szultán jobbnak látta a várost sorsára hagyni, s visszavonulót fújni. A győztes lovagok, a város védőinek demoralizálása céljából levágták azok hittestvéreinek fejét, s a város belsejébe dobálták. (Aachen Albert II, 2007. 28) A

³ A Remete Péter vezette felfegyverzett „rongyos” seregére a szultán könnyelmű vereséget mért

város látva kilátástalan helyzetét, megadta magát. A Gesta Francorum névtelen krónikása így emlékszik meg a város megszerzéséről: „Hét héten és három napon tartott az ostromunk, sokan közülünk itt nyerték el a mártíromságot, vígan és örvendezve adták vissza áldott lelküket az Istennek, és a legszegényebbek közül sokan éhen haltak Krisztus nevéért.” (Krey, 1921. 103) Annak védői szabad elvonulást kaptak. Még jobban kiélezte a császár és a keresztések viszonyát, az, ahogy előbbi a foglyokkal bánt. Vezetőik megválthatták szabadságukat, s kiváló bánásmódban részesültek. (Krey, 1921. 108)

Az sikeres ostromot követően a seregek tovább indultak. Az út szűkösége miatt úgy döntöttek, hogy két részben teszik meg azt. Az első csoportba tartozott Boemund, Normann Róbert, Tankréd és sokan mások, a másodikba vonult Rajmund, Toulouse grófja, Le Puy püspöke, valamint Flandriai Róbert. A Gesta Francorum névtelen krónikása meséli el a további eseményeket. A Boemund által vezetett seregtestre az út közben, lesből „törökök megszámlálhatatlan sokasága” támadt. (Veszprémy, 1999. 35) A herceg seregét bekerítették, így küldötteket intézett a második kontingensnek, hogy azok siessenek felmentésükre mondván, hogy „ha ma akarnak küzdeni férfiak módjára, jöjjenek!” (Veszprémy, 1999. 35) A hívószóra válaszul kisvártatva megjelentek a csapatok. Mikor a törökök látták, hogy elkerülhetetlen, hogy Boemund, valamint a friss csapatok egyesüljenek, némileg megrettentek. A félelmüket csak tetőzte, amikor meglátták, hogy Adhemar, Le Puy püspöke seregével együtt a hátuk mögött tűnt fel a hegyen. A már említett krónikás, Raymond d’Aguilers kiemeli a legátus szerepét a hadicsel kitervelésében. A krónikás továbbá megemlíti, hogy mekkora bátorságot adott szívüknek, hogy látták a püspök lobogóját feltűnni az ellenség háta mögött. A püspök megjelenésére, amennyire a törökök megrettentek, úgy bátorodtak fel a keresztések, s egy megvadult oroszlán lendületével támadtak az ellenségre. A pogányok bekerítőkből egyszerűen bekerítettékké váltak. Vad futásnak eredtek, s a keresztények rögtön a nyomukban pusztították őket. A csata végeztével óriási zsákmányra tettek szert, azonban embervesztéseik is számottevők voltak. (Krey, 1921. 116–118) Meg kell jegeznünk, hogy a feltehetően Adhemar akciója nélkül is hasonló lett volna az ütközet végkimenetele, hisz Rajmund és Róbert friss csapatainak bekapcsolódásával a mérleg nyelve a nyugatiak javára billent. A

püspök bekerítőhadművelete hiányában azonban a veszteségeik a fent említettekénél jóval nagyobbak lehettek volna. Véleményem szerint a püspök ezen kezdeményezése hiányában a törökök még kitarthattak volna a friss csapatok bekapcsolódásának ellenére is, s ami a csata elhúzódását eredményezné, s ezzel megfogyatkozotva a kereszties sereg tartalékait, amire, mint látjuk a későbbiekben még nagy szükség lesz.

Annak érdekében, hogy elkerüljék a fent leírtakhoz hasonló veszedelmeket, a sereg együtt vágott neki az előttük álló útszakasznak. A Gesta Francorum névtelen szerzője számol be a Philomélion és Ikonium közötti útról. (Krey, 1921. 118–119) Leírásában kitűnik, hogy az itt elterülő sivatagon való átkelés mennyire meggyötörte a nyár közepén átutazó fém vértessel felszerelt katonákat. Ezt csak tetőzte, hogy útjuk során sem ivóvizet, sem élelmet nem találtak.⁴ Úgy tudtak némi eleséghoz jutni, hogy a tenyerükben összemorzsoltak pár szem gabonát és azt fogyasztották el. (Krey, 1921. 119) Ennek ellenére Fulcher de Chartres arról közvetít, hogy a megpróbáltatások ellenére az Istenbe vetett bizalmuk nem lankadt, a sereg továbbra is elhivatott volt, hisz Isten szent küldetését teljesítették. (Krey, 1921. 119) Fulcherrel ellentétben Acheni Albert az út ezen szakaszáról nagyon elkésérítő képet fest le számunkra. „Minden harmadik nő és férfi szenvedett (ti. a vízhiánytól)” volt olyan nap, hogy „több mint ötszáz ember adta vissza a lelkét”, „sok terhes nő a teljes kiszáradás mellett az út közepén szüli meg gyermekét mindenki szeme láttára”, az újszülöttek közül sokan nem éltek túl a tikkasztó hőséget. (Acheni Albert III, 2007. 3) Ikoniumban érkezvén hatalmas gazdagságot találtak. Bőséget minden földi jóban, gyümölcsben, jószágban, forrásban. A sereg itt rövid pihenőt tartott, hogy kipihenje a sivatagon történő átkelés fáradságait. Rajmund, Toulouse grófja annyira legyengült, hogy Orange püspöke még az utolsó kenetet is feladta számára (Krey, 1921. 125)

Az út elkövetkező szakaszának kérdésében viszály alakult ki a vezetők között. Nem volt kérdéses, hogy az expedíciónak érintenie kell a már ókori keresztény gyökerekkel rendelkező Antiókiát is, azonban a nevezett városhoz két út is vezetett. Az egyik, habár rövi-

⁴ A visszavonuló szultán minden ciszternát megmérgezett vagy leromboltatott.

debb, ám jóval veszélyesebb út a Taurosz-hegységen, majd a Kilikiai-kapun keresztül egyenesen Antiókhia-ba vezetett. A másik átjáró kevésbé meredek hágókon keresztül a régi bizánci hadiúton, elsősorban keresztény vidékeken keresztül érte el az ősi város előtt elterülő síkságot. A már Konstantinápolyban kialakult, s a hadjárat folyamán csak fokozatosan növekvő bizalmatlanság a császár iránt leginkább itt ütöközött ki először. Runciman feltételezése szerint, a császár embere Tatikiosz, – akit azért küldött, hogy tájolja a kereszties seregeket – a második útvonalat ajánlhatta, azonban Tankréd és Balduin cselet gyánítva inkább az elsőt választották. Az Antiókhia-ig vezető út borzalma-iról, szinte minden korábban említett szerző nyomorúságos képet tár élénk. Az esőzések, a meredek sziklafalak, keskeny ösvények miatt csak lassan és fáradalmasan tudtak haladni. A sereg 1097. október 20-án érte el a várost, a Vas-hídon való áthaladást követően csekély létszámú török sereggel találták szembe magukat, akiket Aacheni Albert krónikája alapján Le Puy püspöke egy rövid, bátorító szónoklatot követően késlekedés nélkül megtámadott kontingensével. Az ütközet rövid volt, ám annál hevesebb. A seregnek az áttörést követően sikerült sértetlenül átkelni az Orontész folyón. A csapatok október 21-én vertek tábor a város alatt. (Aacheni Albert III, 2007. 32) A nyugatiakat ámulatba ejtette a város nagysága, szépsége, valamint a vidék gazdagsága. Ezidőtájt Adhemar, valamint Simeon⁵, a jeruzsálemi pátriárka levelet írt a keresztény hívókhöz. A levél első felében segítségre szólítja fel az otthon maradottakat, biztatja őket, hogy csatlakozzanak szent küldetésükhöz. Elmeséli, hogy Isten sorozatosan megsegítette őket a szorult helyzetekben, azonban az ellenség száma jóval nagyobb. A levél második fele azokhoz szól, akik bár felvették a keresztet, – tehát fogadalmat tettek – azonban mégsem indultak útnak a Szentföldre. Róluk így emlékezik meg a levél: „mindnyájukra sújtsatok le a kiközösítés pallosával, hacsak nem követnek minket.” (Veszprémy, 1999. 138) Szintén Adhemar közbenjárására sikerült elérni azt, hogy a későbbiekben az éhínség által gyötört keresztieseket Simeon, ciprusi élelmiszerszállítmányokkal segítette meg. Aacheni Albert gondosan felsorolja, hogy mit tartalmazott a rakomány. Eszerint gránátalma, szalonna, valamint „dicséretre méltó bor” érkezett a

⁵ Simeon, jeruzsálemi pátriárka, aki a város vezetőségének kicserélődése után elmenekült onnan. Cipruson ütött tábor, s támogatta a hadjáratot.

keresztesekhez. (Aacheni Albert VI, 2007. 39) Maga a tény, hogy Adhemar a Simeonnal, a jeruzsálemi pátriárkával egyetemben írták a levelet, jelezheti számunkra, a püspök együttműködési szándékot az ortodoxiával. Az erősség védője, Jági Sziján kezdetben nem tervezett kitöréseket, azonban mikor látta, hogy a keresztesek haboznak a támadással felbátorodott. A tél beálltával, valamint a török kitörések gyakoriságával egyre inkább romlott a hadsereg morálja. A vidéket folyamatosan felélve, egyre messzebbre kellett portyázni, annak érdekében, hogy a sereget élelmezni lehessen, ami veszélyesebbé tette ezen akciókat. Az élelmiszerhiány odáig vezetett, hogy Boemundot és Flandriai Róbertet egy tekintélyesebb sereggel elküldték, hogy szerezzenek ellátmányt. A sereg távoztakor a városból kitörték a védők, azonban Rajmund és a legátus helytállásának köszönhetően sikerült visszaverni őket. Eközben az élelmiszerért küldött sereg szembe találta magát az ostromlott város felmentésére igyekvő török hadakkal, s mikor a helyzet már veszni látszott, Boemund a megfelelő időzítés miatt meg tudta nyerni a csatát. December 29-én, – a védők kitörését követő napon – földrengés rázta meg a vidéket. A balszerencsés események sorozatos egymásutánisága miatt Adhemar három napos böjtöt rendelt el. (Krey, 1921. 139–140) Az elrendelt böjtöt azonban kiválthatta az a gyakorlatiasság is, mivelhogy Boemund és Róbert üres kézzel tért vissza, így a seregnek továbbra is szűkös volt az élelme. Némi szállítmány érkezett különböző örmény területekről, illetve ekkor futottak be Simeon pátriárka ciprusi szállítmányai is, azonban a sereg élelmezését ezek csak csekély részben orvosolták.

Ebben a nehéz helyzetben érkezett a hír a táborba, miszerint a szeldzsuk-törökök újabb felmentő sereget küldenek a város megsegítésére. A *Gesta Francorum* részletesen taglalja az eseményeket, miszerint Boemundnak mintegy kétszáz lovassal sikerült megfutamítani az érkező erőket. A reménytelennek tűnő küzdelem előtt Boemund e szavakkal biztatta embereit: „Bátor férfiként menj harcolni, oly gyorsan, amint csak tudsz, emlékezzél vitéz elődeinkre, bátor szüleinkre, légy serény Isten és a Szent Sír megsegítésében, légy tudatában az igazságnak, hogy ez nem földi, hanem égi küzdelem, Légy tehát Krisztus legbátrabb bajnoka!⁶” (Veszprémy, 1999. 57) A beszéd után, mint

⁶ Úgy tűnik Boemundot is átjárta az *athleta Christi* eszménye, s ezzel biztatta katonáit.

a „négy napja éhező oroszlán” rontott ez ellenségnek. Míg a lovasság a felmentő sereget szorította vissza apránként, addig a gyalogság a táborot védte a városból kitörő védőkkel szemben. Már-már veszni látzott a küzdelem, – s ezzel talán az egész vállalkozás – amikor is a győztesen visszazarobogó nehézlovasság megfutamította a védőket, akik visszatértek a biztonságot nyújtó falak mögé. Március 4-én a kikötőben feltűnt egy angol legénységű flotta, amely zarándokokat, valamint Konstantinápolyból a császár ajándékaként küldött ostromgépeket, s hadmérnököket szállított. (Acheni Albert III, 2007. 53–55) A szállítmány viszontagságos úton, de eljutott a táborba. A rendelkezésre álló erőkből áprilisra két új erősséget építettek a város körül, amely immár teljesen megakadályozta a védők szervezett kitörését, valamint a városba történő szállítmányok bejutását. Úgy tűnt, hogy végre sikerül kiéheztetni a várost, azonban ekkor értesültek arról, hogy a félelmetes hírű Kerboga már úton van seregével. Boemund ezidőtájt megismerkedik, egy Fírúz nevű védővel, akivel megegyeznek, hogy némi juttatás fejében beengedi a normann herceget – embeivel egyetemben – az általa őrzött három toronyba. (Veszprémy, 1999. 66–70) Boemund eközben többször is felveti annak kérdését a vezetők körében, hogy ha a város valakinek az erényében – értve saját magát – elfoglaltatik, akkor az illető legyen a város ura. Természetesen ezt a többi vezér elutasította, azonban miután értesültek Kerboga seregének közelségéről, beleegyeztek az ajánlatba. Ezt követően Boemund ismét felvette a kapcsolatot emberével, s csellel sikerült a seregnek sértetlenül a falak alá lopódnia. Ezt követően a kapuk kinyitásával a város sorsa megpecsételődött. A várost védő Jági Szijánt örmény parasztok elfogták, s felkoncolták menekülés közben. Annak fia, a maradék török csapatokkal a fellegvárba sietett, ahol jól befészkeltek magukat. A fellegvárba sietőket Boemund vette üldözőbe, sikertelenül. Ezt követően a keresztések hozzákezdték a város kifosztásához, valamint a török, illetve az annak vélt lakosság legyilkolásához. Az elfoglalt várossról a Gesta Francorum névtelen szerzője horrorisztikus képet fest le; „A város utcáit mindenütt halottak tetemei borították úgy, hogy a búz elviselhetetlenné vált, s a városban még egy ösvényi utat sem lehetett találni anélkül, hogy ne az elesettek holttestjein gázoltunk volna keresztül.” (Veszprémy, 1999. 70)

1098. június 3-ra Antiókhia végre keresztény kézen volt a fellegvár kivételével.

A város elfoglalása után a frankok szembesültek azzal, hogy a városnak nincsenek jelentős élelmiszer-tartalékai, valamint a fal hosszúságából adódóan kevesen vannak annak őrzésére. Épphogy csak felmérték helyzetüket, amikor június 5-én megpillantották Kerboga előhadait a Vas-hídnál. A seregek néhány nappal később ott ütöttek táborn, ahol a keresztések. Mivel a fellegvár még a megboldogult Jági Sziján fiának, Szamsz ad-Daulának a kezén volt, így Kerboga terve az volt, – miután a védők parancsnoka átengedte neki a fellegvár uralmát – hogy innen intéz támadást a frankok ellen. Az első támadást nagy veszteségek árán, de sikerült visszaverni. Ezután Kerboga úgy döntött, hogy a kikötőt elfoglalva, és a várost körbe zárva kiéhezteti a védőket.⁷ A Gesta tudósít arról, hogy a korábban már említett élelmiszerhiány odáig fajult, hogy kénytelenek voltak lovaikat, öszvéreiket felfalni az életben maradáshoz. A későbbiekben állatbőrökön, faleveleken és egyéb, csekély tápanyaggal bíró étellel próbálták leküzdeni éhségüket, amint arról Raymond d’Aguilers számol be. A frankok az éhségtől, valamint a sorozatos összecsapásoktól annyira legyengültek, hogy sokan eszméletüket veszítették. Kerboga eközben folyamatos támadásaival zaklatta a védőket. Több szerző is beszámol különös eseményekről, így például a Gesta említ egy tűzcsóvát, ami egyenesen a mennyekből tör lefelé halálra rémítve az ellenséget, s lelket öntve saját katonáikba. Hasonló csodás eseményt is említhetnénk. Runciman frappáns megfogalmazása alapján „a léggör kedvezett az álmoknak és a látomásoknak”. (Runciman, 1999. 157) A táplálék megvonása egyeseknél látomásokat idézett elő, másokat pedig teljesen legyengített. Utóbbiak közé tartozik Rajmund, Toulouse grófja, valamint Adhemar is, akiknek súlyos betegségéről a legutóbb említett krónikás számol be.

A fent leírt nyomorult állapotok közepette egy férfiú, akit Péter Bertalannak hívtak, meghallgatást kért a vezetőktől. A krónikások hosszasan tárgyalják, ahogy Péter ecseteli mennyei látomásait. Raymond d’Aguilers részletesen taglalja Péter elbeszélését, miszerint Szent András megjelent neki, és megmutatta neki a helyet, ahol a

⁷ A f névtelen krónikása említi, hogy minden oldalról körül voltak zárva.

Szent Lándzsa van elrejtve.⁸ Péter Bertalan továbbá – a Szent parancsára – megdorgálja a legátust, amiért az elmaradott prédikációs tevékenységével. A szerző finoman hozzáteszi, hogy habár a gróf hitt neki, Adhemar kételkedett a látomás valódiságában. Ezt követően egy István nevű pap hasonló látomással kereste fel a vezéreket. Látomásában maga a Megváltó látogatta meg, s felszólította, hogy a keresztesekkel térjenek vissza a keresztényi élethez, hátrahagyva a paráznaságot. Ez esetben öt napon belül megsegíti őket. (Veszprémy, 1999. 81–83) Érdeemes megjegyeznünk, hogy Raymond leírásában a Megváltó, István paptól érdeklődik a hadsereg vezérének személyéről. István pap úgy felel, hogy nem egy ember vezeti, de a legnagyobb tiszteletnek, egy püspök örvend.⁹ Ezt követően a püspök az evangéliumokra megeskette a papot igazszólásáról. Mikor a várost még a keresztesek ostromolták, Jági Sziján istállóként használta a Szent Péter bazilikát, majd keresztény kézre kerülését követően Adhemar látott hozzá rendbetételéhez. A látomások alapján a lándzsa a bazilika alatt volt elrejtve. A vezetők jelenlétében Péter Bertalan kiemelte a gödörből a szent ereklyét. Habár Adhemar kételkedett Péter látomásában, azonban ügyesen használták fel.¹⁰ Mihelyt a hír eljutott a csapatokig, a legtöbben fellelkesültek. Mivel a védőket gyötörte az éhség, s a temetetlen halottak által kialakult járvány, ezért Boemund úgy döntött, hogy ki kell törni. A város védelmére 200 fős csapatot hagyott hátra, melynek vezéréül Toulouse-i Rajmondot nevezte ki, aki ekkor súlyos beteg volt. A megmaradt haderő pedig a várfal belső részén fejlődött fel, majd ki-ki ura vezetésével vonult ki a város elé. Raymond, a krónikás egy párbeszédet ad Kerboga és egyik vezére szájába, amely alapján a rettenthetetlen harcos megrémül, mikor meglátja a keresztesek létszámát és elszántságát. (Krey, 1921. 187–188) A krónikás továbbá szerényen jegyzi meg, hogy a nemrégiben megtalált ereklyét ő maga viszi a csatában. Az ütközetre június 28-án kerül sor. Adhemar, betegségéből látszólag felépült, hisz saját csapatai mellett a betegeskedő Rajmund seregeit is vezeti a csatába. A krónikás – aki Adhemar vezetése alatt vonul a csatába – elégedetten nyugtázza, hogy

⁸ TI. amivel Jézus Krisztust oldalba szúrták

⁹ Adhemar, Le Puy püspöke

¹⁰ Magát Péter Bertalant tartotta megbízhatatlannak, s a látomását, valamint a lándzsa megtalálása is hozzá köthető (Raymond d'Aguilers in: Krey 1921. 179)

hála a Szent Lándzsának egy emberük sem veszett oda, habár a harc hevében Adhemar zászlóvivője elesett, mert eltávolodott a főseregtől. (Krey, 1921. 188) Az éhség következtében az állatállomány annyira megfogyatkozott, hogy az előkelő urak is sokan gyalog voltak kénytelenek harcolni. Azonban a csatát megelőző látomások, s az ereklye megtalálása akkora bátorsággal töltötte el őket, hogy ezzel nem foglalkoztak. A frankok, miután felfejlődtek, általános támadást indítottak, s komoly harcok árán sikerült megfutamítaniuk az ellenséges sereget. Hittestvéreik sorsát látván, a fellegvár védői megadták magukat a városban tartózkodó Rajmundnak, azonban zászlaját nem tűzték ki. A Gesta szerzője elbeszéli, hogy Boemund szabad elvonulást engedett a fellegvár védőinek, cserébe az ő zászlaja magasodhatott Antiokhia ősi városa fölött. (Krey, 1921. 182–189)

A város megtartása után a keresztések fő kérdése a város urának személye volt. A császárnak tett hűségeskü értelmében neki kellett volna ajánlani, azonban a frankok mindig bizalmatlanok voltak vele szemben. Antiokhia bevétele előtt a császár képviselője elhagyta a tábornokot, hogy erősítést hozzon a Birodalomból, azonban nem tért vissza a híreszteléseknek köszönhetően.¹¹ Erre hivatkozva a frankok többsége elfogadta, hogy a várost Boemund tartsa meg, hiszen ő tervelte ki az akciót, mellyel elfoglalták, majd neki adták meg magukat a fellegvár védői. Egyedül Rajmund volt azon a véleményen, hogy a császárral jó viszonyt kell folytatni habár ő volt az egyetlen, aki nem tette le a fent említett esküt. Adhemar szerepe ekkor nem tisztázott, azonban korábbi cselekedetei tükrében kijelenthetjük, hogy reálpolitikus lévén Rajmund oldalán állhatott. Hasonló cselekedete volt a kelettel való jó viszony megtartása érdekében az ortodoxiával tanúsított együttműködés. Kettejük nyomására elérték, hogy követeket küldjenek a császárhoz, valamint megegyeztek abban, hogy novemberig a városban maradnak. Rajmund és Adhemar úgy vélte, hogy addigra megérkezik a császár, s rendeződik a város sorsa, valamint a vezetők közül egyikőjük sem kívánt nekivágni a nyár közepén a sivatagnak. Mint láthatjuk a vezetők között Toulouse grófja és Le Puy püspöke is egyfajta visszatartó erőként működött a seregben. Megakadályozták, hogy a vezetők a császár, valamint a hadjárat sikere ellen tevékeny-

¹¹ Keresztény dezertőrök azt mondták neki, hogy az egész had felmorzsolódott, ők is csak nehezen tudtak megmenekülni.

kedjenek, így szerepük lehetett abban is, hogy a csapatok nem indultak tovább az óriási hőségben. Az idő múlásával azonban a császár nem érkezett, s a városban egyre jobban kiéleződtek az ellentétek. Kiki kénye-kedvére foglalt el a városban különböző területeket, erősségeket akár egymás kárára is. Michael Foss a témát taglaló munkájában gúnyosan jegyzi meg a keresztesekről, hogy „a pillanatot kihasználva sokkal többet ért számukra feláldozni mindent egy vakmerő vállalkozásra, hogy kikaparjanak maguknak egy kis grófságot, és ezzel a kereszténység dicső feladatát fogasra akasszák” (Foss, 1997, 153) Az idézet kapcsán meg kell jegyeznünk azonban, hogy a lovagi élethez, kultúrához hozzátartozott a férfiúi erények fitogtatása. Külön fogalomként volt használatos a fortunatus miles, az a lovas, aki a sorssal nem törődik, kihívja maga ellen a sorsot, ezzel is bizonyítja bátorságát, rátermettségét, idonitását.

Júliusban járvány tört ki a városban, amely az ostrom alatt már felütötte fejét, azonban mostanra pusztító méreteket öltött. A járvány első neves, halálos áldozata Le Puy püspöke volt 1098. augusztus 1-jén. Haláláról így emlékezik meg a Gesta Francorum névtelen szerzője: „Erre nagy zavar, nyomorúság és mérhetetlen fájdalom telepedett az egész keresztény seregre, mert ő volt a szegények támogatója, a gazdagok tanácsadója, maga szentelte fel a klérikusokat, prédikált és intő szavakat intézett a lovagokhoz...” (Veszprémy, 1999. 101–102). Azonban a püspök tevékenységének ellenlábasai is voltak. Péter Bertalan, a lándzsa megtalálója, akinek Adhemar a kezdetekben nem hitt, azt terjesztette, hogy újra megjelent neki Szent András, de ezúttal Adhemar is vele tartott. Az eltávozott püspök elmondta neki, hogy hitelenségéért a pokolba került, ahonnan csak Boemund imádkozása és a Szent Lándzsa őrzésére adott összeg menekítheti ki. Ez a fordulat a későbbiekben politikai indíttatással többször is előkerül, amikor a lándzsa hitelessége, illetve az azzal járó tekintély a téma. Jeruzsálem alatt, szorult helyzetben ismét kijátszották ezt a kártyát, miszerint a püspök a túlvilágról is azért esdekel, hogy a fejedelmek adják fel a civódást egymással, s koncentráljanak a város bevételére. Ennek kulcsa a mezítlábas körmenet, valamint a böjt. (Krey, 1921. 254–255). A csapatok betartották az utasításokat, s a várost 1099. július 14-re elfoglalták. Raymond emlékszik meg arról, hogy sokan megsiratták, amiért a szeretett püspök nem élte meg a Szent Sír visszafoglalását.

Az ostromról történő leírása során azonban, azt írja, hogy a seregben többek is látták, ahogy Adhemar elsőként hág fel a létrákon a falakra így bátorítva a katonákat (Krey, 1921. 261). A későbbiekben úgy emlékszik meg róla, mint aki összetartotta az egész sereget „szent cselekedeteivel és szavaival”. Egyfajta második Mózesként emlegeti a püspököt. (Krey, 1921. 262)

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy eme tekintélyes férfiú igyekezett a korszak feltételeinek megfelelően reálpolitikusként vezetni a sereget. Tekintélye, rátermettsége révén alkalmas volt arra, hogy áthidalást jelentsen a frank lovagok, s a keleti keresztények között. A cél, amelyet a pápával közösen terveztek ki, 1099 nyarára sikerrel zárult, azonban ezt egyikőjük sem élte meg. Az általam felhasznált források tükrében megállapíthatjuk, hogy a püspök oroszlánrészt érdemelt a hadjárat sikeres lefolyásában. Halálát követően nem akadt még egy olyan személy, aki le tudta volna nyugtatni a frank tábor belső ellentéteit, s békés egymás mellett élést tudott volna teremteni a császárral, alattvalóival, s a Szentföldön élő népekkel.

Bibliográfia:

Albert of Aachen. (2007): *Historia Ierosolimitana, History of the journey to Jerusalem*. Edited and translated by Susan B. Edgington, Oxford

Krey, August C. (1921): *The First Crusade. The accounts of eyewitnesses and participants*. Princeton

Az első és második keresztes háború korának forrásai (1999). Szerk. Veszprémy László. Budapest

Ekkehard of Aura (2011): *The Hierosolymita*. Edited and translated by Matthew LaBarge King. Department of History, University of Washington

Foss, Michael (1997): *Az első keresztes hadjárat*. Debrecen

Runciman, Steven (1999): *A keresztes hadjáratok története*, Budapest

A Kállóiak és Szabolcs vármegye a 13–14. század fordulóján

Szakács János
Történelem–magyar tanári
MA III. évf.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassam mennyi információt és milyen összefüggéseket tartalmaz akár egy oklevél is az Árpád-kor végén. Az oklevelet körülvevő információkból pedig felvázolom a Balogsemjén nemzetség megpróbáltatásait az Árpád-kor végén és az Anjou-kor elején. Az időszakot az éraváltáson kívül a megyei közigazgatás átalakítása is megbonyolítja, amelyben ugyancsak képviseltették magukat a Balogsemjéniek. I. Károly hatalomátvételének, valamint a megyerendszer átalakulásának az elemzésével és a családnak az ebben betöltött szerepével kívánom jobban árnyalni Szabolcs megye késő középkori működését.

1290-ben értesülünk egy Kemecsére való Farkasról, akinek utód nélküli halála miatt a földje visszazállt a királyra, IV. Lászlóra, s az a Balogsemjén nembeli Mihály fiainak adományozta azt. (Szentpétery – Borsa, 1961. 3560) Az utód nélküli halál nem volt ismeretlen jelenség ebben az időszakban. Az egyik okot a tatárjárásban kell keresnünk. A mongolok ugyanis nem kerülték el Szabolcsot sem, ahol a lakosság számára egyetlen vár sem volt, ahol biztonságosan meghúzódhatott volna. Az ekkor még rendkívül mocsaras vidék némelyek számára menedékkül szolgálhatott. A tatár pusztítás után néhány helységről azt állapítják meg az oklevelek, hogy azok néptelenül maradtak. Az 1285-ben bekövetkezett második tatár rohamra azonban már felkészültek a szabolcsi lakosok. Erre utal Németh Péter szerint az, hogy 1283-ban szabolcsi nemesek és királyi szerviensek várépítésbe fogtak a Bodrog és a Tisza összefolyásánál. (Németh, 1988. 76) Így a második mongol pusztítás jelentősen kisebb volt az előzőhöz képest. A tatárjárást követő időszakban a –teleke utótaggal szereplő településnevek elpusztult helyet jelölnek. Ilyen nevet találunk a XIII. század végi Szabolcsban is. Nyírbogdány esete szolgálat kiváló példát, amely azonban a XIV. század első felére újra benépesült.

Nyír(egyháza), Sima(egyháza), Pród(egyháza) stb. pusztulására a falunév megváltozásából következtethetünk. (N. Fodor, 2003. 64) A későbbi birtokadományozások az itteni lakosok magtalan haláláról szólnak, amelynek egyik eredménye az előbb említett mongol horda lehetett. Kemecsen kívül azonban számos másik birtok is jutott ekkor a Kállóiak kezére. Ez keltette fel érdeklődésemet és ástam bele jobban magam a témába. IV. László ugyanis ekkor a Kállóiaknak a birtokadományokon kívül a helyi bíróságok joghatósága alóli mentességet, várépítési engedélyezést és támogatást biztosított, valamint megyésispáni kinevezést is ekkor kaptak először. Ez mind egy célt szolgált IV. László számára. Helyi tartományurakká akarta emelni a Kállóiakat. Az események árnyalásához ugorjunk egy kicsit előre. III. András néhány hónappal trónra lépte után általános gyűlést tartott Váradon, amelyen a megjelentek egyhangúan közismert gonosztevőnek és gyilkosnak nevezte a Balogsemjén nembeli Ubul fia Mihályt és fiát Istvánt, akik a király által rá mért fővesztés elől elmenekült. Az említett okok között az szerepel, hogy hatalmaskodásaikkal 600 márkányi kárt okozott a megyében élő különböző nemeseknek. A fenti adatok azt a gyanút ébreszthetik, hogy Mihály és fiai afféle hatalmaskodók voltak a megyében, akik a IV. László uralkodásának utolsó éveire jellemző kaotikus viszonyokat kihasználva próbáltak a zavarosban halászni, s ezzel haragították magukra a nemes urakat. (Zsoldos, 2000. 80)

Árnyaltabb képet alkothatunk azonban, ha az éremnek a másik oldalát is megnézzük. 1292-ben Ubul fia Mihály oklevelet állíttatott ki az esztergomi káptalannal, amelyben részletesen leírta mindazon sérelmeket, amiket viszont ő és fiai szenvedtek el. Az irat tanúsága szerint őt és fiát az ellenségeik kiűzték birtokaikból, s így ő maga Esztergomba, más fiai pedig részint Lengyelországba, részint Oroszországba voltak kénytelenek menekülni. Mindezt pedig azzal magyarázza, hogy ő és fiai mindvégig IV. László király oldalán álltak, viszont László király halála után Aba nembéli Amádé elfoglalta Napkor, Semjén és Szentmihály nevű birtokait, amelyet jelenleg is kezén tart. Ugyanakkor egy másik oklevélben pedig előadta, hogy a Borsa nembéli Tamás fia Jakab mester, akit más néven Kopasznak is mondanak és fiai pedig kezükön tartják Kér és Panyola nevű birtokait. A Kállói-ősök tehát nemcsak a károk okozói, hanem elszenvedői is voltak az ország XIII. század végi közállapotok ismeretében éppen nem

tekinthető meglepőnek. Dombrád és Beszterec nevű birtokai hasonló módon kerültek Borsa familiárisok kezére. (Zsoldos, 2000. 78) Mindezek alapján nem járt szerintem messze az igazságtól Ubul fia Mihály akkor, mikor az esztergomi káptalan előtt politikai okokra vezette vissza az őt és fiát ért incidenseket. Ezt a feltételezést pedig birtokaiknak visszaszerzésének a története támasztja alá. A Kállóiak 13. század végi sakkasztalukon a játszmát 1295 elején kezdték el megfordítani. Buda város jelentést tett III. Andrásnak arról, hogy Ubul fia Mihály fiai, István és Pál mesterek mindig is hűségesen szolgáltak a királyi hatalomnak, s mivel nem akartak hűtlenséget elkövetni, ezért ellenségeik bevádolták őket. A király pedig kéri, hogy ezen tények ismeretében ne higgyenek ezeknek a rosszakaróknak. Az azt, hogy a kérdés érdekli, a gyakorlatban is megmutatta. 1299-ben III. András felszólította a váradi káptalant, hogy tegyenek neki jelentést a Mihályfiak birtokainak ügyéről, s a káptalan válasza megerősítette, hogy a Balogsemjén nembeliek a királyi hatalom ellenségeinek okoztak csak károkat a megyében.

Az, hogy a Kállói-ősök nevezzük úgy politikai rehabilitációja az 1290-es évek közepén indult meg, ez pedig szorosan kapcsolatba hozható azzal, hogy az ellenségükként említett Borsa Kopasz és fivérei 1294-ben fellázadtak a király ellen. Ez a fejlemény jelentősen befolyásolta III. Andrást abban, hogy megkísérelje orvosolni Ubul fia Mihályék panaszait. A helyzet azonban változatlan maradt. III. Andrásnak nem volt ereje arra, hogy megtörje a Borsákat, Amádé pedig még mindig a király híve volt. III. András halálát követően Bajor Ottó győzték meg, hogy birtokaiknak egy részét juttassa vissza hatalmukba. Az okmány figyelemre méltó sajátossága, hogy a Szabolcs megyei Semjén, Napkor, Szentmihály és Töt, illetve a szatmári Kér és Panyola birtokok elfoglalójaként az Aba Amádét nevezi meg. A Borsák hanyagolása talán érdekes lehet, azonban Engel és Zsoldos nyomán tudjuk, hogy a Borsák Bajor Ottó híveinek számítottak, s maga Balogsemjén nembeli Mihály pedig Borsa Beke szőlősi várnagya volt. Tényleges eredményt így sem érhetek el, hiszen Aba Amádé nem csak a Balogsemjéneknek, de a tényleges hatalommal szinte egyáltalán nem rendelkező Ottó király számára is túl erős ellenfél volt. (Engel, 1988. 94) A magyar trónért folytatott küzdelemben az időközben vetélytárs nélkül maradt I. Károly oldalára álltak végül, s a politikai fejlemények

is a kezükre játszottak ekkor. 1311-ben meghalt Amádé, majd az ezt követően 1312-ben Rozgonynál I. Károly első jelentősebb csatáját megnyerte az oligarchák ellenében. A seregben pedig ott harcoltak a Kállói-ősök is. A szabolcsi birtokok visszaadását Károly ugyan elrendelte, ám az ügy nem záródott le. A király egy újabb oklevelet volt kénytelen kiadni egy évvel később, mely előadja, hogy Mihály fiainak István és Pál mestereknek visszaadta Semjén, Napkor, Szentmihály és Töt birtokait, amelyeket azonban ezt most némely hatalmasok elfoglalva tartanak. Akik elfoglalva tartották nem voltak mások, mint Amádé fiai János és László. A Borsák lázadását követően pedig 1317-ben Adorján várának elfoglalásával a Kállói-ősök végre ténylegesen visszakapták birtokaikat. (Zsoldos, 2000. 79)

Ha arra keressük a választ, hogy miképpen álhatott elő az a helyzet, amely az északkeleti országrész két nagyhatalmú oligarchafamíliáját, az Abákat és a Borsákat a Kállói-ősök ellenségévé tette, akkor a felsorakoztatott adatok arra bátorítanak, hogy lépünk vissza az időben és ezt IV. László uralkodásának utolsó éveiben keressük. S mint a dolgozat elején említettem a királyi kegy valóban árad a Balogsemjén nemzetségbeliekre. A recept pedig jól kirajzolódik. IV. László király a lázadások és egyéb pusztítások nyomán az árulók vagy a magtalanul elhalálozottak birtokait rendszerint a Kállói-ősöknek adományozta. Ezt pedig megtoldotta azzal, hogy ekkor a Kállóiaknak a birtokadományokon kívül a helyi bíróságok joghatósága alóli mentességet, várépítési engedélyezést és támogatást biztosított, valamint megyésispáni kinevezést is kaptak. A Kállói-ősök persze nem véletlenül élvezték IV. László bizalmát. A lázadások elfojtásában tett érdemeikről számos oklevél tanúskodik. Ebből pedig az a kép rajzolódik ki, hogy IV. László főként a Balogsemjénekre támaszkodva próbált az északkeleti országrészben rendet teremteni. A király hűségére visszatérőknek pedig Ubul fia Mihály ispán fiai, István és Pál mesterek katonái között lettek kötelezve a szolgálatra. IV. Lászlónak nem is kellett csalódnia, hiszen a Balogsemjének mindvégig kitarítottak mellette, sőt Aba Amádénak is nekiugrottak, hiszen Mihály fia István mester sikerrel ostromolta meg Amádé tokaji várát. (Zsoldos, 2000. 82)

Ha a Kállóiaknak juttatott adományokat és kiváltságokat egybevetjük akkor az látszik kirajzolódni, hogy IV. László a Kállóiakat is a helyi territoriális hatalom birtokosaivá kívánta tenni. A feladatuk pe-

dig az lett volna, hogy korridort képezzenek a Borsák és az Abák között, természetesen a király javára. Ez a recept később is előkerül a magyar történelemben. Zsigmond alkalmazta ezt a módszert hűséges nádora, Garai Miklós által. Ekkor a két másik család pedig a Bebek és a Drugeth volt. (C. Tóth, 2008. 40.) Megvalósítania ezt azonban IV. Lászlónak nem sikerült, hiszen nem létezett olyan hatalmi úr amibe csak bele kellett ültetni a Balogsemjéneket. Ezt ki kellett volna építenie a királynak és a Kállói-ősöknek egyaránt. Erre azonban a két legfontosabb dolog nem állt a király rendelkezésére: Az erő és az idő. A Balogsemjének számára sem volt még meg ekkor az a kiépített familiárisi rendszer ami ezt lehetővé tette volna. Ezt igyekszik alátámasztani az, hogy az oklevelek tanúsága szerint rendszerint a környékbeli birtokosokkal perlekedtek. Tehát megfelelő hatalmi bázisuk sem épült ki IV. László uralkodásának utolsó éveiben. Így máris érthetővé válik, hogy IV. László halála után miért csapott le könnyörtelenül a két tűz közé került Kállóiakra Aba Amádé és a Borsák, akik a már meglévő erőfőlényüket kihasználva még csírájában elfojtották a Balogsemjének ebbéli törekvéseit. (Zsoldos, 2000. 85)

A Balogsemjén nemzetség történetének ezen szakasza a Borsák leverésével, 1317-ben záródott le. Ez a dátum Szabolcs megye történetében is fontos, hiszen ekkor csatolták a megyét – a többek között a Kállóiak által is elfoglalt – Adorján várnagyságához. Ez pedig a dolgozat másik elemének, a megyerendszer átalakulásának fontos állomása. Szabolcs királyi vármegye a 13-14. század fordulóján nemesi megyévé alakult át. Ez azt jelentette, hogy megye (comitatus) az egységesülő nemesség önkormányzatának intézményévé vált. Az előző rendszertől eltérő sajátossága a nemesi megyének, hogy megjelentek a szolgabírák és az ispánok a törvényszéken, s ezzel létrejött a megyei törvényszék (sedria). A megyék az Anjou-kortól kezdve bekapcsolódtak a királyi kúriából érkező bírósági feladatok végrehajtásába. Más szóval királyi vagy bírói parancsra vizsgálatot (inquisitio) végeztek. (C. Tóth, 2010. 407) A király iránti hűségüket kifejezve a Balogsemjéniek, I. Károly király mellett sorakoztak fel. 1315-ben a Borsa nembeli Kopasz is I. Károly ellen fordult, és a Kállóiak őseit ekkor is a király mellett látjuk. 1317-ben Adorján várának ostrománál győzelmet aratnak. Az Anjou-korban Szabolcsban a csak és kizárólag Szabolcs megyei birtokokkal rendelkező nemes Kállóiak kivételével

senki nem kapott megyésispáni kinevezést. Ők is csak rövid ideig (1318–1321), I. Károly mellett letett hűségük elismeréseként. (Engel, 1996) A helyi ispáni cím – mivel nem volt a megye területén vár, sem nagyszámú királyi birtok – mindig egy jövedelmezőbb, országos hivatallal volt összekapcsolva, így az ispánok itt nem származtak a megye nemességéből. Erre bizonyítékként mellékletben csatolom az ispánok névsorát a korszakból. Az új típusú, megyei intézmény kialakítására a legkorábbi adataink Szabolcs megyére vonatkozóan 1284-ből származnak. A megyék élén ugyanúgy az ispán (comes) állott, mint a királyi vármegyék idejében. C. Tóth hívta fel rá a figyelmet, hogy a középkor folyamán egyetlen egy megyében sem szerepel a forrásokban főispán (supremus comes), hanem pusztán ispánként (comes) szerepelnek. A megyésispánok a 14. század folyamán saját famíliájuk tagjai közül választották ki alispánjaikat (vicecomes). Szabolcs megye esetében, ahol a Kállóiak kivételével nincsenek helyi birtokokkal rendelkező ispánok, így nem meglepő, hogy ezen tisztet betöltő személyek sem voltak feltétlenül a megye nemességének a tagjai. Ennek ellenére itt már pozitívabb a helyzet. Fele-fele arányban kerültek ki az alispánok a 14. században a szabolcsi és a megyén kívüli nemesség soraiból. Elmondható, hogy ebben a tisztségben képviseltette magát az úri nemzetségek rétege, ugyanis a Gutkeled nemzetségből eredt a Zeleméri, a Márki és a Ráskai család. A Balogsemjén nemzetség örökösei a Kállóiak és a Nagysemjéniek. Az Ibrányiak a Péc nemzetség tagjai, míg a Petri Dersiek pedig a Hontpázmány ősök leszármazottai. (N. Fodor, 2003. 19) Az alispánok 14. századi névsorát mellékletben csatolom.

A következő pozíció a megyei ranglétrán a szolgabírói tisztség volt. Ezt a pozíciót a megyei birtokos nemesség töltötte fel. Ezt gyakorlati okok is szolgálták, ugyanis a megyeközponthoz, Kállóhoz közelebb eső birtokosok közül kerültek ki a szolgabírók. Nem melleleg a településszerkezet is sűrűbb volt a megye keleti régiójában, így birtokos is több volt itt. (N. Fodor, 2003. 22) Erre talán bizonyítékot a Szabolcs megyei sedria-helyek adhatnak, amelyet mellékletként csatolok. Így adtak például a megyének szolgabírót a Kállóiak, Guttiak, Márkiak, Sényőiek, Bogdányiak, Pazonyiak stb. A szolgabírók száma rendszerint négy volt. Szabolcs megye esetében mutatkozik az országban az első említés arról, hogy az új rendszerben négy szolgabíróval műkö-

dött a megye. Ez az adat 1284. december 14-ről származik, amelyben említik, hogy a Szabolcsi négy bíró előtt megjelent Chomotha fia Péter comes, másrésről Jako nemzetségbeli Chepan fia Chepan a maga és fraterai, Miklós és Cosmas, valamint rokonai nevében. A négyes számra talán a járások (processus, reambulatio) adhatnak magyarázatot. Történetük és szerepük elválaszthatatlan a pénzügyi igazgatásától, még pontosabban a királyi egyenes adó beszédésétől, s feltételezhetően ekkor is hozták őket létre. I. Károly király 1336-ban vezette be kamarahaszna néven az új királyi egyenes adót. Az adót járásonként szedték be a királyi adószedők, akik mellé Lajos király járásonként egy-egy szolgabíróat rendelt ki. Mindebből pedig az következik, hogy egy megyében annyi járás volt, ahány szolgabíró. (C. Tóth, 2010. 408)

Ezen kívül a nádor, a megyésispán vagy a királyi kúriából küldött királyi ember mellett látták el feladatukat a megyei közgyűléseken (congregatio generalis) az esküdt ülnökök (iurati assessores), röviden esküdtek. Ők rendszerint a megyebeli gonosztevők elítélésében, levelesítésében (proscriptio) játszottak szerepet. Az esküdtek szintén a megye nemességéből származtak. Megbízásuk kizárólag a gyűlés időtartamára szólt. Számuk pedig mindvégig 12 volt. (Solymosi, 2000. 139)

Az új típusú megyerendszerben még említést érdemelnek a királyi emberek, akik szintén fontos feladatokat láttak el a megyében. A királyi vármegyék idejében az Árpád-korban a poroszló intézménye felelt meg ennek a szerepkörnek, majd az intézmény 13. századi lehatárolása után a különböző jogügyletek végrehajtásában segédkező személyeket nevezték az ügyben eljáró személy vagy hatóság után királyi, nádori, ispáni, megyei stb, embernek. (Tringli, 2007. 491) Megbízását mindig egyedi esetekre kapta. A királyi ember által lefolytatott eljárásról a mellé kirendelt hiteleshelyi megbízott tett jelentést, aki rendszerint egyházi személy volt. A királyi emberek – az oklevelekben leggyakrabban homo noster – személye az eljáró hatóság környezetéből, vagy a jogügylet színhelyének tekintélyes lakosai közül került ki kezdetben. (Engel, 2003. 578) Az Árpád-korban a poroszlóból kettő volt megyénként, azonban a királyi vármegye a 13-14. század fordulóján nemesi megyévé alakult át. Az Anjou-kortól az ügyek és az oklevelek számának a gyarapodásával pedig így már nem kettő, hanem három-hat személy közül választották ki a személyeket.

Elsősorban birtokba iktatáshoz és vizsgálat lefolytatásához (inquisitio) rendelték ki őket, persze előfordult, hogy egyéb ügyekben is eljárak, mint megintés (admonitio) vagy a perbeli ellenfél megidézése. (Engel, 2003. 585) Szabolcs megyében a vizsgálatok lefolytatására, vagy jobbágyköltözések ügyében ugyanúgy találunk szolgabírókat és megyei embert is. A megyebéli nemesek idézését viszont – a források arról tanúskodnak – csak és kizárólag megyei emberek végezheték. (Kádas, 2015. 116) A királyi embereket az egész középkoron át abból a megyéből jelölték ki, amelyhez az ügy kapcsolódott. Iktatás esetén az döntött, hol fekszik az átadandó birtok, vizsgálat esetén az, hogy hol történt a kivizsgálendő esemény, megintéskor vagy idézéskor pedig azt vették tekintetbe, hol lakik az adott személy. A királyi emberekkel pedig lezártak is tekinthetőek az átalakulóban lévő megyerendszernek a legfontosabb elemei.

A Kállóiak esetében elmondható tehát, hogy a törvényes rend helyreállítása érdekében Szabolcs megye is bőven kivette a részét a harcokból. Az újfajta megyerendszer kialakulása pedig lehetőséget teremtett a köznemeseknek, hogy ha helyi szinten is, de képviseltessék magukat az irányításban. Ez már csak azért is volt lehetséges, mert Szabolcs megyében, ahol nem éltek mágnás családok, sőt alapvetően nagy famíliák helyett rengeteg köznemesi család élt, az egyes tisztségekkel járó jövedelem nem volt mellőzhető. Az a köznemes pedig, aki a megye szolgálatában találta meg a hivatását, s azt tisztséggel végezte az Anjou- és Zsigmond-korban, tekintélyt érdemlő pozíciókat tudott betölteni karrierje során. A megyei közélet és a közigazgatás ugyan az anarchikus állapotok alatt is működött, de a változások és a közigazgatás megfelelő működése csak a béke beköszöntése után tudott csak kibontakozni a maga teljességében.

Melléklet 1.: Szabolcs megye ispánjai a 14. században

Borsa nb. Beke (1313–1315)

Debreceni Dózsa (1315–1318, 1322)

Kállói Simon (1318)

Kállói Iván (1318–1321)

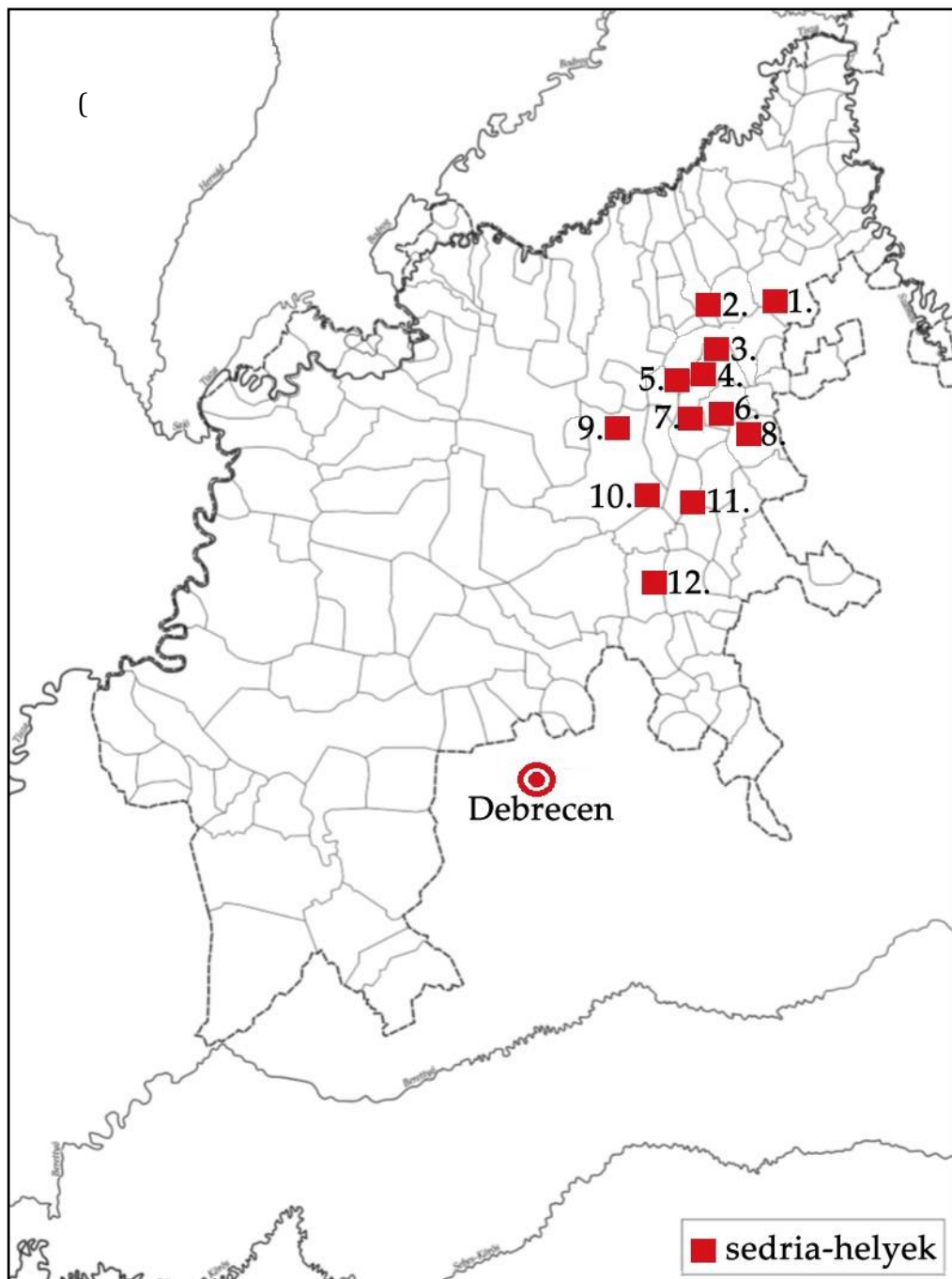
Debreceni Jakab (1323–1330, 1349–1352)

Debreceni Pál (1328–1330, 1349–1351)

Debreceni Dózsa, ifj. (1330)
Paksi Olivér (1331–1332)
Debreceni Jakab és Pál (1332–1347)
Berzéte Miklós (1347–1349)
Bátori László (1352–1361)
Bebek Miklós (1361–1372)
Domoszlói Miklós (1372–1382)
Toldi Miklós (1382–1385)
Bebek Imre (1385–1387)
Lackfi István (1387–1392)
Jakcs György (1392–1402)

Melléklet 2.: Szabolcs megye alispánjai a 14. században

(Karászi) Sándor mr. (1308–1310)
(Márki) István mr. (1322–1325)
(Márki) Dezső (1325–1326)
(Szerdahelyi) Francsik Ferenc mr. (1326–1327)
Péter fia Jakab (1327–1330)
Paksi Olivér (1330–1332)
Kállói Péter és Miklós mr. (1332)
Zeleméri Mihály mr. (1333–1337)
Nagysemjéni (Kállói) László (1337–1340)
Gotthárd fia János 1340
Miklós és István mr. (1343–1344)
István mr. (1344)
Izsákai Zoárd mr. (1345)
Péter fia Jakab mr. (1345)
Kátai Lőrinc mr. (1347–1349)
István mr. és Csontos Mihály mr. (1348)
Csontos Mihály mr. (1349)
László fia László mr. (1349)
Nagysemjéni (Kállói) László fia Péter mr. (1349)
Péci (Ibrányi) Gergely mr. (1350)
(Ráskai) Vid fia Loránd mr. (1350–1351)
Vajai Ábrahám fia János fia László mr. (1353–1356)

Jánosi, Dersi) „Kántor” Bereck mr. (1356–1359)
(Petri, Dersi) László fia András mr. (1359–1360)
Loránd mr. (1360)
Egyed fia Tamás mr. (1361–1363)
Lóci László fia Bökény mr. (1364)
Pós mr. (1365–1366)
Dezső fia Jakab mr. (1367–1369)
(Ibronyi) Demeter fia Miklós mr. (1379)
Abaházi Abafi Imre (1386)

Melléklet 3.: Sedria-helyek Szabolcs megyében a középkorban

(C. Tóth 2008. 70. alapján)

1. Karász	7. Apagy
2. Berkesz	8. Fejértó
3. Ramocsaháza	9. Oros
4. Ibrony	10. Kálló
5. Tét	11. Semjén
6. Levelek	12. Balkány

Bibliográfia:

Források

Anjou-kori Okmánytár (1883). Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. III. (1333–1339). Szerk: Nagy Imre. Budapest

Anjou-kori Oklevéltár XVII. 1333. (2002). Szerk. Kristó Gyula. Budapest–Szeged

Anjou-kori Oklevéltár. XIX. 1335. (2004) Szerk. Kristó Gyula–Makk Ferenc Budapest–Szeged

A nagykállói Kállay-család levéltára I. (1943) Budapest

MOL Adatbázis 4.1: A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményeihez készült levéltári segédletek DL-DF 4.1. (2000) CD-ROM. Szerk.: Rácz György.

MOL Adatbázis 4.2: A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa DL-DF 4.2. Zsigmond-kori oklevéltár I–VII. (1387–1420) Szerk.: Mályusz Elemér–Borsa Iván. (2003) CD-ROM. Szerk.: Rácz György.

Szakirodalom

C. Tóth Norbert (2010): A nemesi megye a középkori Magyarországon. Öt megye példája. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 45. 405–413.

C. Tóth Norbert (2008): Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza

Engel Pál (1988): Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122 évf. 89–146.

Engel Pál (2003): Királyi emberek Valkó megyében. In: Honor, vár, ispánság: válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő Budapest, 578–599.

Engel Pál (2003): Magyarország világi archontológiája 1301-1457. In: Arcanum DVD könyvtár IV. Budapest

Kádas István (2015): Megyei emberek az északkelet-magyarországi oklevelekben. In: *Micae Mediaevales IV. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról.* Szerk. Gál Judit–Kádas István–Rózsa Márton–Tarján Eszter Budapest, 107–122.

N. Fodor János (2003): A XIII–XIV. század társadalmi és politikai változásai Szabolcs vármegyében. *Szabolcs–Szatmár–Beregi Levéltári Évkönyv* XVI. Nyíregyháza, 63–73.

N. Fodor János (2001): Szabolcs vármegye igazgatása és tisztségviselői 1301–1378 között. XV. *Szabolcs–Szatmár–Beregi Levéltári Évkönyv*, Nyíregyháza, 13–37.

Solymosi László (2000): Szabolcs és Bereg vármegye gonosztevőinek lajstroma 1435-ből. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, XLII. évfolyam, Nyíregyháza, 139–148.

Tringli István (2007): Megyék a középkori Magyarországon. In: „Honoris causa”. Tanulmányok Engel Pál emlékére. Szerk. Glatz Ferenc. Piliscsaba–Budapest, 487–518.

Zsoldos Attila (2000): IV. László és a Kállaiak ősei. *A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, XLII. évfolyam. Nyíregyháza, 77–88.

A popkulturális alkotások történelmi reprezentációjának elméleti háttere – avagy miért foglalkozhatnak a történészek akár videojátékokkal is?*

Vas János
Angol–történelem tanárképzés
V. évf.

Manapság senki nem lepődik meg azon a véleményen, hogy a történelemtanárnak célszerű figyelembe vennie az új média eszközeit akár az oktatásban, akár a széleskörű ismeretterjesztés során, hiszen számtalan szeminárium is bizonyítja, az audiovizuális elemek használata manapság elengedhetetlen ahhoz, hogy motiválni lehessen a diákokat. (Wainwright, 2014; Radetich, 2015) De akármennyire is evidensnek tűnik ma már ez, ha az olvasó visszatekint a történelemre, akkor látni fogja, hogy ez korántsem volt mindig így.

Talán kevésbé ismert tény, de a történelem nem volt önálló tudományág a 19. századig. A történészeknek harcot kellett vívniuk az elismerésért, a megbecsülésért, valamint azért, hogy kiszakadjanak az őket körülvevő tudományágakból, hogy aztán ők is a tudományos élet megbecsült tagjai lehessenek, választ keresve a múlt nagy kérdéseire. A következő tanulmányomban megpróbálom összefoglalni a historiográfia legfontosabb szakirodalmát, majd pedig a posztmodern történetírást mutatnám be röviden, hogy aztán kitérjek annak mai napig tartó hatásaira, illetve arra, hogyan változott a történelemkutatás szemlélete, és milyen alternatív megoldások jelentek meg. Gondolok itt az alternatív történelemre, környezettörténelemre vagy akár Munslow elképzeléseire, amelyek mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy az új média eszközei is kutatható anyaggá válhassanak a történészek számára.

Bár a videojátékok történelmi szempontú megítélése a posztmodern történetírást követően kerülhetett a történészek előterébe – nem beszélve arról, hogy ezt követően jelentek meg az első, komo-

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

lyabb programok –, de a posztmodern történetírás előtt is megannyi izgalmas fejezet állt a kutatók rendelkezésére ahhoz, hogy magáról a történetírás történetéről emlékezzenek meg. Jelen tanulmány célja nem bemutatni a különböző módszertani vitákat, és a legfontosabb személyeket, mint Ranke vagy Lamprecht, de néhány szakirodalmat mindenképpen szeretnék ajánlani, amelyben az olvasó el tud mélyedni a posztmodern történetírás előtti témában. Erre talán legjobb modern összefoglaló sorozat az Oxford History of Historical Writing című sorozata, amely öt kötetben foglalja össze a témát, mindez korszakokra bontva; ide tartozik még továbbá Alan Munslow enciklopédia jellegű kötete a The Routledge Companion to Historical Studies. Magyar nyelven alapvető, bár számos tekintetben elnagyolt Ernst Breisach Historiográfia című munkája; elsősorban francia érdeklődésű, de a történettudomány fejlődésének főbb tendenciáit alaposan áttekinti Gérard Noiriel A történetírás válsága című könyve. Fontos megemlíteni a Debreceni Egyetemen oktató és kutató Erős Vilmos monográfiáját, amely a Modern historiográfia címet kapta. Aki viszont nem összefoglaló jellegű munkákra kíváncsi, hanem csupán az egyes korszakok áttekintésére, fontos lehet a 19. századi német történetírásról Georg Iggers A német historizmus című műve, míg például a 20. század első felének egyik legfőbb műhelyéről, a francia Annales-iskoláról magyar nyelven a legjobb áttekintést nyújtja Az Annales: a gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata című tanulmánykötet Benda Gyula és Szekeres András szerkesztésében. A posztmodernizmus előzményeihez mindenképpen érdemes megemlíteni Michel Foucault és Jacques Derrida munkásságát, továbbá Arthur C. Danto Analytical Philosophy of History, de kiváltképp Hayden White Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe című műveit.

Ahogy ezekben a művekben is olvasható, a „modern történelem atyjának” nevezett Ranke és a többi történész filozófiáját a 19. századtól egy cél felé haladás jellemezte, azonban a második világháború borzalmai, az 1968. év eseményei (különösen a párizsi diáklázadások és a prágai tavasz), valamint a hidegháború abszurditása, szép lassan alapjaiban változtatták meg a történészek gondolkodásmódját. Az események kiölték belőlük a lelkesedést, és a racionalitást, így a posztmodern a történészeknél is megjelent, és mint ahogyan az iroda-

lomban, médiakultúrában, úgy itt is gyökeres változásokat hozott, mondhatni alapjaiban forgatta fel az akkor ismert történelemtudomány alapjait.

A posztmodern szinte teljes mértékben elvette a történészekből a munkájukba vetett lelkesedést, és magát a politikatörténelem iránti elköteleződést, sőt, egyesek odáig merészkedtek, hogy a történelem nem más, mint fikció, konstrukció, hiszen nem csinálnak mást, mint történetet mesélnek, pontosan, mint az irodalmárok. (Hayden, 1973. 3; Erős, 2015. 222) A valóságnak sosem lesz pusztán egy szelete, hiszen a valóság rengeteg más szemléletnek a közös halmaza, éppen ezért, amit a történész csinál, az alapvetően egy konstrukció, amit az adatokból, forrásokból próbál felépíteni, de az pusztán csak egy interpretációja a megtörtént eseményeknek. (Hayden, 1973. 13; Erős, 2015. 222)

S éppen ez a filozófia hozta el végül a történészek számára az igazi sokkot: a politikatörténelmi igények miatt elfeledkeztek arról, hogy a történelemben annyi minden van, amelyről eddig egy szót sem ejtettek és szinte teljesen elfeledkeztek. Ilyen például a nők története, a gyarmatok történelme, a különböző szélesebb körben vett gazdaság- és társadalomtörténelmi aspektusok, sőt a mindennapi élet olyan jelenségei is, mint a ruházkodás, vagy az étkezés történelme is kutathatónak tűnt. A történészek egy része a politikatörténelmen kívüli alternatívát keresett, ami pedig elhozta azt az igazi reformkort, amely a mai napig érezteti áldásos hatását a történelemkutatásokban. Elég csak megnézni az olyan régi, patinás egyetemi kiadókat, mint például a Cambridge University Press, ezen belül is például a Cambridge History sorozatuk, köztük olyan munkákkal, mint *History of Book in Britain*, *History of Food* vagy esetleg a *World History of Human Diseases*, de a legújabb alkotás a 2018 májusában megjelenő *History of Medieval Music*. De megemlíthetők még az Európán kívüli országok történelmével foglalkozó több kötetes monográfiák, gyűjteményes kötetek is.¹ A kulcsszó a depolitizálás volt, vagyis, hogy a történészek felhagyjanak a politikai folyamatok vizsgáldásával, és az őket körülvevő világ többi részével is foglalkozzanak. (Erős, 2015. 223) A '60-es

¹ Köztük India, Kína, Latin-Amerika, Afrika, teljes listáért bővebben: <https://www.cambridge.org/core/what-we-publish/collections/cambridge-histories> (Letöltés dátuma: 2018.03.15).

években megindult posztmodern ma is érezteti hatását, elég csak megnézni a volt gyarmati függésben lévő országok elnyomottként történő megítélése és akkori történelmének kutatását, valamint az utána lévő posztkoloniális folyamatok történelmi vizsgálata manapság rendkívül népszerű a történészek körében.²

Fontos megjegyezni, hogy a „posztmodern nyitás” a történelem kutatás módszertanán nem sokat változtatott, inkább csak új kapukat nyitott meg: nagyon sarkalatosan mondhatni mindenre engedélyt adott, megfelelő keretek között. A lábjegyzetelés, források használata, feltárása, kiadása továbbra is a legfontosabb tényező maradt, ráadásul a politikatörténelem is megőrizte pozícióját, pusztán párhuzamosan új területek is megjelentek. Ez a fajta „nyitás” eredményezi azt, hogy megjelenhettek különböző új kutatási lehetőségek is, ami a mai napig jellemző, és lehetőséget biztosít arra, hogy szélesebb körből merítsen a kutatni vágyó.

A történelemről való gondolkodás, pedig mondhatni, még újabb lehetőségekkel gazdagodott. A történészek a kezdeti sokkot követően rájöttek, hogy a munkájuknak van haszna, noha módosultak az elvárások, amely új irányvonalakat követelt meg, nem beszélve a strukturáltságról, és kategorizálásról. Az ezredév előtt nem sokkal publikálta Alun Munslow máig híres monográfiáját *Deconstructing History* néven, amely megpróbált új irányvonalat adni a történészek számára, hogy milyen konstrukciók mentén induljanak el. Munkája olyannyira koraszakalkotónak bizonyult, hogy nem csak a történészek számára nyújtott remek sarokkövet, hanem pedagógusoknak is. Karen Schrier gyűjteményes kötetében, amely a *Learning, Education & Games* címet kapta, külön fejezetben foglalkozik a videojátékok történelemoktatásban használható elméleti hátterével, s ő is külön kiemelte Munslow elméletét, aki három részre bontotta a történelemkonstruálásának lehetőségét.

Az első kategóriába tartozik a rekonstrukcionista történelem-elmélet, amely leginkább a hagyományos historiográfiának felel meg. (Munslow, 2006. 22) A történész adatokat gyűjt, azokat elemzés alá

² Ilyen például az *Atlantic Studies* vagy a *Postcolonial Studies* című folyóirat a Francis and Taylor Online publikálásában, bővebben itt: <https://www.tandfonline.com/loi/rjas20> (Letöltés dátuma: 2018.03.15) vagy <https://www.tandfonline.com/toc/cpcs20/current> (Letöltés dátuma: 2018.03.15).

veti, majd pedig feltárja, hogy mi következett a múltban. (Schrier, 2014. 79.)³ A tradicionális történelemfelfogás tehát alapjaiban nem változott, még ha a posztmodern felfogás szerint ez csak egy nézőpont a sok közül, de a mai napig általánosnak tekintett történelemoktatáshoz ez mindenképpen elengedhetetlen, amire majd Seixas csak a „legjobb lehetséges történelemként” hivatkozik. (Schrier, 2014. 79) A következő a konstrukcionista (Munslow, 2006. 24) történelem, amelyben a történész a saját jelenkori történelmét és mindennapjait is beleveszi a múltbeli dolgok elemzésébe, és azok alapján próbál meg képet alkotni a múltkor. (Munslow, 2006. 22) Persze, mint ahogyan Munslow rá is világít, az elemzéshez és a nézőponthoz nagyban hozzájárul az is, hogy milyen világfelfogással rendelkezik a szerző. (Schrier, 2014. 80)⁴ Ezen felfogás sem áll távol a posztmodern előtti időktől, nem beszélve arról, hogy a kortárs gondolkodás bevonásával könnyen kialakulhatnak anakronisztikusnak ható elemek egy-egy korszak, vagy időszak elemzésekor.

A game studies kutatók, illetve tanárok számára Munslow harmadik kategóriája lehet igazán érdekes, vagy pedig irányadó: ez pedig a dekonstrukcionista elfogás, amelyben Munslow álláspontja az, hogy a történelmet komplex formában kell értelmezni, és mindenképpel relatívként, amely nem állandó, hanem egy interpretáció. (Munslow, 2006. 22) Munslow szerint egy korszak összes emléke, mint például a naplóbejegyzések, filmek, dokumentumok, fényképek – és a modern korszakban akár a videojátékok –, külön értelmezhető, önálló alkotások, amelyek segítenek abban, hogy jobban megértsük, hogyan és miért úgy értelmezték az adott korban a múltat, mint ahogyan. (Schrier, 2014. 80)⁵ Munslow munkája ráadásul nem a legelső, aki hasonló gondolatok mentén haladt, hiszen White művében is szó esik ezekről az aspektusokról. (Hayden, 1973. 5)⁶ Ahogyan Schrier is fogalmaz, a módszer, ahogyan újraértelmezzük, és újraírjuk a történelmet, az mind-mind függ a jelenben elfoglalt helyzettől, valamint

³ „historians would collect evidence, analyze it and uncover what really happened in the past”

⁴ “[...]historian incorporates his/her own present and past experiences when judging the past.”

⁵ „In this approach, all evidence, such as transcripts, diaries, amateur videos, notes, images, or films are considered texts and are interpretable”

⁶ „As thus conceived, the historical work represents an attempt to mediate among what I will call the *historical field*, the *unprocessed historical record*, other *historical accounts*, and an *audience*,”

attól, hogy hogyan értelmezzük a látottakat, és mi magunk mit használunk fel belőlük. (Schrier, 2014. 80)⁷

Ezzel egybevéág Claude Reisner értelmezése is, aki az autenti-kusság vizsgálatánál megemlíti azt, hogy a közösség és egy társada-lom azokat az aspektusokat fogja elfogadni autentikusnak, vagy hitelesnek, amelyről ők maguk is úgy gondolják, hogy az hiteles – ez-zel megágyazva az authentic vs. authenticity kérdéskörének. (Reisner, 2013. 249)⁸ De mit is jelent a kettő közötti különbség, amit magyarul nem igazán lehet lefordítani? Talán az autentikus és az autentikusnak ható lehetne rá a legjobb, de az sem feltétlen adja vissza a két fogalomban rejlő árnyalatnyi különbségeket. Míg az autentikus történel-mileg hitelesnek tekinthető, addig az autentikusra hajazó némiképpen hitelesnek mondható, de vannak benne elferdítések, vagy nagyítások, amelyeket a többség elfogadna hitelesnek, míg egy történész nem. Példaként lehetne felhozni a különböző filmekben és videojátékokban a nácik ábrázolását, amelyben a többség elfogadja hitelesnek azt az ábrázolásmódot, ahogyan a nemzetszocialistákat megjelenítik, holott a valóság sokszor szöges ellentétben áll az audiovizuális termékekben látottakkal.

Ezeknek a tényeknek a tisztázása pedig rendkívül fontos mér-földkő volt a történelem számára, ugyanis ahogyan a középkorban az oklevelek, festmények, irodalmi szövegek is interpretálható történel-mi forrásoknak számítottak, úgy a technika fejlődésével minden más „új média eszközei” is ugyanúgy elfogadhatók történelmi források-ként, amelyeket lehet elemezni, és értelmezni, attól függ, hogy melyik módszert kívánja a kutató alkalmazni. Rövid példával élve, a Walesi bárdok is ugyanúgy egy múltbéli üzenetbe ágyazott jelenkori politikai üzenet, mint például a GTA-sorozat is egy ironikus görbetükör a mai kor számára (Murphy, 2016, 151–161) vagy a világháborús játékok is egy sematizált szeptét mutatják be a háborúnak, hogy az megfeleljen propagandisztikus céloknak.

⁷ „How we revise and rewrite the past is influenced by our present position, and all interpreta-tions are relative and individual.”

⁸ The idea of what constitutes an authentic representation, however, is subject to the culture of history in a certain period, i.e. a set of conventions that have been socially agreed upon as being historically accurate”

A történészek pedig el is kezdték alkalmazni a kategóriában rejlő lehetőségeket, de akad egy másik, szintén fontos jelentőségű platform is, akik történelemmel foglalkoznak: hogyan hatott a posztmodern a történelemtanárookra, vagy magára a történelem oktatására? Milyen új utak mentén kell tanítani a gyerekeket a történelem szeretetére, vagy meg kell maradni a megszokott sémák mentén? A válasz mondhatni, még a mai napig is nyitott kérdés, de találhatóak rá megoldási javaslatok.

A már emlegetett Seixas 2000-ben megjelent elmélete szintén három részre osztja a történelmet. Felfogása szerint, létezik az úgynevezett „legjobb lehetséges történelem”, amely a közoktatásban általánosan uralkodó szemlélet, hogy a kvázi leginkább elfogadott narratívát kell tanítani a történelemből, és azt átadni a diákoknak. (Schrier, 2014. 79)⁹ Ez talán a legegyszerűbb, hiszen a diákoknak általában nem nagyon kell gondolkodni a „mi lett volna ha?” kérdéskörén, tekintve, hogy az oktatás során egész egyszerűen készen kapják a történészek által leghitelesebbnek tartott narratívát. Természetesen, ez abban a tekintetben jó, hogy így egy általános képet kapnak a történelem egészéről, a legfontosabb adatokkal, tényekkel és a korra jellemző aspektusokkal, de mivel ebben a tekintetben a különböző korszakok kvázi „lezártnak” tűnnek, így felvetődhet a diákokban is a kérdés, hogy mi újat tudnánk még mondani az ókorról? A pedagógusok számára előny még, hogy így jobban fel tudják dolgozni a tanórán az anyagokat, és a tényanyagokon kívül már csak a tanárra van bízva, hogy mennyire szeretné az összefüggésekre és az egyéb kapcsolatokra fektetni a hangsúlyt.

Seixas következő kategóriája szintén a közoktatásra leginkább jellemző szemléletet mutatja be „diszciplináris történelem-modell” néven, mely a megszokott, jól elkülöníthető történelmi metódusok alapján építi fel a történelmet, mégpedig politikatörténelem, gazdaságtörténelem, művészettörténelem vagy akár társadalomtörténelem. Itt nem vegyítik a történelem szerteágazó ágait, hanem pusztán egy adott nézőpontból próbálnak választ találni a kérdésekre. (Schrier, 2014. 79.)¹⁰ Ez is megfigyelhető a modern tankönyvekben, elég csak megnézni, hogy egy-egy nagyobb anyagrészt mindig általában egy

⁹ „[...]to share the single most agreed-upon narrative of „history”

¹⁰ „[...]weigh different perspectives on the past”

gazdaság- és társadalomtörténeti leckével, vagy egy művészettörténeti résszel zárnak le, nem pedig komplexen tanítva az adott kor politikatörténelmen kívüli sajátosságait. Persze, a következetesség szempontjából ez egyrészt érthető, de a komplex gondolkodás fejlesztéséhez mindenképpen hátráltató tényező, hogy clear-cut sémákat adnak meg a diákoknak.

Seixas harmadik modellje pedig szimplán a „posztmodern történelem-modell” nevet kapta, amely szintén azt sugalmazza, hogy lehet-e egyáltalán a történelem objektivitásáról beszélni, hiszen alapvetően a történész világlátása akkor is szubjektívan fog hatni a vizsgált történelemre, hogy ha a lehető legobjektívebben próbálja meg rekonstruálni a témáját. Seixas ki is fejtí Kee gondolatmenetét felhasználva, hogy a történelmi játékok megpróbálják ugyan azt a benyomást kelteni, hogy az adott játék történelmileg hitelesnek készült, de ez a kategória pedig figyelmezteti a felhasználókat arra, hogy vizsgálják meg, hogy a játékot fejlesztők a design megalkotásakor mire szerettek volna hangsúlyt fektetni. (Kee, 2011. 434–435)¹¹ Ez a felfogás pedig egybevág Ian Bogost „kevésbé komplex-rendszer” elméletével is, aki amellet érvelt, hogy a videojátékok – főleg a stratégiai játékok –, pusztán egy szeletét mutatják be egy végtelenül komplex rendszernek, de hogy melyik szeletét, az már a készítők, vagy a kiadó szubjektív döntésétől függ. (Bogost, 2008. 98)¹²

A történészek tehát megadták az elméleti keretét annak, hogy az új média termékei is könnyedén lehetnek források, megfelelő kritika alkalmazásával, de arra viszont már a történelemanároknak kell rájönniük, hogyan oldják meg a történelemoktatás modernizálását. Mint ahogyan Solomon K. Smith tanulmányában írja, manapság generációs különbség figyelhető meg a tanárok és a diákok között, főleg az egyetemeken: míg a tanárok azt várnák el a diákoktól, hogy jegyzeteljenek, olvassanak és memorizáljanak, addig a diákok aktívan szeretnének részt venni az elsajátítandó tananyagban. Szeretnék, ha lekötné a figyelmüket, az, amit tanulni kellene, de ha ez nem történik meg,

¹¹ „[...]highlights our distance from the past and the difficulty of reconstructing an ‘accurate’ picture of what has gone on before”

¹² „a representation of a source system via a less complex system that informs the user’s understanding of the source system in a subjective way.”

akkor számtalan tényező van, ami nagyon könnyen elrabolhatja a figyelmüket. (Smith, 2013. 561–562)¹³

Fogalmazhatnék úgy is, hogy a diákok gondolkodni akarnak, ha pedig érdeklí őket a téma, akkor pedig rá kell vezetni őket arra, miért történhetett az, ami történt, és miért nem az, ami történt. A videojátékok egy szelete pedig tökéletesen reprezentálja ezt a „mi lett volna, ha?” kérdéskört. Ehhez akár történelmi háttér is van, hiszen az alternatív történelem, bár vitatott elbírálás alá esik a szakmában, de egyre növekvő szakirodalommal rendelkezik.¹⁴ Persze, meg kell találni az ehhez legjobban passzoló játékokat, de erre talán segítséget adhat az a fajta kategóriarendszer, amely a videojátékokat tényértörténelmi felhasználás alapján sorolja négy kategóriába, az egyik kifejezetten ezeknek a programoknak készült, amelyek a komplex alkotások történelmi háttérrel néven futnak. (Vas, 2017. 86) A fentebb említett Solomon K. Smith pedig nem videojátékok segítségével tartottszemináriumot az amerikai függetlenségi háborúról, hanem egy háborús táblajátéksegítségével, amelyben még ráadásul a stratégiai gondolkodást is tudták fejleszteni a hallgatók. (Smith, 2013. 573) A vitatott megítélésű történész témák pedig gondolkodásra sarkallnak, amelynek segítségével a diákok pedig nem csak gondolkodnak, hanem tényanyagot is gyűjtenek. A Martin Wainwright Special Topics: History in Video Games szemináriumába könnyedén beépítette a megjelenésekor vitatott megítélésű környezettörténelem kérdéskörét is, amelynek egyik leghíresebb munkája Jared Diamond *Járványok, háborúk, technikák* című munkája. A környezettörténelem szinte teljes egészében tagadja azt, hogy az embernek bármi köze lett volna a nagy birodalmak kialakulásában, hiszen az pusztán csak a

¹³ „Students arrive at universities today with a much different understanding of what learning is than when I was in school. Students today are use idea of learning that goes far beyond the basic lecture, reading and rote memorization of my education. Students want to be actively involved in the learning process but [...] if the educator fails to find ways to engage students in and out of the classroom, outside interests will dominate their interest [...]

¹⁴ Míg a *Whatif?* tanulmánykötetek egyre népszerűbb olvasmányok nem csak történészek körében, addig volt olyan kutató is, aki egyenesen „történelmietlen szar”-nak (*Geschichtenscheissenschlopf*) nevezte az egész kezdeményezést (Thompson, 1978.)

természeti erőforrásoknak köszönhető, amely a letelepedett emberek közelében megtalálható volt. (Wainwright, 2014. 584)¹⁵

Természetesen, ennél még sokkal bővebben lehetne vizsgálni azokat az aspektusokat, hogy miért is lehetséges az, hogy manapság rengeteg figyelem irányul a game studies és azon belül is a történelmi játékok felé – Adam Chapman és társai tanulmánya rendkívül fontos a témában például –, de talán ez a rövid kitekintés is elég volt arra, hogy egy történetelméleti háttérrel kapjanak a videojátékok. Főként megpróbáltam választ találni arra, hogy a posztmodern történetírás miként segítette a történészeket arra, hogy új kapukat nyissanak meg a történelemkutatás módszertanában, de megpróbáltam megvizsgálni azt is, hogy az új médium eszközeire hogyan hatottak a posztmodern kezdete óta alkotott történészek munkái; nem beszélve arról, hogy a történelemtanárok hogyan viszonyultak a posztmodern nyújtotta új irányvonalhoz a történelmen belül. Ezeket egybevetve, pedig remélem választ kapott az olvasó arra, hogy miért lehet a videojátékokat nem csak, mint színesítő elemeket felhasználni az oktatásban, hanem arra is, hogy az új média eszközei hogyan lehetnek megfelelő történelemkutatási anyagok akár a jelenben – vagy még inkább a jövőben.

Bibliográfia:

Bogost, Ian (2008): *Unit Operations: An Approach to Videogame Criticism*. Cambridge–London

Chapman, Adam et al. (2017): Introduction: What is historical game studies? *Rethinking History*, 21, 3, 358–371.

Erős Vimos (2015): *Modern Historiográfia: Az újkori történetírás egy története*. Budapest

Hayden, White (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in the Nineteenth-Century Europe*. London

Kee, Kevin (2011): Computerized History Games: Narrative Options. *Simulation & Gaming*, 42, 4, 423–440.

¹⁵„Nevertheless, environmental history is a relative newcomer to the historical discipline and remains controversial, in part because of its apparent determinism and denial of agency to human actors and societies”

- Munslow, Alun (1997): *Deconstructing History*. Routledge, New York
- Murphy, Simon (2016): *Grand Theft Auto V: Capitalist Hyperreality in the Age of Cynical Reason*. In: Kuhn, B.–Bhéreur-Lagounaris, A. (szerk.): *Leveling Up: The Cultural Impact of Video Games*. Oxford. 151–161.
- Schrier, Karen (2014): *Designing Digital Games to Teach History*. In: *Learning, Education & Games*. Edit. Schrier, K.: Vol. 1.: *Curricular and Design Considerations*. Pittsburgh. 73–93.
- Radetich, Laura–Jakubowicz, Eduardo (2015): *Using Video Games for Teaching History. Experiences and Challenges*. *Athens Journal of History*, 1, 1, 9–22.
- Reisner, Clemens (2013): “The Reality Behind It All Is Very True”: *Call of Duty: Black Ops and the Remembrance of the Cold War*. In: *Playing with the past: Digital games and the simulation of history*. Edit. Kapel, M.W.–Elliott, A. B. R. 247–261.
- Seixas, Paul (2000): *Schweigen! die kinder! or does postmodern history have a place in the schools?* In: *Knowing Teaching & Learning History: National and International Perspectives*. Edit. Stearns P. et al. New York, 19–37.
- Solomon, Smith K. (2013): *Pounding Dice into Musket Balls: Using Wargames to Teach the American Revolution*. *The History Teacher*, 46, 4, 561–576.
- Thompson, Edward P. (1978): *The Poverty of Theory and Other Essays*. London–New York
- Vas János (2017): *Videojátékok kategorizálása oktatásban felhasználható szerepük alapján*. In: „A mi tendenciáink...” Szakkollégiumi Tanulmányok, 5. Szerk. Maklár Virág et al. Debrecen
- Wainwright, Martin A. (2004): *Teaching Historical Theory through Video Games*. *The History Teacher*, 47, 4, 579– 612.

„Az én választójogomból született az egész ma is uralkodó rendszer...”

Friedrich István és a választójog kérdése a két világháború között

Végh Loretta Vivien
Történelem–magyar tanári
MA III. évf.

A 20. század első felében a választójog tartalmának kérdése gyakran visszatérően a közéleti viták középpontjában állt, és ebben a vonatkozásban különösen érdekes a korábbi kormányfő Friedrich István személye és véleménye, ugyanis a korszaknak nemcsak színes és több szempontból formabontó politikus-egyénisége volt, de az ő miniszterelnöksége alatt született a korábbiakhoz és a közvetlenül azutániakhoz képest a legszélesebb választójogi szabályozás. Vizsgálatra érdemes kérdés tehát az, hogy a választójog kereteit 1919-ben kibővítő, ám a későbbiek folyamán ellenzékbe kényszerülő politikus milyen álláspontot foglalt el a téma kapcsán. A tanulmány gerincét négy olyan jogszabály adja, amely a korszak választási rendszerét, illetve a választójogosultságot alapjaiban határozta meg.

Az 1919. évi választójogi rendelet

A vizsgált időintervallumban összesen hat országos választást tartottak Magyarországon, ezek közül a legelsőnek a forradalmak utáni alkotmányos kereteket kialakító nemzetgyűlés létrehozása adta a különleges funkciót. A Friedrich István miniszterelnök nevéhez fűződő 1919. évi választójogi rendelet, ahogy arról már szó volt, a győztes nagyhatalmak kívánságaihoz igazodva igen jelentős jogkiterjesztést valósított meg. Az aktív választójogosultságnak a magyar állampolgárság volt az első feltétele, ennek teljesüléséhez azonban nem volt elegendő önmagában az állampolgárság ténye. A Friedrich-féle választójogi rendelet szerint – eltérően a korábbi, ám ugyancsak 1919-es Károlyi-féle rendelkezéstől – csak annak volt választójogosultsága, aki a 24. életévét már betöltötte, a választás előtt legalább hat évvel meg-

szerezte a magyar állampolgárságot, valamint a választás előtt legalább hat hónappal letelepedett akkori lakóhelyén. A Friedrich-rendelet az egy helyben lakás alól mentesítette a közalkalmazottakat, illetve azokat, akik a háború után bekövetkezett rendkívüli viszonyok miatt kényszerültek otthonuk elhagyására. Az iskolai végzettségnek, ha úgy tetszik, a műveltségnek a korszak választójogában kettős szerepe volt, ugyanis egyrészt bizonyos követelmények teljesülését illetően könnyítést jelentett (úgy mint az egy helyben lakás), másrészt magának a választójogosultság megszerzésének is egyik követelménye, eleme volt. Az 1919. évi miniszterelnöki rendelet a nők választójogosultságának feltételeként megkövetelte a bármely hazai nyelven írni-olvasni tudást, tehát ennyiben a nők és férfiak jogegyenlősége ekkor sem valósult meg. A háborúban szerzett érdemek szintén könnyítő szabályként jelentek meg a kor választójogában. A Friedrich-féle szabályozás életkorra való tekintet nélkül biztosította a választójogot azoknak, akik az első világháborúban legalább tizenkét héten át arcvonalbeli szolgálatot teljesítettek. A rendelet szerint a kizárt személyeknek két nagy csoportja volt, az egyik, akik nem gyakorolhatták a választójogot, a másik pedig, akik eleve ki voltak zárva a választójogból. Az utóbbi csoport tagjait a választójogi névjegyzékbe sem lehetett felvenni. A választójogot nem gyakorolhatták a fegyveres erő, a csendőrség, a rendőrség és a vámőrség tényleges szolgálatban álló tagjai. A választójogból kizártak minden olyan személyt, aki gondnokság, csődeljárás vagy erkölcsrendészeti ellenőrzés alatt állt, vagy közsegélyből népházban élt, akit büntett vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt ítélték el, illetve akinek a politikai jogainak gyakorlását felfüggesztették. (Hollósi, 2015. 115–116., 123–125., 127–128.; N. Szegvári, 1994. 158)

Az egyik legnagyobb példányszámú napilap, a Pesti Napló már 1920 novemberében arról írt, hogy „Friedrich István kitart a legszélesebb választói jog mellett”. A lap munkatársának tett nyilatkozatában elmondta, hogy az általa iniciált, azaz bevezetett választójogi rendelkezést nem tartotta szélsőségesnek sem a választások végrehajtása előtt, sem a választások lebonyolítása után, sőt mi több, szerinte az teljes mértékben megfelelt az akkori követelményeknek. Így nem látta szükségét annak, hogy azon változtatni kelljen és a választójogot szűkebb határok közé szorítsák, ugyanakkor előrebocsátotta, hogyha a

kormány részéről törvényjavaslat formájában ilyen irányú kezdeményezés fog történni, ő a leghévesebb harcot fogja indítani a törekvés ellen, mivel ő törhetetlen híve volt a legszélesebb és haladó választójognak.

Kétségtelen, hogy a Friedrich István-féle választójogi rendelet igen nagymértékű jogkiterjesztést jelentett a dualizmuskori állapothoz képest, az összlakosság közel 40 százalékának adta meg a szavazati jogot a korábbi hat százalék helyett. Ezáltal követte az európai vonulatot, hiszen az e tekintetben élen járó államok – térségünkben Ausztria, Csehszlovákia és Németország – a lakosság 50-60 százalékának biztosította a választójogot. A rendeletnek abban is kifejeződött a modernsége, hogy a nőknek is megadta a lehetőséget a politikai véleménynyilvánításra, míg számos nyugati állam csak fokozatosan és jócskán megkésve tette meg ezt. (Hollósi, 2015. 131.; Püski, 2006. 98)

Az 1922. évi választójogi rendelet

Az ideiglenesség jegyében még nemzetgyűlést választottak 1922-ben is, így szűkebb értelemben vett országgyűlési választásokon csak négy alkalommal, 1926-ban, 1931-ben, 1935-ben és 1939-ben lehetett szavazni. Bethlen István miniszterelnök választójogi reformban gondolkodott, ám a nemzetgyűlés két éves ciklusa úgy szűnt meg, hogy a képviselők nem szavaztak az akkori belügyminiszter, Klebelsberg Kunó által beterjesztett törvényjavaslatról. Így Bethlen a reformot rendeleti úton léptette életbe. Az 1922-es miniszterelnöki rendelet a magyar állampolgárság időtartamát hat évről tíz évre, az egy helyben lakás időtartamát pedig fél évről két évre emelte fel. Az újabb választójogi rendelet bárki számára lehetővé tette lakóhelyének egyszeri megváltoztatását a megkövetelt időintervallum alatt. Ilyenkor a választójogosultsághoz szükséges egy helyben lakás időtartamát a lakóhely megváltoztatása előtti egy helyben lakás időtartama szerint állapították meg. Az 1922-es rendelet szerint bármily rövid ideig tartó helyben lakás is elegendő volt a tisztviselőknek, a tanároknak és lelkeseknek, továbbá mindazoknak, akik középiskolai tanulmányokat végeztek és állandó állással rendelkeztek, az Országos Színészegyesület tagjainak, illetve a felsorolt kategóriákba tartozó férfiak feleségeinek. A Bethlen-féle választójogi szabályozás az életkorra vonatkozó

általános szabályt megváltoztatta, ekkortól a 24. életév csak a férfiak választójogosultságának lett az alsó korhatára, a nők csak a 30. életévük betöltésével szerezték meg a választójogosultságot. Az 1922-es miniszterelnöki rendelet a 24. életév betöltését azoktól a férfiktól nem követelte meg, akik a háborúban tett szolgálatukra való tekintettel vitézségi érmet vagy Károly-csapatkeresztet szereztek. A korszakot meghatározó műveltségi cenzust a Bethlen István-féle választójogi szabályozás vezette be, eszerint csak annak a férfinak volt választójoga, aki az elemi iskola negyedik osztályát elvégezte, illetve csak annak a nőnek, aki az elemi iskola hatodik osztályát befejezte. A műveltséghez hasonlóan a jövedelemnek is kettős szerepe volt a korszak választójogában, előbb csak kiegészítő, később viszont már kötelező elemként jelent meg. Az 1922-es miniszterelnöki rendelet vezette be először könnyítő szabályként, azokra a nőkre vonatkozóan, akik igazolni tudták, hogy saját jövedelmükből tartották el magukat, ugyanis az ilyen nők esetében a választójogosultsághoz elegendő volt az elemi iskola negyedik osztályának elvégzése. A gyermekek száma, mint segítő szabály legelőször az újabb választójogi rendeletben tűnt fel, az a nő ugyanis, aki az elemi iskola hatodik osztálya helyett csak a negyediket végezte el, választójogot szerzett, amennyiben legalább három törvényes gyereke volt életben, beleértve a háborúban elesetteket is. A Bethlen-féle rendelet szerint választójoga volt mindenkinek, aki annak idején az 1918. évi névjegyzékben szerepelt. Az 1919. évi miniszterelnöki rendelet kizárásokra vonatkozó felsorolását az 1922. évi miniszterelnöki rendelet három fontosabb ponton egészítette ki. A választójogból kizárták azokat, akik gyermekei felett a hatóság megszüntette az atyai hatalmat, akiket a közveszélyes munkakerülőkről szóló törvény alapján dologházba utaltak, illetve akik átpártoltak az ellenséghez. (Hollósi, 2015. 115–116., 123–129.; Hubai, 1998. 108)

Friedrich István minden előzetes kijelentése ellenére sürgette az újabb választójogi indítvány betérjesztését, sőt az országgyűlés képviselőházának 290. ülésén 1922. január 17-én elmondta, hogy az ellenzék hajlandó akár 10 perc alatt megszavazni a javaslatot, ha annak ismérvei között szerepel az általános, titkos, egyenlő és községenkénti jelző. A választójogi szabályozás nyilvánosságra hozatala után, az egyik liberális napilap, Az Újság arról számolt be, hogy Friedrich István teljesen lehetetlennek tartotta, hogy „a kormány jogfosztó

rendelete alapján csakugyan választasson is, mert az így összeült második kiadású nemzetgyűlés törvényes alappal nem bírván és a tömegek széles rétegeinek kizárásával alakulván meg, teljesen távol fog állani a közszellemtől és egy vérszegény, irányítani nem tudó gyülekezetté fog degradálódni...”.

Érdemes röviden szólni arról is, hogy a bethleni időszakban az összlakossághoz képest 27-30 százalékra volt becsülhető a választásra jogosultak aránya, ami még mindig nem tekinthető túlságosan rossz mutatónak, Magyarország ezzel a nagyságrenddel európai viszonylatban nagyjából középtájr, Belgium, Franciaország és Svájc szintjére került. A magyar rendszerben továbbra is progresszív elem volt a nők választójoga, ugyanakkor a nyílt szavazás intézménye – amely még az analfabetizmus jelenségére figyelemmel is korszerűtlen volt – már messze elmaradt a környező országokban uralkodó trendtől. (Hollósi, 2015. 132.; Püski, 2006. 103)

Az 1925. évi választójogi törvény

A Bethlen István miniszterelnök nevéhez fűződő választójogi rendeletről 1925-ben lett törvény. A választási törvényt és hosszú indoklását a miniszterelnök, Bethlen István és belügyminisztere, Rakovszky Iván terjesztette a Tisztelt Ház elé. Az 1922. évi miniszterelnöki rendelet változtatásai, kiegészítései rendre átkerültek az 1925. évi törvénybe is. A háborúban szerzett érdemek azonban eltérést jelentettek, ugyanis az 1925-ös törvény eltörölte a vitézségi érmet vagy Károly csapatkeresztet szerzettek kivételét. (Hollósi, 2015. 116., 128.; Pölöskei, 2009. 24)

Az egyik korabeli sajtóorgánium, nevezetesen a Pesti Hírlap már 1924. január 12-én egyenesen azt közölte, hogy Friedrich István újjaválasztójogot követelt házszabály-revízióval egybekötve. A következő kérdést vetette fel a nemzetgyűlésben: „Miért nem iktatják törvénybe a választójogot, amellyel kapcsolatban meg lehetne csinálni a házszabály revíziót is. Oszlassák fel a Házat és írjanak ki új választásokat.”

Az 1938. évi választójogi törvény

A két világháború közötti időszak utolsó nagy választási jogszabályának előkészítése már megkezdődött Gömbös Gyula kormányának idején, azonban csak 1938-ban, Darányi Kálmán miniszterelnöksége terjesztették be törvényjavaslat formájában. A tíz évről rendelkező állampolgársági szabályt az 1938-as törvények is változatlanul hagyták, s így érvényesült a Horthy-korszak egésze folyamán. A helyben lakás időtartamát az 1938-as szabályozás hat évre szigorította, a színesek privilégiumát megszüntette, ugyanakkor a nyugállományú honvédeket és a csendőröket a kivételek csoportjába sorolta. Az életkorra vonatkozó rendelkezések csak az 1938-as törvénnyel váltak igazán bonyolulttá, mert ekkortól már nemcsak a nemek szerint, hanem a választókerületek típusa szerint is különbözött a szabályozás. Igaz, ez csak a férfiak választójogosultságában hozott változást, mert ekkor a lajstromos választókerületben 26 évre, egyéni választókerületben pedig 30 évre emelték fel a számukra kötelező korhatárt. Lajstromos kerületekben az egyetemet és főiskolát végzettek életkorukra való tekintet nélkül szavazhattak továbbra is, egyéni kerületekben pedig elég volt a 26. életév betöltése is, feltéve, hogy az illető személy középiskolai végzettséget tudott felmutatni. A nőknek azonban a középiskolai végzettségen felül még azt is igazolniuk kellett, hogy állandó foglalkozásuk volt, vagy férjük választójoggal rendelkező valamely egyéni választókerületben. Az előbb említett karkedvezmény a nőket külön feltételek nélkül, pusztán a középiskolai végzettség alapján megillette a lajstromos választókerületekben. Az 1938. évi választójogi törvény a műveltségi cenzust a férfiak tekintetében az elemi iskola hatodik osztályáig felemelte. A vagyon és jövedelem enyhítő elemként továbbra is működött, hiszen az újabb választási törvénytől kezdve az írni-olvasni tudó földművesek választójoga – messze elmaradva a megkövetelt műveltségi census mögött – birtokaik jövedelmétől vagy nagyságától függött. Az írni-olvasni tudó cselédeknek és mezőgazdasági munkásoknak pedig akkor volt választójoga, ha legalább négy esztendeje ugyanabban a gazdaságban voltak alkalmazva. A vitézségi érem és a Károly-csapatkereszt tulajdonosait az újabb háború előestéjén az 1938-as törvény újra privilegizálta, az ilyen személyek pusztán írni-olvasni tudás alapján – tehát a

műveltségi cenzus mellőzésével – választójogot kaptak, feltéve, hogy családfenntartók voltak. A régi jogon választók kiváltságát az újabb választójogi törvény eltörölte. Az 1938-as jogszabály kizárta azt az anyját a választójogból, akit a hatóság érdemtelenység okán megfosztott gyámi tisztétől. Megfigyelhető, hogy a korszak választási jogszabályai mennyire preferálták a családokat. (Hollósi, 2015. 116., 123–129)

A keresztény ellenzéki, tehát jobboldali konzervatív Friedrich meglátása szerint „a népet kikapcsolták az alkotmányos életből és a kormány, mely a titkos választójog jegyében indult rohamra a hatalomért, a hatalom birtokában megtagadja azt az egyetlen indokot, amely létjogosultságát igazolta volna. Generálmarschot fújnak, reformokról prédikálnak, élharcos-szemlét tartanak, ugyanakkor nyomorognak a magyar nemzet milliói. Megoldás egy van: vissza kell állítani a becsületes titkos választójogot. A mi új magyarunknak nem kell háttába állított Hungária, keréketört búzakalászos pajzzsal, hanem munkával szerzett mindennapi kenyér kell. Az alkotmány épségbentartását és a dolgozó társadalom önrendelkezését követeljük. A nemzet vezérévé senki sem fújhatja fel magát.” A politikus egy másik, ám ugyancsak az 1930-as évek közepén tett tanulságos állásfoglalása, érzékletesen rámutatott a Horthy-korszak bizonyos politikai ellentmondásaira: „Hol kezdődik ez a bizonyos nemzeti, amelyet itt meg akarunk védeni? Ki számít nemzetinek és ki nem számít már nemzetinek? Ki fogja ezt megállapítani? [...] Én látok sok honfiút, aki rögtön fel tudja venni a világfájdalmas ábrázatot és örökké a hazaszeretettel van elfoglalva. Ezek tipikus honfiúk, de nem ez az igazi nemzeti. Van egy más dolgozó polgár, aki valahol a műhelyében szorgalmasan dolgozik, gyerekeket nevel az országnak, katonákat ad a honvédségnek, ez az igazi polgár, igazi hazafi. Úgy látom azonban, hogy ez olyan másodrangú hazafinak számít a mai atmoszférában. Ezekkel a fogalmakkal nagyon óvatosnak kell lennünk, mert senki sem mondja meg és nem magyarázza meg, hogy ezeknek a fogalmaknak melyek a demarkacionális [sic] vonalai.” (Kerepeszki, 2014. 82)

Az utolsó 1938-as törvénnyel a választójog még inkább bonyolulttá és manipulálttá vált, az új választójogi törvény bevezette ugyan a titkos szavazást, cserébe azonban felemelte a cenzusokat. A korszak választójogában a vagyoni cenzus majdnem teljes eltörlése hatalmas

lépésnek tekinthető a dualizmus korához képest, amely a magyar állampolgárok számára lehetővé tette a jóval nagyobb arányú részvételt a választásokon. Még úgyis, hogy 1938-as törvény ismét csökkentette a szavazásra jogosultak számát, hiszen az 1935-ös 35 százalékos mutatóhoz képest 1939-ben az ország lakosságának már csak a 29 százaléka élhetett választójogával. Megemlíthető, hogy mindemellett a felsőház és a kormányzó jogkörének kiterjesztésével magának a képviselőháznak a súlya is csökkent. (Hollósi, 2015. 132–133.; Boros-Szabó, 2008. 242)

1. kép

Az évtized második felében a Pesti Napló hasábjain megjelent vezércikkeiben vehemensen sürgette a titkos választójog bevezetését.

Összegzés helyett

Friedrich István az 1919-ben történt rövid miniszterelnöksége után is csak nem végig a két világháború közötti időszakban aktív tagja volt a magyar közéletnek, országgyűlési képviselőként szinte minden aktuális kérdéssel kapcsolatban elmondta a véleményét a parlamentben, rengeteg vezércikket írt, több társadalmi szervezetben, sőt a magyar

labdarúgásban is szerepet vállalt. A személyisége kapcsán többnyire csak tömör és leegyszerűsítő megállapításokkal találkozhatunk a történeti irodalomban. A kalandorsága, a hatalomvágya és a legitimista volta, korának másodrendű, kiforratlan szereplőjévé avasztotta őt. A választójog antidemokratikus visszarendezéséhez való viszonyában mégis megfigyelhető valamiféle folytonosság. A forrásokban rendre visszatérő érvek és célok, azonban az 1920-as években nem nyilvánultak meg tettekben, véleményem szerint azért, mert nem állt Friedrich István mögött egy komolyan vehető társadalmi vagy politikai csoport, valamint azért, mert Bethlen István közvetve felmentette őt a Tisza István meggyilkolása kapcsán folytatott polgári perben. A későbbi, 1930-as évekbeli aktivitását, közleményei mellett mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a budapesti büntetőtörvényszék választójog elleni vétséggel gyanúsította meg, mivel „Testvér, olvasd el és add tovább!” címmel a budai és az északi választókerületben röpcédulákat, röpiratokat terjesztett. A választójog folyamatos korlátozását, végül, abban a kontextusban is érdemes kiemelni, hogy ezzel nemcsak a kormánypárt állandó hatalmát lehetett biztosítani, hanem a rendszer stabilitását a szélsőségekkel szemben, tehát igaz, hogy szépek Friedrich elvei a titkosságról, de a korlátozások mögött meghúzódott egy reálpolitikai szándék is.

Bibliográfia:

Források

Az 1922. évi január hó 17-ére hirdetett nemzetgyűlés naplója. 15. kötet. Budapest, 1922.

Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott országgyűlés képviselőházának irományai. 2. kötet. Budapest, 1935.

Szakirodalom

Boros Zsuzsanna–Szabó Dániel (2008): Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944). Budapest

Hollósi Gábor (2015): Országgyűlési választási rendszer és választójog a Horthy-kori Magyarországon. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 1. 115–133.

Hubai László (1998): Választók és választói jog Magyarországon, 1920–1947. *Társadalmi Szemle*, 7. 105–117.

Kerepeszki Róbert (2014): A „tépelődő gentleman”-Darányi Kálmán (1886–1939). Pécs–Budapest

N. Szegvári Katalin (1994): A választójog szabályozása az 1920-as évek első felében. *Múltunk*, 1–2. 157–176.

Pölöskei Ferenc (2009): A választójog és a választási rendszerek 1848-tól 1938-ig. *Jogtörténeti Szemle*, 2. 16–28.

Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer. Budapest

Postcolonialism in Children's Eyes: The Effects of Colonization on the Development of Children

Bajnay Flóra
Anglisztika
MA II. évf.

Introduction

"There can be no keener revelation of a society's soul than the way in which it treats its children."

— Nelson Mandela

The second wave of postmodernism, from the 1980s onwards, saw the coming forth of repressed voices, especially those of women, colonised and gay subjects, with new fields as academic disciplines to challenge, revise and rewrite marginalized histories. While the term 'postcolonial' by itself is still not clear regarding its scope, according to Leela Gandhi postcolonial studies is definitely "a theoretical attempt to engage with a particular historical condition. [...] It is a disciplinary project devoted to the academic task of revisiting, remembering and, crucially, interrogating the colonial past" and its "ambivalent moods and formations". (Gandhi, 1998. 4) This turn was possible as postmodernism welcomed a turn in historiography that looked at history as something which is not only a thing of the past but something still influencing our present. History has now become to be seen as an aspect of memory, where there is a tension between the recalled time of the past and the time of recalling in the present.

While Spivak raises the question in her ground breaking essay of the same title "Can the subaltern speak?" I would like to narrow this question to subaltern children, while at the same time widening it to look not only at their ability but also at their means of acting. Furthermore, while the voices and rights of different minorities have been acknowledged, there has been not much development concerning children's rights and their right to speak.

Before looking at the question why so many postcolonial writers chose children as their protagonists, it is necessary to briefly look at how the representation of children in a literary and social context has changed throughout history.

After the rather pessimistic puritan view of children, informed by the doctrine of original sin, subsequent cultural tendencies according to Kimberly Reynolds, started to associate children with positive attributes, like “innocence, freedom, creativity, emotion, spontaneity and [...] malleability” (Perceptions of Childhood). Since then, children have never lost their association with innocence. In the romanticism of William Blake and William Wordsworth, then in Dickens’ fiction, children have come to be symbols of development and growth, if the regeneration of society, hope for a new beginning.

Since Third World and postcolonial countries all have disturbing histories, no wonder that postcolonial authors chose children to mediate their criticism of the past and of the current situation due to their belief that with children it might be possible to start everything again. However, Manfred Liebel calls attention to the fact that the newly accepted theories “have not taken children and childhood into consideration” and emphasizes “the necessity of postcolonial perspectives in childhood studies”. (Invernizzi et al, 2017. 80–86.)

By analysing postcolonial narratives of children protagonists, namely Rhodesian Tambu’s and Nyasha’s quest for identity in Tsitsi Dangarembga’s *Nervous Conditions* (1988) and the English speaking Afrikaaner boy’s split identity in South Africa under the Apartheid regime in J. M. Coetzee’s *Boyhood—Scenes from Provincial Life* (1997), I aim to emphasize the children’s physical, psychological, social development under their disturbing socio-political circumstances and their chances of breaking away from them. I am also focusing on the narrative style in order to get an insight of the authors’ means of remembering and recalling the past. I aim to conclude that children under postcolonial circumstances show similar disruptions regardless of their roots, thus suggesting a global problem of children’s development and disruptions of childhood. With my essay I would also attempt to contribute to the doubtless necessity of the

inclusion and acknowledgement of children studies in postcolonial context.

'The Poverty of Blackness' and 'The Weight of Womanhood' in Tsitsi Dangarembga's Nervous Conditions

So much has been written about the double burden of women in Tsitsi Dangarembga's *Nervous Conditions* that most commentators tend to neglect the fact about the two protagonists – Tambu and Nyasha – that they are, above all. Dangarembga's autobiographical novel is one of those rather realistic postmodern narratives that could appear in 1988, not long after the turn in the postmodern canon, when marginalized postcolonial and feminist voices had come to be politically accepted. In this chapter, I am focusing on the relations between children and adults as well as among children to show how they are shaped and manipulated at a very early age by the conflicting socio-political conditions that are always sources of confusion and certain disruptions with which they often need to deal themselves.

The narrator Tambudzai recollects her thirteen-year old self's, Tambu's memories of how she managed to break out of her environment. While she needs to be extremely careful not to be seduced by 'Englishness,' she eventually becomes more and more informed about the ills of society in Rhodesia in the 1960s and 1970s. Although the narrative voice constantly switches from the adult's to the child's voice, the childlike perception of Tambu does not cease to be present.

Tambu as a child already knows her place in Shona culture and is proud of it: she can cook, cultivate the land, is diligent in school, gets better marks than her brother, Nhamo. However, she is already aware of her inferiority as a woman due to her parents' openness about the societal hierarchies. Her mother warns her of the actual "burden" of being a woman; while her father expresses the pointlessness of educating women: "Can you cook books and feed them to your husband?" Even her brother, Nhamo, who gets the chance to study at a mission school, is conscious of his superiority as a boy: "Did you ever hear of a girl being taken away to school? [...] With me it's different. I was meant to be educated". Tambu is envious of her

brother that explains the book's first shocking sentence: "I was not sorry when my brother died." Clare Barker argues that "childhood should be unmarked by class, place, history", to which I would add gender. A child should not be allowed to reach the point of feeling hatred towards a sibling because this sibling is privileged in any other way. However, the hierarchy in patriarchal and colonial societies can be clearly seen regarding children's pre-destined, unequal chances. (Dangarembga, 1988. 15-49)

The importance of Tambu's childhood naiveté lies in the fact that she is not able to realize that patriarchy and colonization are the sources of the double oppression of the women. The sad and shocking thing is that her story is told only because her brother died. They had a strained relationship even before Nhamo goes to the mission school. Returning from the mission school after one year absence, Nhamo "was no longer the same person" – observes Tambu. "The change in his appearance was dramatic [...] fit and muscular. Vitamins had nourished his skin." At the same time, he also comes to avoid speaking Shona and finds reasons not to come home to the homestead. These are the most severe symptoms of assimilation, of trying to leave behind one's own culture. His death comes without any official explanation. To me, this suggests that Nhamo was simply the victim of hybridization, of mindless assimilation to Western culture. (Dangarembga, 1988. 52)

Nhamo dies nevertheless and now Tambu "must be given the opportunity to do what she can for the family before she goes into her husband's home" (Dangarembga, 1988, 56) – decides her generous uncle, Babamukuru. She is so enthusiastic about her opportunity that she is, at first, not even concerned if she will become similar to all the things she disapproved in the cases of Nhamo. However, Berndt claims that Tambu is very much conscious about the healthy balance. She writes: "Tambudzai mainly desires education because she regards it as a synonym for progress, and she wants to make progress for her sake and for that of her family. Since she associates Nhamo's seduction with material luxury, she is determined to stay vigilant and uphold her self-control". (Berndt, 2005. 83) Despite being a silent observer, supporter yet opponent of Nyasha's disrespectful behaviour, she is eventually overtaken by her suppressed rejection.

Babamukuru adamant that Tambu's parents should have a Christian marriage since this might be the reason of Nhamo's death. In Christine W. Sizemore's words, Tambu here "takes a stand against superimposing inappropriate Western religious ideas upon Shona marriage traditions". (Sizemore, 1997. 72) This immediate unease can explain her strong ties to her roots as she experiences a paralysis of her whole body communicating her resistance: "the morning of the wedding, I found I could not get out of bed. I tried several times but my muscles simply refused to obey the half-hearted commands I was issuing to them. [...] I knew I could not get out of bed because I did not want to." (Dangarembga, 1988. 166)

This was followed by a well-deserved punishment from Babamukuru in the form of fifteen lashes and taking over the housemaid's duties for two weeks. However, she "went about these chores grimly, with a deep and grateful masochistic delight" as she realized: "to me that punishment was the price of my newly acquired identity". (Dangarembga, 1988. 169)

Nyasha, on the other hand, develops just the other way around. She is rebellious, outspoken and continuously blames the 'Englishness' for everything. However, all her rebellions are strictly crushed at their core by Babamukuru. As a consequence Nyasha develops a serious case of anorexia nervosa. This is not recognized at all by the parents since she is eating during the meals and throws up afterwards. After having her nervous breakdown and she is brought to a psychiatrist, Nyasha is refused to be treated by the simple explanation: "Africans did not suffer in the way we had described". (Dangarembga, 1988. 201)

The girls' bodily disability can be interpreted on several levels. According to Sheena Patchay, Nyasha's anorexia is "a way of controlling her own body in an environment where all control is wrested from her" (150) so when women's voices are silenced, their bodies can speak: Tambu is not able to communicate any disagreement, so her body does it instead of her.

There is one more crucial aspect that is added to Nyasha's more severe case: she has no culture to connect. Her parents grew up in Rhodesia and spent only a short period in Britain, not enough to be totally Westernized. Tambu can always rely on her beloved

Nyamarira river and supporting mother, whom she can always go back to. Nyasha, however, does not have any basis or refuge like this. "She is outspoken, but she has no connections to protect her when she does speak" – observes. (Sizemore 1997. 73) This is one of the main reasons that leads to her breakdown that Tambu is unable to acknowledge.

The fact that Tambu is not able to recognize what lies behind Nyasha's breakdown – though she tells her several times specifically – might be the only way for Tambu to continue her education. This might also be the reason why Tambu gives no way out for Nyasha from the clinic. Sizemore also claims that "Tambu's willingness to take a stand and her respect for Shona traditions imply that she will escape the assimilation that Nyasha warns her against when Tambu wins a place at the Roman Catholic convent school" (Dangarembga, 1988. 72.)

However, towards the end of the book, when Tambu is already enrolled in the Sacred Heart, Nyasha is getting more disintegrated while Tambu is more aware and finally able to acknowledge that Nyasha is telling all through their friendship. By the end, as Pauline Ada Uwakweh puts, Tambu "achieves the superior status of the interpreter" (Uwakweh, 1995. 78), whose way we are able to follow through various clashes of cultures, how she is oppressed as a colonized subject, a girl and a child, and how slowly but surely she realizes the rights which should be granted to her, as a child and as a girl who is growing to womanhood. However, Katwiwa Mull calls attention not to misinterpret the ending of the book, since she claims that Tambu "is not successfully integrated into society. Instead, she emerges as a subject who is more conflicted, one who has left home but has yet to (or perhaps could never) find another". Thus, her journey has just begun, and this story has been written to wake her up. (Mull, 2006. 107)

"He has a sense that he is damaged" – Traumas of being a white boy in postcolonial South-Africa in J.M. Coetzee's *Boyhood*

Coetzee's works' are indispensable understanding and remembering the postcolonial past and its effects, namely the Apartheid regime of the white minority in South Africa. For a paper which has children in its focus, it is his fictional autobiography *Boyhood* –

Scenes From Provincial Life (1997) that is most relevant. This text is the first part of a trilogy, followed by *Youth* (2002) and *Summertime* (2009). *Boyhood* provides an account of a ten-year-old boy, named John, who seems to be totally alone in his attempts to cope with all the challenges that he is exposed to during postcolonial times in South-Africa, under the Apartheid laws.

This chapter will examine his attitude and relationship with his parents, his displacement, perceptions of body and desire causing disintegration, the motif of a split identity and the constant feeling of shame that are further complicated by the controversial choice of narrative style.

Similarly to Dangarembga's novel, *Boyhood* is also an account of childhood memories, where an older self recalls the younger self's ambiguous experiences. However, Coetzee uses a different, more perplexing narrative style: third person narration in the present tense. The tense itself suggests something universal and eternal, while the third person creates a distance not only between the adult writer and his boy self but also between the reader and the boy, suggesting a unique experience, detached from everyone else's. This logic is picaresque rather than chronological with an episodic structure. Due to the distancing narration we do not grasp the boy's character right away and he is only named once throughout the whole novel. This makes the narration unreliable since the reminiscences are mixed up with later experiences, just like in Tambu's case, offering a constructed identity that is a symptom of his generation and socio-cultural background.

The first issue to be explored are the causes of his disintegration and split identity. John's parents are descendant of Dutch immigrants, thus belonging to the Afrikaner ethnic group. Their mother tongue is Afrikaans, however, John's parents speak English at home, which leads to the first constituent of his split identity. "Because they speak English at home, because he always comes first in English at school, he thinks of himself as English. Though his surname is Afrikaans, though his father is more Afrikaans than English, though he himself speaks Afrikaans without any English accent, he could not pass for a moment as an Afrikaner". (Coetzee, 1997. 124) He likes and dislikes this at the same time: "He is relieved he is not

Afrikaans and is saved from having to talk like that, like a whipped slave". (Coetzee, 1997. 49)

The most crucial reason for his confusion is his ambiguous relationship to his parents, especially his mother. Already in the very first chapter it is shown that her mother is not at all as submissive as the women in *Nervous Conditions*. She buys a bicycle for herself, which was one of the first symbols of women's liberation, however everyone mocks her in the town. Although John knows that it is a betrayal, "he joins in with his father's jeering" who claims "women do not ride bicycles." This is how he is shaped, how he soon becomes aware of men's and women's places in society: "He does not often gang up with his father [...]. But in this case he belongs with the men." His mother also considered the head of the household, thus she is responsible for everything, especially for all the confusion aroused in him. He is very attentive to his mother's opinion, but he cannot place his ambiguous feelings towards her: he is "cold-hearted toward his mother" yet "she is the firmest thing in his life." (Coetzee, 1997. 3-4)

As for the conflicts of his life outside the family, especially what he observes and hears in school, it is - he feels - also her mother who is to be blamed. Children are naturally beaten at school, however, he, as a diligent child, has been never suffered such a disgrace. This causes one of the biggest contradictions in him: he is ashamed of the fact that he has never been beaten at school. However, if it came to that, he would be even more ashamed. Yet he is so afraid of it, of the pain he would need to endure, that he fears, he would not even be able to go out to be flogged, which is yet another source of shame. Since he knows nothing of this experience, "he cannot take part in these conversations" with the other boys, thus becomes an outsider. Although his life is very comfortable - wearing shoes, having access to the library, staying at home when he is ill - he still condemns his mother "for not having normal children and making them live a normal life." All these bring about a split in his identity, making him a natural liar and a great pretender, living a double life, which is a "burden of imposture". (Coetzee, 1997. 4-103)

The body is another aspect that needs to be highlighted. The awakening attention towards the body and sexual desire is also

prominent in *Nervous Conditions*, especially regarding the conflicting ideas of the ideal female body¹.

Tony Simoes da Silva claims that *Boyhood* “reflects at all times a painfully visible self-consciousness that seeks to convey the child-narrator’s discomfort with his White self in apartheid South Africa” (Da Silva, 2005. 476.), which can be observed in his perceptions of white and coloured bodies. He immediately feels “isolated” being white which explains his fetish “to gaze at slim smooth brown legs in tight shorts.” He supposes that he – with his white, soft body – is the only one who has such desires, which are evidently sources of guilt. The boys with the desired bodies are therefore the symbols of innocence, since “beauty is innocence” and “ignorance”. (Coetzee, 1997. 11–60)

To conclude, all these symptoms make *Boyhood* part of the trauma culture of postmodernism, since “Coetzee’s memoirs simultaneously foreground the socially, politically and culturally embedded nature of personal identity and memory”, - claims Paulina Grzeda. Since Coetzee refuses to offer any sort of ending in his recollection of childhood, the sequences of *Boyhood*, *Youth* and *Summertime* foreshadow a similar, rather problematic further development of the child into a young adult and adult, as in Dangarembga’s case. (Grzeda, 2015. 79)

Conclusion

Either hinted with fictional elements or real ones, the analysed narratives go back to ambiguous times to re-explore, re-shape and re-negotiate forgotten, neglected, misunderstood or misrepresented histories. Dangarembga and Coetzee both chose a child as their narrator who cannot understand the world of adults, but exactly due to this naivety can become unconscious critics of it. Furthermore, children’s perspective in the 20th century acts for the symbolism of the new, independent country that does not have a past, only a future.

¹ Shona culture’s plump bodies symbolizing the good wife and mother while the awakening Western ideas of slim bodies put out to be gazed by provocative clothing is also present in the more complicated case of Nyasha.

The children all break this illusive spell in South-African and Rhodesian contexts.

However, a lack can be observed in postcolonial and children studies: the study of their development under these extremes. Almost all secondary sources and criticism of the narratives are focusing on the narrative style, the postmodern strategies, the allegory and symbolism of the children. However, Liebel insists that “the question must also be raised how children’s ways of life and constructions of childhood are interwoven with postcolonial power relations and how this impacts on the lives of children” because “...postcolonial approaches invite us to constantly reinvent concepts of childhood and pay attention to unexpected and uncertain insights which can arise from those encounters. [...] Thereby, children’s creativity and awareness with respect to social inequality and their resistance, which is widely overlooked, can receive due attention again.” (Invernizzi – Liebel, 2017. 85–86)

This is what I also aimed to prove by analysing works of writers from various backgrounds, whose works present children under different yet similar postcolonial conditions. When the colonial oppression comes hand in hand with patriarchy, a woman’s, let alone a female child’s condition and opportunities are much more complex. Tsitsi Dangarembga’s *Nervous Condition* draws a picture of the lives of five women, among whom I dealt with the two children: Tambu’s *Bildungsroman* and Nyasha’s *Antibildungsroman*, where the main difference between their contrasting developments lay in their (lack of) connectedness with clear roots. Tambu, being raised according to the Rhodesian Shona culture manages not to lose touch with her identity and uses the Westernized education to cautiously break out of it, constantly getting aware of the illness of society she lives in. Nyasha, however, does not have this link, neither with a safe cultural background nor with her parents, which results in the development of anorexia followed by a nervous breakdown and a lockup in a clinic. J.M. Coetzee’s recalled childhood experiences in his memoir *Boyhood* can seem so much different, since he is member of the white minority in the South African apartheid era, yet his struggles are strikingly similar to those of the Rhodesian girls. He likes his Westernized upbringing yet ashamed of it when he is among his Afrikaans

schoolmates. The strained relationship with the adults and conflicting clash in cultures lead all children to become isolated, confused, and make them unable to trust in their parents or to express their feelings, since there is no one to listen to them. The narratives offer no closure or solution to these disruptions, thus shouting out for continuation to see their further developments. This is given in the sequences of the narratives. In *The Book of Not* (2006), Tambu has to give up her studies at the Sacred Heart convent due to the growing discrimination between the black minority and white majority and the constant awareness of the independence war outside of the school, which results in her depression, thoughtless acts and emotional exhaustion, while Nyasha, taking her pills silently, has lost her voice completely. John in *Youth* (2002) also decides to interrupt his university studies due to his disillusionment in South Africa and flees the country, while the most fictitious final sequel *Summertime* (2009) even brings his reported death.

These problematic chances of a mentally, physically and socially healthy future further confirm the necessity of children's studies in the postcolonial context, suggesting globally contestable postcolonial childhoods.

Bibliography:

Barker, Clare. (2011): *Postcolonial Fiction and Disability – Exceptional Children, Metaphor and Materiality*. Palgrave Macmillan, London

Berndt, Katrin. (2005): *Female Identity In Contemporary Zimbabwean Fiction*. Bayreuth African Studies, 73.

Coetzee, J.M. (1997): *Boyhood*. Random House UK Limited, London

Dangarembga, Tsitsi.(1988): *Nervous Conditions*. London

Da Silva, Tony Simoes. (2005): *Narrating a White Africa: Autobiography, Race and History*. *Third World Quarterly*, 26, 3, 471–478.

Gandhi, Leela. (1998): *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. Edinburgh

Grzeda, Paulina. (2015): Trauma and Testimony: Autobiographical Writing in Post-Apartheid South Africa. Postcolonial Traumas – Memory, Narrative, Resistance. edited by: Abigail Ward. Palgrave Macmillan, London

Invernizzi, Antonella – Liebel, M. et. al. (2017): ‘Children Out of Place’ and Human Rights. Children’s Well-Being: Indicators and Research. 15, 2017.

Mull, Katwiwa. (2006): Blurred Genres, Blended Memories: Engendering Dissidence in Nawal el Saadawi’s ‘Memoirs of a Woman Doctor’ and Tsitsi Dangarembga’s ‘Nervous Conditions’. *Meridians*, 6, 2, 93–116.

Patchay, Sheena. (2003): Transgressing Boundaries: Marginality, Complicity and Subversion in “Nervous Conditions”. *English in Africa*, 30, 1, 145–155.

Reynolds, Kimberly. (2018): Perceptions of Childhood. British Library: Discovering Literature: Romantics and Victorians. 15 May 2014. Web. 29. Jan 2018.

Sizemore, Christine W. (1997): Negotiating Between Ideologies: The Search for Identity in Tsitsi Dangarembga’s ‘Nervous Conditions’ and Margaret Atwood’s ‘The Cat’s Eye’. *Women Studies Quarterly*, 25, 3–4 68–82.

Uwakweh, Pauline Ada. (1995): Debuking Patriarchy: The Liberational Quality of Voicing in Tsitsi Dangarembga’s ‘Nervous Conditions’. *Research in African Literatures*, 26, 1, 75–84.

A „demitologizálás mestersége” – a mítosz dekonstrukciója Az ötös számú vágóhídban és A kínkamra és más történetekben

Novák Zsófia
Fordító és tolmács
MA II. évf.

Első pillantásra nem sok közös vonás akad Angela Carter A kínkamra és más történetek (1993, ford. Greskovits Endre), illetve Kurt Vonnegut Az ötös számú vágóhíd (1980, ford. Nemes László) című műveiben: míg előbbi novelláskötet a szerző által újragondolt „meseklasszikusok” – úgymint a Piroska és a farkas, vagy A szépség és a szörnyeteg – gyűjteménye; addig az utóbbi egy, a tudományos-fantasztikus műfaj motívumaival és technikáival átszőtt (anti)háborús regény, a veterán Billy Pilgrim története, aki túlélte Drezda 1945-ös bombázását, és aki „kiesett az időből”. (Vonnegut, 1980. 21) A szövegek mélyrehatóbb elemzése során azonban különös analógiákat fedezhetünk fel azok módszerei, szereplői, és mondanivalója között; egyenesen meghökkentőnek bizonyulhat pedig az a párhuzam, amelyet a tündérmese és a történelem narratívájának működése között vonhatunk. E megközelítésben a II. világháború narratívája az univerzális háborús narratíva stratégiáját képviseli, mely, a tündérmesével egyetemben, bináris ellentétpárokra épül: mindkettő alapját a hősök és gonoszok, a jó és rossz végletesen leegyszerűsített szembeállítása képezi. Műveikben Carter és Vonnegut e logika hibáira hívják fel a figyelmet: leleplezve és feltárva a „lappangó tartalmat” (Carter, 2006. vii), a mítoszokat és ideológiai elemeket, melyek háttérükben állnak, egészen gyökeréig bontják le a háború és a tündérmese narratíváit; és emlékeztetik az olvasót arra, hogy – a kollektív fikciók sugallata ellenére – minden történetnek több oldala, számos értelmezése van, ezáltal is aláásva a kultúra mítoszainak működését és létrehozásának módjait.

A mítoszok és tündérmesék megítélése napjainkban is ellentmondásoktól terhelt: habár gyakran a „cukormázás hazugság” (Sage, 2001. 68) pejoratív asszociációja kapcsolódik hozzájuk, ezek a törté-

netek sokak elméjében „időtlen igazságok[ként]” (68) honosodtak meg, s könnyedén feledésbe merül, hogy valójában nagyon is „kulturális konstrukciókról” (68) van szó. Holott tagadhatatlan, hogy a tündérmesék, különösképpen pedig a mítoszok, „az ideológia termékei” – legyen az vallási, politikai vagy társadalmi –, s így „az adott ideológia a közvetítését és fenntartását szolgálják: nem természetesek”, hanem „normatívak” (Rudrum, ‘Angela Carter posztmodernizmusa’), szerkesztettek, és mindig van valamilyen, többé-kevésbé rejtett rendeltetésük. Angela Carter és Kurt Vonnegut egyaránt kifogásolhatónak találják azt, ahogy bármely kollektív fikció – legyen szó történelemtől, vallásról, vagy mítosztól – képződik, s hasonló módon és céllal végzik „demitologizáló tevékenységüket”. (Carter, 1983. 69) Történeteikben zavarba ejtő, felkavaró – sokszor a személyes, az egyéni szférájába tartozó – elemeket vezetnek be, helyeznek vissza a kollektív és a normatív világába, ezáltal megmutatva, milyen egyszerű is megrendíteni utóbbiak látszólag megingathatatlan struktúráját.

Ahogy David Rudrum is rámutat, amikor a tündérmesékről van szó, meglehetősen problematikusnak bizonyulhat „újraírásról” beszélni, hiszen „nem létezik eredeti, mérvadó verzió, melyet újra lehetne írni” (Rudrum, ‘Újraírt tündérmesék’). Carter maga is tett olyan kijelentést, mely szerint „szándéka nem az volt, hogy változatokat alkosson [...], hanem hogy a hagyományos mesékből kinyerje a látens tartalmakat, melyek számára új történetek kiindulópontjául szolgálhatnak”. (Carter, 2006. vii-viii) Meséinek talán legizgalmasabb eleme narratív stratégiájuk: novella-gyűjteménye jelentős részében Carter ugyanis szándékosan reflektál Charles Perrault francia szerző közismert meséire¹ – ugyanakkor dekonstruálja és fel is forgatja azokat –; hiszen a tény, hogy az író történetei egyszerre beazonosíthatók és felismerhetetlenek fokozza elidegenítő hatásukat. Számos kritikus felfigyelt arra, hogy A kínkamra szövegei különös módon kommentálják egymást: a történetek folyamatosan utalnak, hivatkoznak egymásra, szinte konvex tükörként funkcionálnak, melyek újra és újra, de mindig másképp torzítanak a látszólag ismerős mesék szereplőin és cselekményén, épp csak addig a pontig, ameddig azok még

¹ Charles Perrault kötete, a *Lúdanyó meséi* 1697-ben jelent meg, és olyan meséket tartalmazott, mint a Csipkerózsika, a Piroska, a Kékszakáll, vagy a Hamupipőke; ezek, a mai köztudatban klasszikusokként számon tartott történetek leginkább az ő verziójában ismeretesek.

homályosan felismerhetők maradnak.² Fontos kohéziós elem – mely keretbe foglalhatja, sőt, akár ‘átfogó szerkezettel’ (Rudrum: ‘A kinkamra mint egység’) ruházhatja fel a novellafüzért – a hagyományos, visszhangzó tündérmese-szimbólumok – mint például a rózsza, a hó, a vér, a szőrzet, és a hús – ismétlődése, melyek a kötet egészében vezérmotívumokként szolgálnak, s figyelmünket valamiféle, az egyes mesék határain átívelő, ugyanakkor azokat összekötő mögöttes tartalom keresésére irányítják. Egyik, a Carter kötetéhez kapcsolódó előadásában Rudrum például arra világít rá, hogy „a kötetén végighaladva tanúi leszünk annak az átváltozásnak, ahogy a fehér rózsából fokozatosan vörös rózsza lesz, mégpedig a vér képén keresztül”, ezáltal pedig a rózsza „az elvesztett szüzesség szimbólumává válik” (Rudrum: ‘A kinkamra mint egység’).

Tekintettel arra, hogy „a mítoszok és tündérmesék a beavatási rítusokra eredeztethetők vissza, vagy szimbolikusan azok fejeződnek ki bennük” (Bettelheim, 1991. 35), Carter részéről természetes, hogy a tündérmese e kulcsfontosságú elemére koncentrál történeteiben. Ugyanakkor a felnőtté válás, a beavatás próbatétele Vonnegut Az ötös számú vágóhíd című művében is központi szerephez jut – habár a tapasztalatok, melyeket a főhős átélni kényszerül, inkább nevezhetők tűzkeresztségnak, mind szó szerinti, mind átvitt értelemben. Billy Pilgrim, az ifjú amerikai katona, akinek még csak „rohamsisakot és táborig bakancsot [sem osztottak]” (Vonnegut, 1980. 27), német hadifogságba esik, így Drezdába szállítják, ahol nem sokkal később túléli a bombatámadást, melyet a Szövetségesek a város ellen intéznek, s tanúja lesz a mindent felemészítő tűzvihar irtózatosságot következő következményeinek. Billy beavatási rítusa azonban a regény töredékes szerkezetéből eredően soha véget nem érő folyamatnak tűnik: mivel a főhős időutazó³, ám „nincs hatalma afelett, hogy hová jut el legközelebb” (21) –

² Az író gyűjteményében a különböző meséknek egyszerre több verziója is jelen van – nem csak „forrás-mesék” kerülnek tehát feldolgozásra: Carter történetei egymást is át- és újraírják. Szerves kapcsolat áll fenn például a Szépség és a szörnyeteg-mesék (‘Oroszlán úr udvarlása’, ‘A tigris menyasszonya’), valamint a Piroska/farkas-mesék (‘A farkasember’, ‘Farkasok társasága’, ‘Farkas-Alice’) között; sőt, egyes kritikusok értelmezésében ezek egy-egy szakaszt alkotnak a kötetben belül.

³ Vonnegut műveiben gyakran találunk beszélő neveket: a főhős vezetéknéve, „Pilgrim”, „vándort” jelent. Arra hogy hogyan is zökkent ki Billy az időből, regény nem ad valós magyarázatot, sőt, valójában abban sem lehetünk teljesen biztosak, hogy Pilgrim tényleg rendelkezik-e e képességgel, vagy csupán (mint ahogy azt számos mellékszereplő gondolja) elvesztette az esztét.

kiszámíthatatlanul ugrál oda-vissza élete különböző korszakai közt – „[a folyamatos rettegés állapotában él], hiszen sohasem tudja, hogy legközelebb életének melyik részében kell színre lépnie” (21). Hasonlóképpen A kínkamra történeteit összefűző vezérmotívumokhoz⁴, Az ötös számú vágóhídban ismétlődő színkombinációk – ‘narancsszínű és fekete’ (56, 58), ‘kék és elefántcsontszínű’ (24, 53)⁵ – illetve a könyvek és a víz fel-felbukkanó motívumai kapcsolatot létesítenek Billy átváltozásai és időugrásai között. Ezek egyszerre adnak valamelyest átfogó struktúrát a regénynek, és sugallják azt, hogy összefüggés áll fenn Billy időbeli utazásai és előbb említett mintákhoz kapcsolódó asszociációi között: „[Billy sírdogált, ahogy a nyomorékokat és a főnököket szemlélte]. [...] Behunyta a szemét, és újra kinyitotta. Még mindig sírt, de most már megint Luxemburgban járt. Együtt menetelt egy csomó fogollyal. A jeges téli szél volt az, ami könnyeket sajtolt ki a szeméből” (51–52). És épp ahogy Carter női főszereplőinek⁶ is a liminalitás a legfőbb jellemzője – hősnői ártatlanok, ugyanakkor megvan bennük a „romlottság potenciálja” (Carter 2006. 10): áldozatok és ragadozók, erősek és kiszolgáltatottak, sőt, akár holtak és élők is egyszerre –; úgy Billy Pilgrim is a határok szélén, köztes állapotban létezik, hiszen „görcsös összevisszasággal mozog” (Vonnegut, 1980. 21) az időben, s így fiatal és idős, naiv és bölcs, egészséges és tébolyult énei folyamatosan átfedésbe kerülnek.

Újabb érdekes párhuzam fedezhető fel Billy és Carter hősnői között, amennyiben e szereplőket egy-egy, „különböző szerepekbe és pozíciókba átforduló” (Rudrum: ‘A kínkamra és más történetek egysége), folyamatos mutáción áteső ‘prototípusként’ értelmezzük: Pilgrim ebben a kontextusban az emberi lény, A kínkamra női főszereplői pedig

⁴ Érdekes láncolat például, ahogy ‘A kínkamra’ fiatalasszonyának hálószerobájában illatozó fehér liliumoktól kezdve, ‘A Tigris menyasszonya’-ban felbukkanó fehér rózsán át, melyen egyetlen vércsepp ül, eljutunk ‘A szerelem házának úrnője’ karmos vörös rózsájáig.

⁵ „Nem is öltözött fel elég melegen. Mezítláb volt, és még mindig pizsamában és fürdőköpenyben, pedig már késő délutánra járt. A mezítelen lába kék és elefántcsontszínűvé vált” (Vonnegut, 1983. 24). „Billy ezt a délutánt szívszorongatóan izgalmasnak találta. Oly sok volt a látnivaló — tankcsapdák, mindenféle gyilkoló gépezetek, hullák kék és elefántcsontszínű meztelen lábakkal. Így megy ez” (53).

⁶ A kínkamra és más történetek leginkább a női szexualitásra, a szereplők (szexuális) éréseire és annak pszichológiájára koncentrálnak – a vér, a szexuális aktus, és az erőszak nyílt megjelenítése sokakban megütöztetést kelthet tündérmesék átirataiban, holott mindezek valójában a magját alkotják a Carter által felhasznált történeteknek; az író nő ismét előtérbe helyezi ezeket, elsöpörve a beavatás nyers rítusait elkendőző, finomító elemeket.

a paradigmaticus szűz-alak egyetemes metaforájaként funkcionálnak. Billy embersége és a virginális alak metamorfózisa központi szerepet játszanak Vonnegut és Carter felforgató, inverziós eljárásaiban, melyek által megbontják a normatív fikciók simára csiszolt felszínét, felfedve az alatta rejlő ellentmondások káoszát. Vonnegut Billy határtalan, már-már karikatúrikus emberségén keresztül mutatja meg, milyen embertelen, aljas és nevetséges is valójában a háború – ezáltal ellentmondva a ragyogó és hősiés ábrázolás hagyományának – ; főszereplője perspektívájának töredékessége által pedig kíméletlenül tükröt tart a történelem és a történelmi narratíva elé, reflektálva annak szokásos működésére, melynek alapja nem más, mint az információ gondos szelektálása: a kirekesztés és az elnyomás. Épp ahogyan a tündérmeséknek sincs eredeti verziója, a második világháborúnak sem létezik eredeti, igaz története – csak oldalak vannak, és a győztesek privilégiuma, hogy sajátjukat mutathatják be hivatalos változatként. Ebből következően a háború „valós” történelmének megteremtésére irányuló bármiféle erőfeszítés eredendően ellentmondásos: ennek legfőbb bizonyítéka, hogy éppen Billy – egy, az ellenfél oldalához tartozó katona – az, aki megpróbálja elmesélni Drezda történetét (Rudrum, 'Az ötös számú vágóhíd – történelem, önéletrajz, fikció'). Habár Billy folyamatosan küzd a várost felemészítő tűzvihar leírásával, ábrázolásra irányuló kísérletei rendre kudarcba fulladnak. Úgy tűnik, valahol ő is tudja, hogy „Drezdának sosem lesz történelme”: egy ilyen nagyságrendű mézárulás túl van a lehetséges reprezentáció határain, s így a drezdai katasztrófa „üres középpontként [...] hiányzó jelenlétként” (Rudrum 'Az ötös számú vágóhíd – történelem, önéletrajz, fikció') traumatikus magként viselkedik a regény szívében. Ugyanakkor a drezdai események beiktatása a háború krónikájába más okból kifolyólag is lehetetlennek bizonyulhat: a regény folyamán óhatatlanul az a benyomásunk támad, hogy a történelem – és a történelmi „hatóság” szimbolikus képviselői, mint például „Bertram Copeland Rumfoord, a Harvard egyetem [professzora], az Egyesült Államok Légieréjének hivatalos történésze” (Vonnegut, 1980. 94) – inkább semmissé tennék Drezda katasztrófáját, hisz az örök emlékeztetője a ténynek, hogy nincs világos határvonal, mely elválasztaná a hősokeket a gonoszoktól, a jók oldalát a rosszakétól. Azok, akik a háborúban szolgáltak, tisztában vannak ezzel – e traumatikus kiábrán-

dultságot Vonnegut egyik mellékszereplője, Eliot Rosewater fogalmazza meg: „Azt hiszem, itt az ideje, hogy [maguk, ideggyógyászok] most már egy csomó csodálatos új hazugsággal rukkoljanak elő, különben az emberek egyszerűen nem akarnak majd tovább élni”. (Vonnegut, 1980. 80)

Billy karaktere a regényben a háború narratívája mögött rejlő mítoszok és kétpólusú ellentétek felforgatását szolgálja – embersége magát a háború is emberibbé teszi: „úgy tűnik, Billy a háború során végig ellenzi az erőszakot; ugyanakkor külsejének és cselekedeteinek abszurditása miatt épp azok tűnnek nevetségesnek, akik még ragaszkodnak a ‘háború magasztosságához’”. (McCoppin, 2009. 59)⁷ Billy, az egyetlen, akinek „egy halott civil kabátja [jutott]” (Vonnegut, 1980. 59), és aki „Hamupipőke [...] ezüstcsizmáját” (111)⁸ viseli, éles kontrasztot alkot a szintén hadifogoly brit tisztekkel, akik viszont „a háborúnak amolyan elegáns és ésszerű színezetet [kölcsonöznek], és azt a látszatot, hogy tulajdonképpen az egész csak egy jó muri” (75). Alakján keresztül Vonnegut még a háború szimbolikus semmissé tételét is megkísérli: a főhős visszafelé néz meg egy háborús filmet, melynek során „a bombázók [visszaérnek] a támaszpontjukra, [leszedik] a tartóikról az acélhengereket [...], [melyeket széjjelszerelnek], ásványokra bontva szét veszedelmes tölteléküket” (60). A film folytatásaként látomása támad, melyben „mindenki csecsemővé változik vissza, és az egész emberiség [...] azon a biológiai kísérleten munkálkodik [...] hogy két tökéletes embert hozzon létre, név szerint Ádámot és Évát” (60). Ahogy McCoppin írja, „Billy szerepe rávilágít arra a tényre, hogy a háborúban szembenálló felek egyformán egyénekből, emberi lényekből állnak” (2009, 59), ezáltal pedig összekuszálódnak a választóvonalak, melyeket a történelem narratívája olyan elszántan próbál fenntartani.

A határok, körvonalak elmosódása Carter meséiben is kiemelkedő szerepet játszik – ahogy Bettelheim írja, „a tündérmesék szereplői nem ambivalensek – nem jók és rosszak egyszerre, mint amilyenek

⁷ Habár Billy a regény nagy részében valóban groteszk, tehetetlen és gyámoltalan figura, elveivel és gondolataival számtalanszor felülemelkedik a háború „hősein”.

⁸ A hadifoglyok a tábortban saját szórakoztatásukra előadják „a világ legnépszerűbb történetének, a Hamupipőkének zenés [változatát]” (Vonnegut 77), melyben Hamupipőke cipellője egy „ezüstre mázolt pilótacsizma” (110).

mi, emberek vagyunk” (1993, 9); azonban a szöveg különböző szintjein véghezvitt metamorfózisok által Carter az emberi valóság és ambiguitás komponenseit vezeti be a tündérmesék tiszta kontrasztok által meghatározott világába. A novelláskötet legtöbb történetében „a ragadozó és a zsákmány szerepei folyamatosan felcserélődnek” (Rudrum, ‘A kínkamra és más történetek egysége’), ez pedig egyszerűre feltárja és felforgatja a hatalmi és (társadalmi) nemi-viszonyokat, melyek a hagyományos tündérmesék ábrázolásában egyértelműen definiálhatók, körülírhatók. Az első történetben, ‘A kínkamra’-ban a metamorfózis a psziché szintjén megy végbe – amikor az elbeszélő fiatalasszony édesanyja lánya segítségére siet, és megmenti őt férjétől, a Kékszakállú Herceg „carteri” reinkarnációjától⁹, az erőegyensúly teljességgel visszájára fordul. Nem is annyira az anya elsülő fegyvere az, amely legyőzi a Márkit, hanem sokkal inkább a váratlan, mindaddig lehetetlennek hitt ellenállás: mintha csak kővé dermedt volna, „a bábmester tátott szájával, kerekre nyílt szemmel, végképp tehetetlenül¹⁰ [nézi végig], hogy bábu elszabadulnak zsinórajukról, [félbehagyják] a szertartást, melyet elejétől fogva ő írt nekik elő, és saját életüket kezdik élni”. (Carter, 1993. 51)

Ezzel szemben ‘A szerelem házának úrnője’ című mesében a hatalomvesztés elszenvedője a női ragadozó, aki ezáltal „kiszolgáltatottja lesz zsákmányának” (Rudrum: ‘A kínkamra egysége’), az ifjú katonának, aki bekószál a vámpír-hercegnő palotájába, és „aki képtelen félelmet érezni; s így olyan, mint a fiú a tündérmesében, aki nem tudja, mikor kell remegni, [...] és maga az ördög sem tudna ráijeszteni”. (Carter, 2006. 120) A katona tekintetétől kísérve a lány „elhibázza [a gyilkos csábítás] szertartását” (122), és a fiú vére helyett a vámpíré folyik: amikor pedig az ifjú „[gyógy-csókot lehel] a lány sebére” (123), emberré változtatja, de ezzel egyben végez is vele. A férfi tekintetének hasonlóan transzformatív ereje van ‘A kínkamra’-ban, melyben is a menyasszony szimbolikus szinten azonosul férjével s annak tekintetével, „magával a hellyel, ahonnan figyelik őt” (Žižek, 1989. 105):

⁹ A Márki arra készül, hogy fejét vegye ifjú feleségének, mivel az nem engedelmeskedett neki, és belépett a kastély egyetlen olyan kamrájába, melyből kitiltotta őt.

¹⁰ Az angol nyelvű műben „impotent” szerepel, mely a hatalom és tekintély elvesztését nyíltan a szexualitáshoz kapcsolja, ez a jelentés azonban a magyar fordításban elvész.

„És láttam magam [...] ahogyan ő látott [...]. Láttam, mennyire illik hozzám az a kegyetlen külsejű nyakék. És, ártatlan, körbezárt életem során először, megéreztem magamban a romlottság hajlamát, melytől elállt a lélegzetem.” (Carter, 2006. 6)

Az ártatlanságnak és a „romlottság ígéretének” (17) problematikus szembeállítását – mely kizár bármiféle köztes kategóriát – nemcsak a mesékből lehet ismerős, hanem a nőiesség olyan kulturális konstrukcióiból is, mint a viktoriánus korszak angyal-prostituált dichotómiája. E jelenség újfent felhívja a figyelmet a mesék sorai között megbúvó ideológiára; ezt azonban Bettelheim figyelmen kívül hagyni látszik kritikájában, mellyel a Piroska és a farkas Perrault-i verzióját – amelyben a farkas „erős karjai azért vannak, hogy jobban át tudja ölelni a [lányt]” (1991. 169) – illeti: „Mivel erre a célratörő és nyilvánvaló csábításra válaszul Piroska semmiféle erőfeszítést nem tesz a menekülésre vagy az ellenállásra, vagy ostobának kell lennie, vagy pedig akarja, hogy elcsábítsák. [...] E részletek által azonban naiv [...] fiatal lány [...] helyett egyszerűen bukott nő lesz belőle.” (169)

Aligha véletlenül tűnhet úgy, hogy Carter 'Farkasok társasága' című meséje Bettelheim előbbi állítására kíván választ adni – a lány, „akinél ott van a kése és [...] semmitől sem fél” (Carter, 2006. 133) találkozik egy vadással az erdőben, és csókot ígér neki, ha megelőzi őt a nagyanyja házához vezető úton – megérkezve azonban rá kell döbennie, hogy a vadász valójában egyenlő a farkassal. Ahelyett, hogy megpróbálna megszökni vagy rászedni a farkast, „önszántából adja meg a csókot, melyet ígért neki” (138), majd ágyba bújik vele, s csak nevet azon, mikor a férfi-farkas azzal fenyegeti, hogy felfalja, hiszen tudja, hogy „senkinek sem húsa ő” (138). Carter hősnője leveti magáról az áldozat szerepét, nem hajlandó annak identitásával azonosulni, s ezáltal a „klasszikus” hatalmi viszony, mely Piroska és a farkas között fennáll, kibillen egyensúlyából: ezt illusztrálja az is, ahogy Carter elbeszélésében a farkas „gyengéddé” (139) válik, mely a hagyományos tündérmesékben elképzelhetetlen volna. De Carter – egy csipetnyi lehetetlent szöve meséibe, melyekben a vadász egyben farkas is, szépség pedig egyszerre szörnyeteg –, nem csupán a szereplők, hanem a szövegek között fennálló, egyértelmű határokat is felozlatja. Crunelle-Vanrigh szerint „A kínkamra egyetlen történetéről sem mondható el, hogy a többi szövegétől elválasztható, magában álló je-

lentése volna, habár a novellák önmagukban is tagadhatatlanul élvezhetők” (Crunelle-Vanrigh, A. 2001. 139). Felvetését igazolják a gyűjtemény intertextuális – a Dorian Gray arcképére (3, 58), illetve az Aliz Csodaországban-ra (45, 114) való folytonos utalások –, és metafikciós elemei – tündérmesékben elhelyezett utalások tündérmesékre (62; 112; 120) –, illetve a szövegről szövegre vándorló kulcsszavak és motívumok.

Carter és Vonnegut művei semmiféle örökérvényű „igazságot nem tárnak fel [...] nem moralizálnak, és nem szolgálnak lezárással” (Rudrum, ‘Angela Carter posztmodernizmusa’) – ha bármire is fény derül, az az, hogy nem létezik egyetlen „mag, eredet-pont, vagy őstörténet ‘valahol mindezek alatt’: nincs más, csupán folyamatosan összefonódó, egymást átszövő szövegek [és narratívák] sokasága” (Sage, 2001. 74), melyek közül egyik sem felsőbbrendű. Az ötös számú vágóhíd és A kínkamra és más történetek lényege nem az, hogy megmondják az olvasóknak, miben higgyenek, vagy hogyan cselekedjenek; sokkal inkább látóköri szélesítése a céljuk, mégpedig annak leleplezése által, hogy miként kísérlik meg különböző szociálisan előírt „keretek” leszűkíteni és megszünteni azt. Egyfelől elmondható, hogy azáltal, hogy jövőbeli perspektívából írja át az amerikai történelmet, Vonnegut képes megkérdőjelezni az amerikai társadalom alapító mítoszait és ideológiáit, építve a kifogásokra és kritikákra is, melyek ezeket már a közelmúltban is érték. [Megmutatja, hogy – szemben azzal, amiről a kultúra intézményei meggyőznének bennünket –] az idő és a történelem szubjektív, megítélésük pedig nagyon is változás tárgyát képezi. (Jowett, 2001. 139)

Az ötös számú vágóhíd arra a tényre világít rá, hogy mivel a kulturális fikció – az uniformitás, az egységesség biztosításának jelzőszavával – továbbra is szelekció és elfojtás révén működik, a II. világháborúnak – sőt, semmilyen háborúnak – sem lehet soha teljes, hiánytalan narratívája: túl sok, egymásnak ellentmondó történet létezne. Másrészt, amint azt Angela Carter A kínkamra és más történetekben demonstrálja, az ellentmondás a tündérmesékben is dolgozik – hiszen, bár jobban álcázva, de ezek is a kollektív kulturális fikció részét képezik. Kétségbe vonva Bettelheim állítását, miszerint „a mítosz egyértelmű válaszokat ad, míg a mese csupán sugalmaz; üzenetei rejthetnek magukban valamiféle megoldást, de sosem részletezi vagy

fejti ki nyíltan azokat” (45), Carter felhívja a figyelmet arra, hogy az idők során bizony a mesék is „mitologizálódtak”: egyre inkább rögzültek bennük explicit jelentések. Emlékeztetve a mesék valós „gyökerére”, Carter „[felhasítja] a lezárt szövegeket, és [tobzódva] abban, amit bennük talál: a vérben, hegekben, perverzióban” (Crunelle-Vanrigh, 2001. 142), újra lehetővé teszi a jelentés szabad játékát – s olvasóit is a jól ismert „ösvény” elhagyására invitálja. Elvégre, a tündérmesék figyelmeztetése ellenére, „a beavatás folyamata [igenis] megköveteli a tiltott kamrába való belépést” (Bacchilega, 1997. 107) – az ideológiák és az irányadó, autoritatív fikciók felderítésével, vizsgálatával, megkérdőjelezésével, bírálatával pedig sosem szabad felhagyni.

Bibliográfia:

Bacchilega, C. (1997): *Postmodern Fairy Tales: Gender and Narrative Strategies*. Philadelphia

Bettelheim, B. (1991): *The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales*. London

Carter, A. (2006): *The Bloody Chamber and Other Stories*. Vintage. New York

Carter, A. (1993): *A kínkamra, és más történetek*. Budapest

Carter, A. (1983): *Notes from the Front Line*. In: *On Gender and Writing*. Edit. Wandor, Michelene. Boston, 69–77.

Crunelle-Vanrigh, A. (2001): *The Logic of Same and Différance: “The Courtship of Mr Lyon”*. In: *Angela Carter and the Fairy Tale*. Ed. Roemer, Danielle M.–Bacchilega, C. Detroit, 128–144.

Jowett, L. (2009): *Folding Time: History, Subjectivity, and Intimacy in Vonnegut*. In: *New Critical Essays on Kurt Vonnegut*. Edit. Simmons, David. Palgrave Macmillan, New York, 133–146.

McCoppin, R. (2009): *“God Damn It, You’ve Got to Be Kind”*: War and Altruism in the Works of Kurt Vonnegut. In: *New Critical Essays on Kurt Vonnegut*. Ed. Simmons, David. Palgrave Macmillan, New York, 47–65.

Rudrum, D.: 'Angela Carter és az újraírt tündérmesék'. Online előadás [angol nyelvű], University of Huddersfield, Huddersfield. https://unilearn.hud.ac.uk/webapps/blackboard/content/listContent.jsp?course_id=_28171_1&content_id=_2013431_1.

Rudrum, D.: 'Angela Carter posztmodernizmusa'. Online előadás [angol nyelvű], University of Huddersfield, Huddersfield. https://unilearn.hud.ac.uk/webapps/blackboard/content/listContent.jsp?course_id=_28171_1&content_id=_2013431_1. (Letöltés dátuma: 2018. 05. 06.)

Rudrum, D.: 'A kinkamra és más történetek egysége'. Online előadás [angol nyelvű], University of Huddersfield, Huddersfield. https://unilearn.hud.ac.uk/webapps/blackboard/content/listContent.jsp?course_id=_28171_1&content_id=_2013431_1. (Letöltés dátuma: 2018. 05. 06.)

Rudrum, D.: 'Az ötös számú vágóhíd – történelem, önéletrajz, fikció'. Online előadás [angol nyelvű], University of Huddersfield, Huddersfield. https://unilearn.hud.ac.uk/webapps/blackboard/content/listContent.jsp?course_id=_28171_1&content_id=_2013427_1. (Letöltés dátuma: 2018. 05. 06.)

Rudrum, D.: 'Az ötös számú vágóhíd – háborús memoár, anti-háborús regény, vallási allegória'. Online előadás [angol nyelvű], University of Huddersfield, Huddersfield. https://unilearn.hud.ac.uk/webapps/blackboard/content/listContent.jsp?course_id=_28171_1&content_id=_2013427_1. (Letöltés dátuma: 2018. 05. 06.)

Sage, L. (2001): Angela Carter: The Fairy Tale. In: Roemer, Danielle M. – Bacchilega, C. Edit. Angela Carter and the Fairy Tale. Detroit, 65–81.

Vonnegut, K. (1991): Slaughterhouse-Five. Vintage. New York

Vonnegut, K. (1980): Az ötös számú vágóhíd. Budapest

Žižek, S. (1989). The Sublime Object of Ideology. New York

Poetics and AIDS-related Anxieties: Thom Gunn's *The Man with Night Sweats*

Visnyei Petra
Anglisztika
MA II. évf.

This essay sets out to explore Thom Gunn's poetics in selected poems from the volume titled *The Man with Night Sweats* first published in 1992. In my essay, I examine the poems in reference to the spread of and, the subsequent moral panic, fear, negative connotations and associations around the AIDS/HIV epidemic in the 1980s and its effect on gay communities, which supplies the foundation of Gunn's inspiration for writing the book. The essay will focus on and analyse selected poems together with an assessment of the reactions to and connotations towards AIDS, so as to give an insight to Gunn's attempts to cope with witnessing the spread of the epidemic and the consequent deaths of people he knew, as well as asserting the fear of contracting the virus. Examining *The Man with Night Sweats* as a volume of public grief, it is important to mention that homosexuality, after being hidden for a long time, became very much public in the 1980s and 1990s. It is important to note that despite the fear, hatred and paranoia that surrounded homosexuality and AIDS at the time, Gunn writes about the epidemic in a calm and reserved manner.

As it is commonly known and is also mentioned by Clive Wilmer in a recent article, those affected by the AIDS epidemic in the 1980s' Europe and North America, were predominantly "sexually active gay men" (Wilmer, 2017. 17). Wilmer refers to San Francisco as the "gay capital", and asserts that the city where Gunn spent forty years of his life, quickly acquired a central role in what the poet began to refer to "as a plague". The poet was gay himself, although, he never contracted AIDS. Beginning to see himself as a survivor of the epidemic, death became a major subject for him. Thus, even though Gunn "never thought of himself as an elegist", he became one, writing AIDS elegies and laments about his friends, such as Christopher Isherwood or Robert Duncan (17). Gunn had firsthand experience of

witnessing the sickness, as, in 1991, he chose to care for a close friend of his who was dying of AIDS (17). Following a two-week bedside care, Gunn wrote the poem "Lament" –part of the fourth cycle of *The Man with Night Sweats*– which Wilmer identifies as a capital experience for the poet, pointing out that, as Gunn's friends deceased in an increased number, a "string of laments followed", rooted in the "distinctive character of gay life"(17). Following Wilmer's assertions and known from Gunn's autobiography, it is evident that *The Man with Night Sweats* conveys the poet's feelings of caring for the sick and loss of loved ones. Taking into account that "The Man with Night Sweats" is the title poem of the collection, it can be regarded as one of the most important poems of the book, as the title gives the first experience of exposure to the reader, and thus creates expectations. The title suggests a type of sickly restlessness; an image of a feverish man is evoked, tossing and turning amidst his sheets. The "night sweats" suggest the recurring nature of the problem, outlining a process of lasting discomfort and endurance. Thus, the poems throughout the book could be interpreted as a series of fever dreams or fever and/or anxiety induced episodes.

In contrast, an early poem titled "To Yvor Winters, 1955" outlines some sort of an *ars poetica* of controlled emotion that seems relevant to the late volume of *The Man with Night Sweats*. Gunn studied under the formalist Yvor Winters at Stanford University after his move to California in 1954. (Weiner, 2009. 4) Gunn sums up his own poetics in the third stanza:

You keep both Rule and Energy in view,
Much power in each, most in the balanced two:
Ferocity existing in the fence
Built by an exercised intelligence. ("CITF" 161-162.)

"Rule" signifies the importance of control over the literary work and over the extent of the impact it has on the reader. The poem praises the power in the balance between controlled form and language and "ferocity" as something achieved by "exercised intelligence". As Brian Teare asserts, Gunn's "ambivalence toward Winters isn't deliberately revealed in the poem", moreover, its

argument reveals rather "the paradox implicit in their relationship", given that Gunn had numerous arguments with Winters, yet the poem praises his critical and poetic practices, use of poetic form, logic and language, and concludes that his mentor's stance towards control over form and language are necessary in order to achieve literary quality. (Teare, 2009. 226-227) Using both "ferocity" and strict form in order to achieve effect and quality is very characteristic of Gunn's poetry, for example, in the title poem of *The Man with Night Sweats*, there is great power to be found in controlled emotion:

I wake up cold, I who
Prospered through dreams of heat
Wake to their residue,
Sweat, and a clinging sheet.

My flesh was its own shield:
Where it was gashed, it healed.

I grew as I explored
The body I could trust
Even while I adored
The risk that made robust,

A world of wonders in
Each challenge to the skin.

I cannot but be sorry
The given shield was cracked,
My mind reduced to hurry,
My flesh reduced and wrecked.

I have to change the bed,
But catch myself instead

Stopped upright where I am
Hugging my body to me
As if to shield it from
The pains that will go through me,

As if hands were enough
To hold an avalanche off. ("TMWNS" 57-58)

The poem itself can be interpreted as expressing both the hardships of a sick man and of someone who has to deal with seeing and remembering the sufferings of sick friends as well as fearing the possibility of having himself contracted the virus. The speaker expresses the fear that "through sexual adventure, he may have contracted AIDS", yet, it points out that "a risk-free life is hardly a life at all". (Wilmer, 2009. 3) This is expressed in the lines "The risk that made robust" in "Each challenge to the skin" being "A world of wonders". The poem can be read either as a dramatic monologue of a sick man suffering from the symptoms of AIDS or a poem about the delusion of having contracted AIDS. The physical and the mental intertwine as the bodily reactions to the disease can stand as signifiers of mental processes taking their toll on the body. The "gashed", "reduced and wrecked" state of flesh, as well as "the given shield" being "cracked" foreshadow the symptoms of Kaposi's sarcoma, a disease which causes cancer cells to grow in the tissues "under the skin or mucous membranes that line the mouth, nose, and anus", causing "red or purple patches (lesions) on the skin and/or mucous membranes" and spreading to "other organs in the body, such as the lungs, liver, or intestinal tract". (James and Parker, 2003. 11) With the spread of the AIDS epidemic "in the early 1980's, doctors began to notice more cases of Kaposi's sarcoma [...] in gay men with AIDS". (James and Parker, 2003. 11) In Gunn's poetry, the body typically has a central role, as does in "The Man with Night Sweats", where "physical decay" is depicted together with "fragile bodies consumed and tormented by sickness". (Michelucci, 2009. 133) The poem utilizes Kaposi's sarcoma and other symptoms and consequences of AIDS, such as fever or insomnia, as physical markers of both bodily and mental sickness, thus, it can be referred to as

signifying the fragmentation of the sick body and the deterioration of the sick mind. However, it is first and foremost about the mental acknowledgement of the body being unreliable: the sick body has the ability to affect the mind, and vice versa. "Hugging his body to [him]", to "shield it from the pains that will go through [him]" expresses a deep fragility, the fear of the future. There is a noticeable tension between the lines "my flesh reduced and wrecked" and "I have to change the bed". The first one is of horror, told in a rather straightforward manner while the second one is calm and rather practical, which results in a considerable change of mood. The mood changes here considerably. The speaker says such horrible things in a very calm and straightforward manner. Gunn even keeps the rhythm throughout: the energy of the pain is kept in check, creating a powerful poem. Regular rhyme scheme switches to slant rhyme only in the seventh stanza; this is most probably to have even more control, being "stopped upright where [he is]". Before this stanza, the poem follows an altering rhyme scheme, each line calm and collected, even though they are concerned with revolting things, such as the decay of flesh. This makes the seventh stanza stand out: it depicts a moment of wavering, a want for escaping the pain, in contrast to the collected, apathetic manner of the previous stanzas. The poem ends with the thought of the delicately mundane effort of "holding an avalanche off" with just mere hands, which echoes the hopelessness of a man dying from the disease.

The poems in *The Man with Night Sweats* depict the experience of surviving the AIDS epidemic in its complexity. The speaker of the title poem itself does not refer to dying people, however, it can be speculated that this is what Gunn might have felt as a survivor of AIDS: of not being able to interfere with people dying and him surviving. This is supported by the sympathy expressed in other poems, such as "Lament" and "Duncan". It is important to note that the title poem keeps the first person singular point of view and does not call in any other characters besides the speaker of the poem. This highlights the feeling of abandonment with which a person has to deal with as he witnesses the sequential deaths of his acquaintances. The danger is not only a source of fear, however. The enticing quality of the "risk", the "world of wonders in / Each challenge to the skin "is

further complicated in the poem titled "In Time of Plague", which describes an excitement of contracting the disease:

Who are these two, these fiercely attractive men
who want me to stick their needle in my arm?
They tell me they are called Brad and John,
one from here, one from Denver, sitting the same
on the bench as they talk to me,
their legs spread apart, their eyes attentive.
I love their daring, their looks, their jargon,
and what they have in mind.
Their mind is the mind of death.
[...]
Brad and John thirst heroically together
for euphoria--for a state of ardent life
in which we could all stretch ourselves
and lose our differences. I seek
to enter their minds: am I fool,
and they direct and right, properly
testing themselves against risk,
as a human must, and does,
or are they the fools, their alert faces
mere death's heads lighted glamorously? ("TMWNS" 59-60)

The speaker of the poem expresses an attraction towards his "annihilation", namely, the chance of contracting AIDS, which the title defines as a kind of plague, bringing attention to the extent of impact it has. As the two men who embody the chance of contamination are described to be sexually attractive, the problem around gay men allegedly contracting HIV through promiscuous behaviour is brought into the discourse. Mark G. Winiarski asserts that as the virus is predominantly spread via sexual activity or drug use, people judgementally view the infected as "moral degenerates who are to blame for their illness" - regarding HIV /AIDS, "the emotional trauma is compounded by a societal reaction that judges the HIV-infected person very harshly, unlike [...] public reactions to those with heart disease or cancer. Often that severe reaction is internalized, creating a

loathing of self" (4). As Jennifer Power points out, during the times when HIV was yet to be identified as the virus behind AIDS, "a number of theories pointed to a causal link between homosexuality and AIDS". Lacking any information beyond "an observed link between immune system problems and gay men", researchers coined "the term 'GRID' (Gay Related Immune Deficiency) to describe the appearance of Kaposi's sarcoma and other infections among this population group". The media decided to follow, beginning to use numerous derogatory terms when referring to AIDS, such as "the homosexual cancer" and "the gay plague". (Power, 2011. 31) In the poem "In Time of Plague", "Brad and John" are sitting with "their legs spread apart", and "their eyes attentive", suggesting a masculine, dominant stance towards the speaker of the poem. "Their mind is the mind of death", thus they fit the picture of the gay character which society blames for contracting and spreading HIV."It is almost as if gay men were the virus and that they, rather than it, caused the pandemic". (Power, 2011. 32)

The men want the speaker "to stick their needle into his arm", which further corroborates the concept of contamination being the result of some sort of a penetration: as explained by Diane E. Goldstein, the narratives around AIDS are in fact more concerned with the moral discourse surrounding the topic than about the "mechanism of contracting the virus", they are focusing "on things that are outside getting inside" (40).The act of sticking a needle is a rather direct allusion to sexual intercourse, as it involves a foreign material forcefully entering the body; this is certainly confirmed with the two men bearing an apparent sexual thirst. They "thirst heroically together for euphoria", which refers to both drug-induced and sexual satisfaction. They long "for a state of ardent life / in which [they] could all stretch ourselves /and lose [their] differences", meaning they yearn for the experience of becoming one either via sharing needles and thus bodily fluids, or through sexual intercourse - the mere act of using the same needle for the injection of drugs involves connecting on a deep bodily level, and, given the risk of contamination, this picture clearly symbolises the sexual nature of taking such a risk. The thought of "stretching of selves" thus becomes a signifier of a delirious state achieved either by substance

intoxication or by sexual pleasures. The speaker then muses on whether he himself or the two other men are behaving foolishly for wanting to "test themselves against risk", hinting at the fact that either one of them could be contaminated by the others. The poem ends with the two men losing interest in the speaker because of his indecisiveness and disappearing into "the moving concourse of people who/ are boisterous and bright"; this implies that the world of risk-taking, however dangerous, is a vibrant and colourful one, full of excitement. Throughout the poem, danger is depicted as very enticing and masculine. The men who embody risk are described with words of amazement and sexual attraction, however, the speaker cannot succumb to his desires because even though he finds danger exciting and attractive, he has to remain a spectator out of fear. This contrast makes him indecisive. The final lines bring further attention to the chance of risk enveloping people, as "in their faces and throughout their bodies" they carry "the news of life and death": every person bears the possibility of being either contaminated or healthy and, through interaction with others, each of the healthy may immediately contract illness, thus the poem ends with a sombre conclusion that the "plague", the deadly illness, can lurk everywhere. The speaker's indecisiveness is his control over his life and death: desire is kept in check with "exercised intelligence".

The poem titled "The Reassurance" is another example of how the mind has the power to calm down emotions. The speaker of the poem addresses a deceased friend:

About ten days or so
After we saw you dead
You came back in a dream.
I'm alright now you said.

And it was you, although
You were fleshed out again:
You hugged us all round then,
And gave your welcoming beam.

How like you to be so kind,
Seeking to reassure.
And, yes, how like my mind
To make itself secure. ("TMWNS" 67.)

This is a poem of remembrance, as it recalls a lost loved one and it is one of the less painful pieces of the book. Even though it bears the pains of personal loss, it pictures the lost friend in a way the speaker remembers him from when he was his healthy self. The person who comes back after his death is "fleshed out again", meaning, he is whole again, unaffected by sickness, not broken. The concept of the fragmentation of the body appears in other pieces as well, for example in "The Missing", in which the speaker watches "the progress of the plague" asserts how friends "fall sick" and "grow thin". "The Reassurance" ends with the lamenting, bittersweet realisation that, naturally, in no possible way did the actual person come back from afterlife but the mind of the speaker of the poem fabricated a dream in order to gain reassurance: about the dead one finding peace, about anxious feelings of not having been able to help during times of the sickness and about the possibility of a better afterlife waiting after all the suffering, which gives an albeit false, but momentary removing of doubts and fears regarding the epidemic and the subsequent death that follows. In the poem, the mental power to calm down strong emotions is unconscious and innate. Therefore, "The Reassurance" is simple and straightforward, and this is what makes it so touching.

This essay gave a detailed exploration of selected poems from *The Man with Night Sweats*, together with an assertion of the circumstances of the AIDS/HIV epidemic throughout the 1980s, highlighting the judgemental nature of the discourse surrounding the sickness, as well as mentioning the derogatory stance of the general public opinion about homosexuals. It can be concluded that the volume stands as an important mark in the line of literary representations of AIDS. Although speaking from a deeply personal perspective, his inspirations being rooted in individual experiences, Gunn turns his attention outward. He exercised great control over emotions: these poems are passionate yet calm. The strength of the volume of poetry lies in this duality.

Bibliography:

- Goldstein, Diane E. (2004): "Bad People and Body Fluids: Contemporary Legend and AIDS Discourse." *Once Upon a Virus*. Logan, Utah, 24–54.
- Gunn, Thom (1982): "Cambridge in the Fifties." *The Occasions of Poetry*. London: Faber and Faber Limited. 161–162.
- Gunn, Thom (1992): "In Time of Plague." *The Man with Night Sweats*. London: Faber and Faber Limited. 59–60.
- Gunn, Thom (1992): *The Man with Night Sweats*. London: Faber and Faber Limited, 59–60.
- Gunn, Thom (1992): "The Man with Night Sweats." *The Man with Night Sweats*. London: Faber and Faber Limited. 57–58.
- Gunn, Thom (1992): "The Reassurance." *The Man with Night Sweats*. London: Faber and Faber Limited. 67.
- Gunn, Thom (1957): "To Yvor Winters, 1955." *The Sense of Movement*. Faber and Faber Limited.
- Michelucci, Stefania (2009): "The Body, Disease and Death." *The Poetry of Thom Gunn: a Critical Study*. Jefferson, North Carolina, and London: McFarland and Company. 133–147.
- Parker, James N., and Philip M. Parker, Eds. (2003): "What Is Kaposi's Sarcoma?" *The Official Patient's Sourcebook on Kaposi's Sarcoma: A Revised and Updated Directory for the Internet Age*. United States of America: ICON Group International. 11.
- Power, Jennifer (2011): "The 'Homosexual Cancer': AIDS=gay". *Movement, Knowledge, Emotion: Gay activism and HIV/AIDS in Australia*. 31–32.
- Teare, Brian (2009): "Our Dionysian Experiment: Three Theses on the Poetry of Thom Gunn." *At the Barriers: on the Poetry of Thom Gunn*. Chicago–London, 181–238.

Weiner, Joshua (2009): "Introduction." *At the Barriers: on the Poetry of Thom Gunn*. Chicago–London, 1–8.

Wilmer, Clive (2009): "Foreword by Clive Wilmer." *The Poetry of Thom Gunn: a Critical Study*. Jefferson, North Carolina, and London: McFarland and Company. 3.

Wilmer, Clive (2017): "Poor Lovely Statue!" *The Times Literary Supplement*, 23 June 2017.

Winiarski, Mark G. (1997): "Understanding HIV/AIDS Using the Biopsychosocial/Spiritual Model" *HIV Mental Health for the 21st Century*. New York–London

A kannabinoid receptor 1 (CB1) funkciójának vizsgálata porcosodás során

Fürstál Barbara
Biotechnológia
MSc I. évf.

Bevezető

A különböző ízületi elváltozások az elöregedő társadalmunkban egyre több embert érintenek, ezért is fontos a porckopás széleskörű vizsgálata. A kor előrehaladtával folyamatosan elvékonyodik a csontok felszínét borító hialinporc (üvegporc), valamint csökkent regenerációs képességei miatt súlyosbodik a porchiány és funkcionális elégtelenség. Emellett a porcszövet pusztulása könnyen kialakulhat akut sérülések vagy krónikus okok, különböző sportsérülések, oszteo- és a reumatoid arthritisz miatt. A reumatoid arthritisz a leggyakoribb mozgásszervi betegség és a legtöbbször diagnosztizált krónikus arthritiszes állapot világszerte. Az oszteoarthritisz klinikai tünetei a világ népességének több mint 10%-ában előfordulnak és szinte minden 65 évnél idősebb személyt érintenek. Az európai népesség körében a növekvő élettartam és az elhízás következtében az oszteoarthritisz okozta gazdasági és társadalmi terhek gyorsan növekednek és jelentősen befolyásolják az érintett személyek életminőségét, hatalmas költségeket okozva a diagnosztizálással, kezeléssel, betegszabadságokkal, rehabilitációval és a korai nyugdíjazással az egészségügyi rendszer számára. (Grässel – Muschter, 2018) A porckárosodás korai stádiumában fennálló problémákat még gyógyszeres és fizioterápiás módszerekkel mérsékelhetjük, azonban a jelenleg fellelhető módszerek nem nyújtanak teljes mértékű felépülést, így csak ideiglenes megoldásként szolgálhatnak. Annak érdekében, hogy valóban gyógyítani lehessen ezeket a betegeket, a sérült ízületi porcnak regenerálnia kellene, megakadályozva a további súlyosabb elváltozásokat. Az összejt alapú gyógykezelésekkel végzett klinikai kísérletek meghatározhatják a kutatások jövőbeli irányát.

Az utóbbi néhány évben több tudományos cikkben felvetődött, hogy a kannabisz tartalmú terápiás készítmények nemcsak

csökkentik az ízület degenerációja során fellépő fájdalmat, hanem lelassítják a leépülés mértékét. (Blake et al., 2006; Staunton et al., 2014) A kannabisz egyik legismertebb komponense a delta-9-tetrahidrocannabinol (THC), melynek egyik célmolekulája a Kannabinoid Receptor 1 (CB1). A jelen tanulmány célja, hogy megvizsgáljuk egyes kannabisz származékok hatását porcosodás során és hogy ezen hatóanyagok valóban a CB1 receptoron fejtik-e ki hatásukat.

A tanulmány kísérleti modellje

A biológia és az orvostudomány kedvelt modellszervezete az egér, hiszen a genomja ismert és az egérben megtalálható gének többsége hasonlóan működik, mint az emberé. A kutatáshoz NMRI (Naval Medical Research Institute) törzsű egereket választottuk, azok embrióiból nyertük a vizsgálatokhoz szükséges porcszövetet.

A porcszövet a kötőszövet érmentes formája, amely porcsejtekéből és specializált extracelluláris mátrixból épül fel. Három alaptípusát különböztetjük meg mátrixalkotók alapján: elasztikus porc, rostos porc és hialinporc. Az üvegporc a légutak falának merevítése mellett főként az ízületek felszínét borítja, ahol különösen fontos szerepe van az ízület normál, egészséges működésében. Ezen porc típus máshol is jelen van az állati szervezetekben, mint egyes zsigerek szilárd vázát adó állandósult porc, vagy mint az enkondrális csontosodás során képződő csontok vázát adó porcszövet. A porcszövet mátrixa II. kollagénben, hialuronsavban és aggregán nevű proteoglikánban gazdag.

A csontok ízfelszínét borító üvegporcot ízületi porcnak nevezük. Az ízületi porc is zónákra van osztva, melyekben a sejtek alakja és orientációja, valamint a makromolekulák, legfőképpen a II. típusú kollagén elhelyezkedése a meghatározó. Az alábbi zónákra osztható: felszíni zóna, középső zóna, mély zóna és a szivacsos csont közelében lévő elmeszesedett zóna. A felszíni zóna ízületi üreg felé tekintő részén egy különleges elrendeződésű II. kollagént és lubricin nevű „kenőanyagot” tartalmazó sejtmentes réteg található. Az üvegporcral jellemezhető növekedési porckorongot és az ízületi porcot nem csak az különbözteti meg egymástól, hogy más a zónák felosztása vagy,

hogy a hossznövekedés befejeztével a növekedési porckorong eltűnik, hanem eltérő (makro)molekula összetétellel is jellemezhető az extracelluláris mátrix. (Röhlich, 2006)

A mezenchimális progenitor sejtek képesek differenciálódni különböző kötőszöveti sejtekké, például a zsírsejtekké, porcsejtekké, csontsejtekké és izomsejtekké, ezért potenciális felhasználásuk a regeneratív gyógyászatban kiemelt figyelmet érdemel. A kondroprogenitor (más néven „porcelófutár”) sejt, ovális sejtmaggal és jellegtelen citoplazmával rendelkezik, mely már elköteleződött a porc irányban történő differenciálódásra.

A kondroprogenitor sejtekből előállított primer „high density”, más néven nagy sejtsűrűségű tenyészet az egyik leggyakrabban használt in vitro porcdifferenciációs modell. A primer nagy sejtsűrűségű kultúrákon alapuló, könnyen reprodukálható kísérleti modell sokrétű információval szolgálhat a porcdifferenciációs mintázat változásairól, a jelátviteli útvonalak szabályozásáról és exogén faktorokkal való befolyásolhatóságáról. A kísérleteink során használt high density mezenchimális kultúrákban a kondrogenikus sejtek kondenzációja az első tenyésztési nap folyamán zajlik, majd a második és harmadik napon a nodulusok sejtjei porcsejtekké differenciálódnak.

Endokannabinoid rendszer és a CB1 receptor

Az emberiség évszázadokon keresztül használta a kannabiszt élvezeti szerként, illetve gyógyszerként számos betegség kezelésére, beleértve a hányingert, fájdalmat, migrént és még sorolhatnánk. Az elmúlt évtizedekben több tanulmány javasolta a kannabiszt tartalmazó gyógyszerek használatát vázrendszeri megbetegedések kezelésére (oszteoarthritisz, reumatoid arthritisz) azok fájdalomcsillapító és gyulladásgátló hatása miatt. (Gowran et al., 2010) A testünkben lévő, úgynevezett endokannabinoid rendszer magába foglalja a kannabinoid receptorok egyes és kettes típusát (CB1 és CB2), az endogén kannabinoidokat (pl: anandamid (AEA) és 2-arachidonoil glicerol (2-AG)), illetve azokat az enzimeket, amelyek szintetizálják és lebontják az endokannabinoidokat. (Idris, 2010)

CB1 receptor jellemzése

A receptorok olyan fehérjék, amelyek az extra- és intracelluláris kémiai jeleket felismerik, azokat megkötik, és az információt a sejt számára továbbítják. Ligandnak, elsődleges messengernek nevezzük mindazokat az endogén molekulákat, természetben előforduló anyagokat vagy szintetikus származékokat, amelyeket a receptor köt. Ezek közül azok, amelyek a receptort stimulálják, az agonisták, azok, amelyek gátolják, az antagonisták. (Ádám Veronika, 2016)

Bár az ízületi porcban nincsenek sem erek, sem idegek, ezért azt gondolnánk, hogy a porcszövet lassú metabolikus indexű, a statikus extracelluláris mátrix pedig nyugodt körülményt biztosít a sejteknek, mégis a kondrociták intenzíven kommunikálnak a környezetükkel a sejtmembránban elhelyezkedő különféle receptorok és ioncsatornák (Barrett-Jolley et al., 2010) segítségével. A fő kannabinoid receptorok, a CB1 és a CB2, a G-fehérje kapcsolt receptor család részei, és ezek aktiválódása különböző változásokhoz vezet a celluláris metabolizmusban. Például befolyásolhatja a sejtek osztódóképességét, differenciációját, túlélőképességét. Ezek a receptorok módosíthatják az intracelluláris Ca²⁺ szintet a Ca²⁺ csatornák különböző funkcióinak gátlásával.

A kutatások alapján a CB1 receptor legnagyobb sűrűségben a központi és a perifériás idegrendszer egyes részeiben található meg. Továbbá jelen van az immunrendszer sejtjeiben, a vörös csontvelőben, az izomszövetekben, a zsírsejtekben. A CB1 és CB2 receptoroknak fontos szerepük van a csontok anyagcseréjében. (Wasserman et al., 2015) A CB1 receptor kifejeződik az érett porcsejtek felszínén. (Mbvundula et al., 2006) Mindezen túl az endokannabinoid rendszer szerepet játszik a csontok hosszirányban történő növekedésében is. A CB1 és CB2 kannabinoid receptorok specifikusan expresszálódnak a növekedési porckorong területén hipertrófiás porcsejtekben. (Wasserman et al., 2015)

Az idegrendszerben lévő endo- és exokannabinoidokkal lehet az ion csatornákat aktiválni, illetve gátolni. Az anandamid (AEA) olyan endokannabinoid, amely jelen van az állati és emberi agyban, megtalálható még a csokoládéban is. A WIN55,212-2 hatása hasonlít a kannabinoidokra, például a tetrahidrokannabinolra (THC), azonban

szerkezetében nagyban eltér. Ez a kannabinoid is egy agonista, amely hatásos fájdalomcsillapító a neuropátiás fájdalom kezelésére. Az AM6545 perifériásan szelektív néma antagonistája a CB1 receptor-nak, amelyet eredetileg az elhízás kezelésére fejlesztettek ki. Hasonló hatással bír a rimonabant is, amely fő hatása az étvágy csökkentése és régen ugyancsak az elhízás elleni gyógyszerként alkalmazták.

A kannabinoidok hatásmechanizmusa más receptorokon keresztül is történhet, beleértve a G-fehérjéhez kapcsolt 55 és 18 receptort (GPR55 and GPR18), a tranziens receptor potenciál vanilloid-1 (TRPV1) és peroxiszóma proliferátor-aktivált receptorok körül az alfa és gamma (PPARa and PPARc) típusokat. (Dunn et al., 2016)

Mindezen adatokból arra a következtetésre jutottunk, hogy a CB1 receptor befolyásolásával talán elősegíthetnénk az elpusztult vagy károsodott sejtek pótlását.

Alkalmazott modell és módszerek

Egér high density kultúra

A nagy sejtsűrűségű kultúra létrehozásához a sejteket 11 és fél napos NMRI egérembriók végtagtelepeiből nyertük. A végtagtelepeket előmelegített tripszin-EDTA oldatban emésztettük 50 percig inkubátorban. Ezután az emésztést leállítottuk, majd meghatároztuk a sejtszámot, és 10 millió sejt/ml sűrűségű sejtszuspenziót hoztunk létre. Ebből a kísérlet típusától függően történt a 30 µl-es cseppek kicseppentése a tenyészedénybe. A sejteket 3 órán keresztül hagytuk kitapadni, majd High Glucose DMEM médiummal etettük, későbbiekben az etetést kétnaponta ismételtük. A tenyésztés első napját nulladik napnak tekintjük.

Western blot

Western blot technikával szeretnénk volna igazolni, hogy a CB1 receptor valóban jelen van az általunk létrehozott porckultúrákban, továbbá a receptor fehérje expresszióját követtük nyomon 1, 3 és 6 napos egér HD kultúrákból izolált mintákban. A kultúrákat kétszer átmostuk kalcium-magnéziummentes PBS-ben, amit követett a sejtek lekaparása, majd centrifugáltuk azokat 10 percig 2000 RPM-en és 100 µl RIPA

puffert adtunk hozzá. A mintákat nitrogénben fagyasztottuk és $-70\text{ }^{\circ}\text{C}$ -on tároltuk felhasználásig. Ultrahangos rázatással történt a sejtek fel-tárása. A fehérje meghatározáshoz BSA (bovine serum albumin) kon-centrációs sort készítettünk. 7,5 %-os poliakrilamid gélen, 120V-on elektroforézissel megtörtént a fehérjék elválasztása, amit követett a nitrocellulóz membránra való transzferálás BioRad turboblot készü-lékkel (25V; 2,5 A, 7 perc). A blokkolás 1 óráig, 5%-os tejporrall, szo-bahőmérsékleten történt, majd a primer antitestek hozzáadása után a membránokat egy éjszakán át $4\text{ }^{\circ}\text{C}$ -on inkubáltuk. A Western blot má-sodik napján a membránokat szekunder antitesttel egy órán keresztül szobahőn inkubáltuk, végül a felesleges szekunder antitestet mosással távolítottuk el. A jeleket kemilumineszcens módszerrel tettük látható-vá, majd Geldoc segítségével fotóztuk.

Farmakonok alkalmazása

A porckultúrák CB agonistákkal és antagonistákkal való kezelése a tenyésztés első napjától történt, folyamatosan a tenyésztés hatodik napjáig. A kultúrákon minden második nap cseréltük a médiumot, amihez friss kezelőanyagot pipettáztunk. A kezeletlen kontroll mellett oldószeres kontrollt is alkalmaztunk, mivel mindegyik kezelőanyag abszolút etanolban lett feloldva, ezt a későbbiek során EtOH-ként je-löltük. A kezelőanyagok az alábbiak:

15 μM anandamide (AEA), amely nem specifikus CB1 agonistaként viselkedik

2 μM WIN55,212-2, amely ebben a koncentrációban specifikus CB1 agonista

2 μM AM6545 CB1 specifikus antagonistaként alkalmaztuk.

Mivel az AEA hat a TRPV1-re, TRPV3-ra és TRPV4-re is, a kí-sérlet során blokkoltuk a TRPV-eket ruténium vörössel és vizsgáltuk, hogy önmagában az AEA mit okoz a CB1 receptoron keresztül a porc-kultúrákon.

Fáziskontraszt felvételek

A kultúrákról a tenyésztés hatodik napján fáziskontraszt felvételeket készítettünk Nikon fáziskontraszt-mikroszkóp segítségével, 5x nagyí-tású objektív alatt, hogy képet kaphassunk a telepek natív morfológiá-járól. A módszer elve szerint a kondenzorlencse alá olyan átlátszatlan

lemezt helyeznek, amelyen a fényzáró réteg gyűrű alakú áteresztő területet tartalmaz („gyűrű-diafragma”). A kondenzorból a preparátum felé kilépő sugár, ezért henger- vagy kúppalást mentén halad át a tárgyon, majd képeződik le az objektív gyújtópontjában. Az objektív felett gyűrű alakú rápárolgatott réteget tartalmazó lemez van, amely a hengerpalást mentén jövő (összehasonlítható) fénysugarat a hullámhossz negyedrésszel fázisban eltolja („fázislemez”). A vizsgálható preparátum optikailag sűrűbb rétegeiből jövő, fáziskésést szenvedett tört sugarak nem haladnak át a fázisgyűrűn és a képsíkban egyesülnek az összehasonlító sugarakkal, interferálnak azokkal. Ez ahhoz vezet, hogy a sugarak kioltják egymást, miáltal a tárgy különböző törésmutatójú és vastagságú komponensei különböző mértékben sötétnek látszanak. (Röhlich Pál, 2006)

Savas dimetil-metilénkék festés (DMMK)

A porcképződés mértékének közelítő megítélésére alkalmas metakromáziás festést használtunk. A sejt kultúrákat kétszer mostuk a tenyésztés befejezését jelentő hatodik napon kalcium-magnéziummentes foszfátpuffer-oldattal, majd fixáltuk alkohol-formalin 4:1 arányú keverékével 30 percig. Ezt követően 5 percig mostuk 50%-os alkohollal, majd desztillált vízzel. Savas DMMK festés során először a kultúrákat átmostuk 3%-os ecetsavval, utána 3%-os ecetsavban oldott DMMK-ban 5 percig, és ezután újra megismételtük a 3%-os ecetsavban való átmosást. Háromszor két percig öblítettük desztillált vízzel és a folyamat végén vizes alapú Aquatex-el lefedtük a sejt kultúrákat. Az alacsony pH-jú dimetil-metilénkék festék a porcmátrix magas proteoglikán tartalmánál fogva erős, vörös metakromáziás színben látszik, ilyen körülmények között a kék festődés elhanyagolható. A tenyésztés hatodik napjára keletkezett kezelt és kezeltelen metakromáziásan festődő porctelepeket mikroszkóp segítségével összehasonlítottuk. (Nikon Eclips 800, Tokió, Japán)

Osztódóképesség

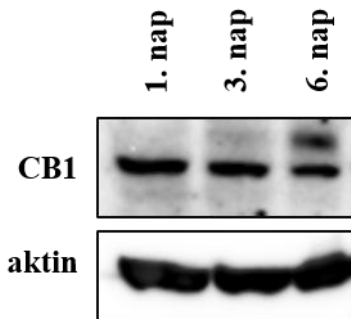
A sejt kultúrák osztódó képességének mérésekor 96 lyukú plate-t használtunk. A kezelés első napján elkészítettük a kezelőanyagot 1:1000 hígításban. Minden well esetében 1:1000 hígításban kezelőanyagot és 1:1000 hígításban triciált timidint pipettáztunk a tápol-

datba. Így minden egyes well-re 100µl tápoldatot tettünk. 24 óra elteltével megtörtént a médium leszívása és a kultúrák átmosása kétszer foszfátpuffer oldatban, majd szobahőmérsékleten triklór-ecetsavban tartottuk a mintákat 30 percig. Ezután kétszer átmostuk a kultúrákat PBS-sel. Nedves timidines mérést végeztünk AquaLight scintillációs folyadék segítségével (70 ul/well) és Hidex Chameleon nevű műszerrel mértük a beütésszámot (count per minute/cpm). A mérést öt egymástól független tenyésztés során ismételtük meg, minden egyes esetben 8 azonos csoporton belüli kultúrával.

Eredmények

A vizsgált receptor kimutatása Western blot módszerrel

A CB1 fehérje expresszióját a tenyésztés 1., 3. és 6. napján egér HD kultúrákból izolált mintákban Western blot segítségével vizsgáltuk. A kimutatni kívánt fehérjék molekulásúlya (60 kDa) meghatározható a létraként használt fehérjestandard (BioRad) segítségével. Előhívás után belső kontrollként aktint használtunk. A CB1 receptor jelen van a HD kultúrákban, mennyisége valamelyest csökken a tenyésztési napok előrehaladtával és a 6. napon két, a CB1-nek megfelelő molekula-tömegnél megjelenő sávot detektáltunk. Western blot eredményeinket a jövőben esetszám növeléssel még meg szeretnénk erősíteni.

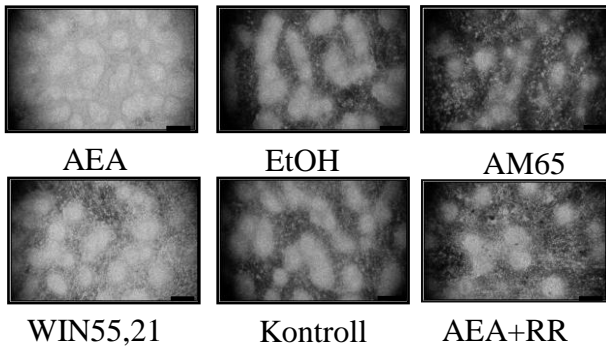

1. ábra: A CB1 fehérjeszinten történő kifejeződése egérkultúrákban a tenyésztés 1. 3. és 6. napján.

Fáziskontraszt felvételek a HD kultúrákról

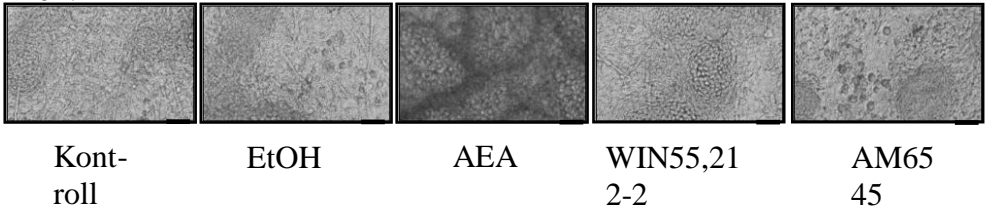
A fáziskontraszt felvételekkel a telepek natív megjelenéséről kaptunk információt. Mindkét kontrollhoz képest az anandamid és a WIN55.212-2 is fokozta a porcszövet mennyiségét, továbbá látható volt, hogy a nodulusok száma és mérete is nőtt. A CB1 antagonistá viszont csökkentette a porcszövet mennyiségét a kontrollhoz képest, és a nodulusok száma és mérete is csökkent.

5x:

10x:

2

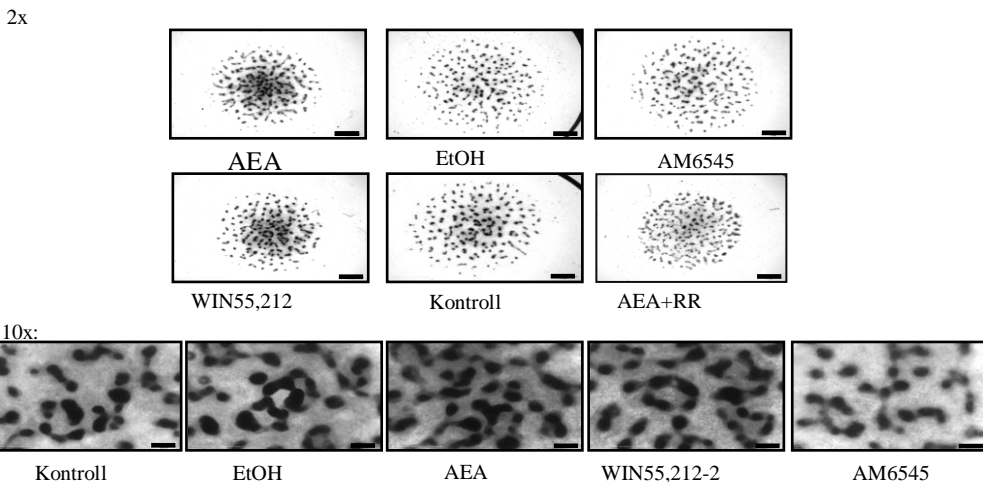

2. ábra: A kultúrák natív megjelenésének vizsgálata fáziskontraszt felvételeken CB1 receptorra ható kezelőanyagokkal való kezelés után

(Felül az 5x, míg alul a 10x objektívvel készült felvételek vannak. Oldószeres kontroll: abszolút etanol (EtOH). 15 μ M AEA és 2 μ M WIN55,212-2 CB1 receptor agonisták, vagyis aktiválták a receptort, míg az 2 μ M AM6545 antagonistaként viselkedett. Ruténium vörös (10 μ M RR) általános TRPV gátló. A bemutatott képek 5 egymástól független kísérletből egy reprezentatív eredményt mutatnak be.)

A proteoglikánban gazdag ECM változás

A savas dimetil-metilénkék festés kékes, lilás azaz metakromáziás színnel festi meg a proteoglikánban gazdag területeket a kultúrán belül, ezért felhasználható arra, hogy a kezelt és kezeletlen kultúrákban keletkezett proteoglikánban gazdag extracelluláris mátrix mennyiségét egymással összevessük. Az eredményeink hasonlóak voltak, mint a natív megjelenésről készült felvételek esetén, azaz a nem specifikus és a specifikus agonista alkalmazása során is emelkedett a porcnodulusok száma és mérete, míg az antagonisták csökkentette ezeket a paramétereket.

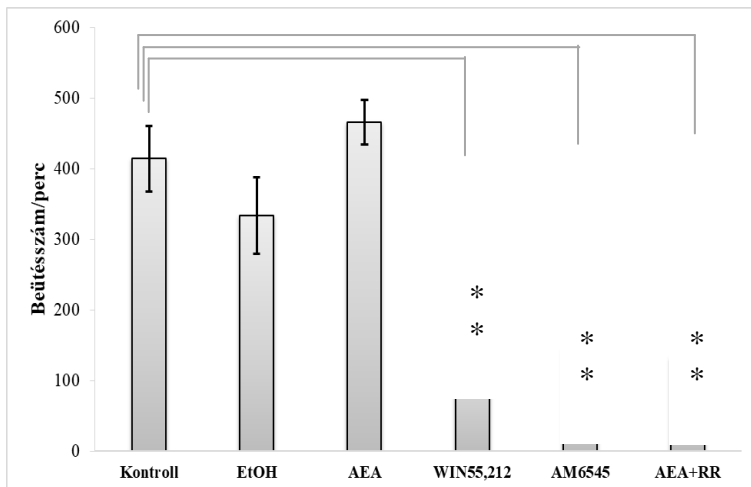

3. ábra: Savas DMMK festés proteoglikánban gazdag területek kimutatására CB1 receptorra ható kezelőanyagokkal való kezelés után

(Oldószeres kontroll: abszolút etanol (EtOH). 2x (skála: 1 mm) és 10x (skála: 200 μ m) objektívvel készült felvételek. 15 μ M AEA és 2 μ M WIN55,212-2 CB1 receptor agonisták, míg az 2 μ M AM6545 antagonistaként viselkedik. Ruténium vörös (10 μ M RR) általános TRPV gátló. A bemutatott képek 6 egymástól független kísérlethől egy reprezentatív eredményt mutat be.)

HD kultúrák osztódóképessége

A szakirodalom alapján a CB1 receptor befolyásolhatja a sejtek osztódóképességét, amit triciált timidin beépüléssel erősítettünk meg és követtük nyomon CB1 agonista és antagonisták hatására. Az egymástól független kísérletek mindegyikénél azt tapasztaltuk, hogy az anandamid, mely nem csak CB1 receptoron keresztül hat, látszólag emelte a sejtek osztódóképességét, de a változás nem szignifikáns. A CB1 specifikus agonista WIN55,212-2 viszont szignifikánsan csökkentette a proliferációt. Meglepő módon a CB1 antagonisták AM6545 esetében is szignifikáns csökkenést tapasztaltunk. Amikor a TRPV ioncsatornákat ruténium vörössel blokkoltuk, ugyancsak jelentős csökkenést tapasztaltunk.

4. ábra: Sejtek osztódóképességének vizsgálata CB1 farmakonok alkalmazása során

(Oldószeres kontroll: abszolút etanol (EtOH). 15 μ M AEA és 2 μ M WIN55,212-2 CB1 receptor agonisták, míg az 2 μ M AM6545 antagonistaként viselkedik. Ruténium vörös (10 μ M RR) általános TRPV gátló. A bemutatott diagram 5 egymástól független kísérletből egy reprezentatív eredményt mutatnak be. ** $p < 0.01$.)

Összefoglalás és következtetés

Az ízületi porc regeneráció a mai napig nem megoldott feladat. A kannabisz alapú készítmények alkalmazása különböző reumatoid- vagy oszteoarthritiszes megbetegedések során nemcsak fájdalomcsillapító hatással bírnak, hanem felvetik annak a lehetőségét, hogy a leépülés lelassul. Ezeknek a drogoknak az egyik célmolekulája a CB1 receptor. A laborunkban alkalmazott in vitro high density kultúra alkalmas a porcsejtek mezenchimális sejtekből érett porcsejteké és legvégül terminálisan differenciálódott porcsejteké történő differenciációjának nyomon követésére. Alapvetően mi csak az érett porcsejtek differenciálódásáig, azaz hét tenyésztési napig követjük nyomon a folyamatot. Ez a modell megfelelő a CB1 receptoron ható agonisták és antagonisták hatásának monitorozására.

Mivel ezen receptor az irodalom szerint kifejeződik porcsejteken, ezért mi is vizsgáltuk a receptor expresszióját 1., 3. és 6. napon izolált nagy sejtsűrűségű egér porckultúrákon Western blot technikával. A célmolekula nemcsak, hogy megfigyelhető volt a telepeken belül, de mennyisége a napok előrehaladtával fokozatosan csökkent.

A savas dimetil-metilénkék festés alapján úgy tűnik, hogy a receptor aktiválása a két agonista alkalmazása során a differenciálódás irányába tolja el a jelátviteli folyamatokat. Hasonló eredményekről számol be több labor azzal kapcsolatban, hogy CB1 aktiváció fokozza az zsírszövetek, faggyúszövetek és csontszövetek differenciálódását. Előzetes kísérleteink alapján az alkalmazott koncentráció meghatározó, mert magasabb koncentráció alkalmazásakor a kultúrák felváltak, elhaltak. A konzekvensen emelkedett osztódóképesség anandamid hatására feltételezhetőleg nem CB1 receptoron keresztül valósul meg. Az érett porcsejtek jól modellezik az ízületi porcban található porcsejteket, ezért későbbiekben az ízületi porcra jellemző markerek (lubricin, gremlin, snorc, chondromodulin, GDF5) mennyiségét hasonlítjuk össze a kezelt és kezeletlen kultúrákban Q-PCR-rel. Az in vitro kísérletek az érett porcsejtek irányába történő pozitív differenciációs hatást támasztják alá, mely bizonyításához további kísérletek szükségesek.

Bibliográfia:

Ádám V. (2016): Orvosi biokémia. Budapest

Barrett-Jolley, R.–Lewis, R.–Fallman, R.–Mobasher, A. (2010): The emerging chondrocyte channelome. *Front Physiol*, 14;1:135. DOI: 10.3389/fphys.2010.00135. eCollection 2010

Blake, D.R.–Robson, P.–Ho, M.–Jubb, R.W.–McCabe, C.S. (2006): Preliminary assessment of the efficacy, tolerability and safety of a cannabis-based medicine (Sativex) in the treatment of pain caused by rheumatoid arthritis. *Rheumatology (Oxford)*, 45,1, 50–2.

Dunn, S.L.–Wilkinson, J.M.–Crawford, A.–Bunning, R.A.D.–Le Maitre, C.L. (2016): Expression of Cannabinoid Receptors in Human Osteoarthritic Cartilage: Implications for Future Therapies Cannabis and Cannabinoid Research Volume 1.1, DOI: 10.1089/can.2015.0001

Gowran, A.–McKayed, K.–Kanichai, M.–Campbell, V. (2010): Tissue Engineering of Cartilage; Can Cannabinoids Help? *Pharmaceuticals*, 3, 2970-2985

Grassel, S.–Muschte D. (2018): Do Neuroendocrine Peptides and Their Receptors Qualify as Novel Therapeutic Targets in Osteoarthritis?, *Int. J. Mol. Sci.*, 19, 2, 367. doi: 10.3390/ijms19020367

Idris, A.I.–Sophocleous, A.–Landao–Bassonga, E.–Canals, M.–Milligan, G.–Baker, D.–van't Hof, R.J.–Ralston, S.H. (2009.): Cannabinoid receptortype 1 protects against age-related osteoporosis by regulating osteoblast and adipocyte differentiation in marrow stromal cells. *Cell Metab*, 10, 2, 139–47. doi: 10.1016/j.cmet.2009.07.006

Mbvundula, E.C. – Bunning, R.A. -Rainsford, K.D. (2006): Arthritis and cannabinoids: HU-210 and Win-55,212-2 prevent IL-1 α -induced matrix degradation in bovine articular chondrocytes in-vitro. *J Pharm Pharmacol*, 58, 3, 351.

Richardson, D.–Pearson, R.G.–Kurian, N.–Latif M.L.–Garle, M.J.–Barrett, D.A.–Kendall, D.A.–Scammell, B.E.–Reeve, A.J.–Chapman, V. (2008): Characterisation of the cannabinoid receptor system in synovial tissue and fluid in patients with osteoarthritis and

rheumatoid arthritis. *Arthritis Res Ther*, 10, 2, R43. doi: 10.1186/ar2401.

Röhlich P. (2006): Szövetan. Budapest

Staunton, C.A.–Mobasheri, A.–Barrett-Jolley, R. (2014): High hopes for cannabinoid agonists in the treatment of rheumatic diseases. *BMC Musculoskelet Disord*, 15,1, 410.

Wasserman, E.–Tam, J.–Mechoulam, R.–Zimmer, A.–Maor, G.–Bab, I. (2015): CB1 cannabinoid receptors mediate endochondral skeletal growth attenuation by Δ^9 -tetrahydrocannabinol. *Ann N Y Acad Sci*, 1335, 110–9. doi: 10.1111/nyas.1264

Stwintron struktúrák kimutatása, kivágódási mechanizmusuk vizsgálata *Aspergillus nidulans* fonalas gombában

Kasza Rita
Biomérnök
MSc II.évf.

A biomérnökök tevékenysége elsősorban az ipari, műszaki környezetben is alkalmazott biológiai rendszerek fejlesztésére, működtetésére irányul. Számos hasznos anyag előállítása élő sejtek, mikroorganizmusok segítségével valósulhat meg. Fermentációs technológián alapul például, többek között sokféle gyógyszer hatóanyag, antibiotikum termelése, az élelmiszeriparban az alkoholos italok (sör, bor) gyártása. Ezeknek a technológiáknak a közös jellemzője, hogy különböző baktérium/élesztő/fonala gomba törzsek számára kell optimális körülményeket biztosítanunk annak érdekében, hogy a számunkra fontos, gazdasági értékkel rendelkező termék magas hozamú produkcióját elérjük. Lényeges a fermentációs ipari eljárások optimalizálása szempontjából a termelő mikrobák genetikai hátterének ismerete. Sok esetben ugyanis az lehet a cél, hogy minél hatékonyabban végeztessünk el egy adott műveletet a sejtekkel, így tisztában kell lennünk vele, hogy milyen gének, géntermékek (enzimek, fehérjék) befolyásolják a biológiai, biokémiai folyamatokat. Genetikai manipulációkkal pedig akár fokozhatjuk is a mikroorganizmusok számunkra kedvező tulajdonságait. Ilyen módon kapcsolódik össze a genetika/molekuláris biológia a mérnöki tevékenységgel.

Az élőlények genetikai információja a DNS molekulákban tárolódik. Az információáramlás irányát, módját írja le a centrális dogma: ez a tétel megfogalmazza a DNS, RNS, és fehérje molekulák közötti kapcsolatot, egymásba történő átalakulásukat. Általánosan elmondható, hogy az eukarióták sejtmagjában található DNS kódolja az egyes tulajdonságokat meghatározó információt. A gének expressziója során a DNS bázissorrendje először átíródik RNS szekvenciává (transzkripció), azután az elsődleges átírat egy érési folyamaton megy keresztül,

amely során végbemegy a splicing. Ezt követően az érett RNS molekuláról történik a leolvasás (transzláció), ami a fehérjék aminosav sorrendjét eredményezi, végső soron pedig a fehérjék hozzájárulnak a fenotípusos tulajdonságokhoz. (Crick et al., 1970)

A sejtmagban található DNS-en belül, a szervezet felépítését és működését befolyásoló tulajdonságokat kódoló, egy-egy fehérje előállításához szükséges információval rendelkező szakaszokat, szekvenciákat géneknek nevezzük. Az örökítőanyagban csupán töredékét jelentik a különböző gének, mellettük még jelentős számban léteznek olyan DNS szakaszok, amelyekről nem íródik át funkcióképes fehérjetermék. A genomnak ezeket a funkciótól vagy ismeretlen funkciótól elválasztjuk „DNS-szemétnak”. A genomban nemcsak az egyes gének között, hanem a géneken belül is megtalálhatóak nem-kódoló szekvenciák. A géneket egyrészt a fehérje kódoló fragmentumok, azaz exonok, másrészt az exonokat megszakító, intronoknak nevezett szakaszok, vagyis olyan DNS szekvenciák jellemzik, amelyek többnyire nem hordoznak hasznos információt a fehérjék szintézisére vonatkozóan. A transzkripció során mind az exonok, mind az intronok átíródnak a DNS-ről, és megjelennek az RNS-ben is, ám az újonnan szintetizált RNS molekulából az intron szakaszok eltávolításra kerülnek a splicing folyamatában, így az érett mRNS már nem tartalmazza ezeket a nem-kódoló szakaszokat, csupán a géneknek a fehérjét meghatározó egységeit, az exonokat. (Alberts et al., 2002)

A megszakított gének, az intronok, és a splicing folyamat kimutatására 1977-ben került sor, amely Richard Roberts és Phil Sharp molekuláris biológusok munkájának az eredménye. Az intronoknak alapvetően három osztályát különböztethetjük meg: I. és II. típusú, önkivágó (self-splice) intronok; és a spliceoszómális pre-mRNS intronok. (Brenner – Miller, 2001)

Az intronok közös jellemzője, hogy a splicing során kivágódnak a DNS-ről keletkező elsődleges transzkriptumból úgy, hogy meghatározott (konzervált) szekvenciáknál, a splice helyeken történik hasítás. Egyes intronok képesek kivágni saját magukat az RNS-ekből (I. és II. típus), önálló katalitikus aktivitásuknak köszönhetően. Ilyen szerkezetek többnyire alacsonyabb rendű élőlényekben, egysejtűekben, baktériumokban, archeákban, a mitokondriumokban és plasztiszokban fordulnak elő és a kivágási folyamat az intron RNS

másodlagos és harmadlagos szerkezetétől függő mechanizmuson keresztül történik. Az eukarióta sejtekben viszont az intronok kivágása az elsődleges sejtmagi transzkriptumokból leginkább a spliceoszóma feladata. (Nyitrai – Pál, 2013)

A spliceoszóma a spliceoszómális intronok eltávolítását végző komplex struktúra. Ez a splicing apparátus olyan komponenseket tartalmaz, amelyek kölcsönhatásba lépnek az RNS bizonyos szakaszaival, így segítségükkel megvalósul az intronok kivágása, és a szeparálódott exonok összekapcsolódhatnak egymással. (Brody – Abelson, 1985) A spliceoszóma szerkezetileg egy ribonukleoprotein, olyan összetett molekula, amelynek alkotórészei az snRNS-ek (small nuclear RNS) és különböző fehérjék. (Will et al., 1997) A spliceoszóma az intronokat még tartalmazó, éretlen RNS formákkal képes kölcsönhatásba lépni: a spliceoszómális snRNS-ek három rövid szekvenciával kerülnek kapcsolatba egy U2 intronon belül. A kivágási folyamat két lépésből áll, amely során átészterezési reakció zajlik le a primer transzkriptum reaktív régióiban található funkciós csoportok bevonásával. (Wahl et al., 2009)

Az intronok fentebb említett csoportosítása mellett speciális kategóriákról is beszélhetünk: léteznek összetett, „intron az intronban” típusú szerkezetek, amelyeket twintronoknak (twin intron), azaz iker intronoknak nevezünk. A twintron kifejezést eredeti értelemben összetett intronokra használták: az *Euglena gracilis* egysejtű alga kloroplasztjának egyik génjében (rps3) találtak rá először egy ilyen vegyes összetételű twintronra, amelyet szerkezetileg két különböző típusú intron alkot úgy, hogy az egyik intron beékelődik a másikba. Ez esetben először a belső, beékelődött intron kivágása szükséges ahhoz, hogy a külső intron is eltávolításra kerülhessen a splicing során, és ennek eredményeként az exonok megfelelően összekapcsolódhassanak. (Copertino et al., 1991)

Az stwintron megnevezés alatt pedig a twintronok spliceoszómális változatait értjük, amelyekben egy belső intron szakítja meg a végső splicing folyamat szempontjából lényeges szekvenciát a külső intronon belül, és spliceoszóma teszi lehetővé az összetett struktúra eltávolítását az RNS érése során. A spliceoszómának köszönhetően az összetett intron által megszakított exonok kapcsolatba kerülhetnek egymással a DNS-ről keletkező elsődleges átiratban, a

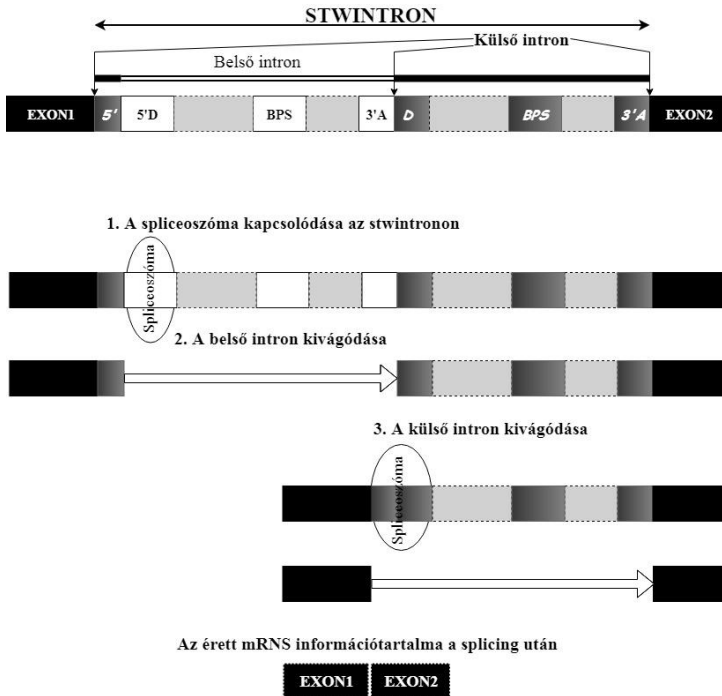
pre-mRNS-en, amely a messenger, azaz „hírvivő” RNS prekuzora. (Flippin et al., 2013)

Tanulmányomban az stwintron struktúrákat szeretném bemutatni kísérleti eredményeken keresztül. A vizsgálatok célja annak megállapítása volt, hogy hogyan zajlik bizonyos fonalas gombák stwintronjainak splicing folyamata, milyen kivágódási köztesek figyelhetők meg az RNS érés útvonalán, illetve az *Aspergillus nidulans* génállományában fellelhető stwintron struktúráknak milyen eltávolítási módjai lehetségesek.

A spliceoszómális intronok közös jellemzője, hogy három ki-tüntetett hellyel rendelkeznek a splicing szempontjából: megtalálhatóak bennük meghatározott, konzervált szekvenciák, amelyeket a spliceozóma felismer, és ezeknek a szakaszoknak a közreműködésével végbemehet az eltávolítási folyamat. Az spliceoszómális intronok, stwintronok mindegyike rendelkezik az 5' donor hellyel, a lasszó (lariat) elágazási pont szekvenciával (más néven BPS, azaz branch point sequence) és a 3' akceptor hellyel. Az U2 típusú intronok határai jellemzően a GU- AG dinukleotidok (esetleg GC-AG), vagyis az 5' donor hely GU, esetenként GC nukleotidokkal kezdődik, és a 3' akceptor hely szekvenciája AG nukleotidokkal zárul. (Burge et al., 1999)

Attól függően, hogy a belső intron a külső intronnak melyik szakaszába ékelődik be, az egyes stwintron típusokat különböző jelöléssel azonosíthatjuk: amennyiben a belső intron a külső intron donor szekvenciáját szakítja meg az 1. és a 2. nukleotid között, akkor D[1,2] jelölést alkalmazunk. További példa az A[2,3] stwintron típus, amely esetén a külső intronon belül az akceptor szekvencia 2. és 3. nukleotidja között helyezkedik el a belső intron. Az 1. ábra mutatja be egy D[1,2] típusú stwintron kivágódási mechanizmusát. A felső rész reprezentálja az *A. nidulans* fonalas gomba genomi DNS-ének egy szakaszát, amely stwintront tartalmaz. Az RNS érés során az stwintron struktúrák eltávolítása két egymást követő splicing eseményt követel meg. Először a belső intron kivágására kerül sor, majd csak azután zajlik le a külső intron kivágása. A külső intron csak akkor vágódhat ki, ha a belső intron eltávolítása előzetesen megtörtént. A splicing során a spliceozóma először felismeri a belső intron 5' donor helyét. Így a spliceozóma innen kiindulva megkezdi a belső intron kivágását. A belső intron kivágódásával egy új donor szekvencia gene-

rálódik a külső intronon, ez lesz a következő splicing reakció kiindulópontja. Ekkor a spliceoszóma a külső intron kivágását is megvalósítja, ennek köszönhetően a két exont megszakító teljes stwintron struktúra eltűnik az elsődleges átiratból, így létrejön egy olyan, érett RNS, amely már csak a fehérjét meghatározó szakaszokat, az exonokat tartalmazza. (Flippi et al., 2013)

1. ábra: Egy D[1,2] stwintron felépítése, splicing folyamatának vázlata

(D a donor szekvenciákat, A az akceptor szekvenciákat, BPS az elágazási pont szekvenciákat, fekete téglalap az exonokat, sötétszürke téglalap a külső intron kitüntetett régióit, fehér téglalap a belső intron kitüntetett régióit, világosszürke téglalap pedig az intronok további szakaszait jelölik.)

A Biomérnöki Tanszéken az stwintronok felderítésére irányuló kutatások fonas gomba genomok vizsgálatát jelentik. Több fonas gomba fajban is detektáltak már stwintron szerkezeteket: a

Fusarium verticillioides PIH2 génjében megtalálható a fentebb bemutatott D[1,2] típusú stwintron, *Trichoderma reesei* bioDA génje pedig egy D[2,3] stwintront tartalmaz. (Flippi et al., 2013) További eredmények igazolják azonban, hogy nemcsak gombák rendelkeznek összetett intron struktúrákkal. Fentiekén kívül más organizmusokban is írtak már le twintronokat, többek között a humán genomban is. Spliceoszómális intronok közé sorolhatóak az U2, és a kevésbé elterjedt U12 típusú intronok. Ezen kétféle struktúra kombinációjából kialakuló twintronokat kimutatták már egyes rovarokban, és gerincesekben is. Az ilyen twintron változatok esetén egy U12 belső intron szakítja meg egy U2 külső intron szekvenciáját. Ez a szerkezet előfordul például az ecetmuslica (*Drosophila melanogaster*) prospero génjében, amely egy transzkripciós faktort kódol a neuronokban. (Scamborova et al., 2004) Különböző humán génekben is megfigyelhetők twintron struktúrák, amelyek alkotórészei U2 és U12 intronok is lehetnek többféle elrendezésben. (Janice et al., 2013) Összességében elmondható, hogy az élővilágban elterjedtek az összetett intronok, viszont szerepük egyelőre kevésbé ismert. Jelentőségük megértése érdekében fontos, hogy még jobban megismerjük ezeknek az örökítőanyag részleteknek a tulajdonságait, emiatt törekszünk kutatócsoportunkkal fonalas gombákban minél több stwintron struktúrát megtalálni, és behatóan vizsgálni.

Jelenlegi kísérleteink vizsgálati alanya az *Aspergillus nidulans*, amely az Ascomycota törzsbe tartozó fonalas gomba, a sejtbiológia és genetika számára fontos modellorganizmusként tartható számon. Szoros rokonságban áll több ipari és orvostudományi jelentőséggel bíró *Aspergillus* fajjal. Jól karakterizált genetikai állománnyal rendelkezik. DNS-e transzformálható, idegen szekvenciák befogadására képes, más *Aspergillus* fajokból és emlősökből származó gének is működőképesek benne. Gyorsan növekszik szilárd és folyékony tápközegekben egyaránt, különféle tápanyag ellátottságok mellett. Jellemzően haploid élőlény, de heterokarion vagy vegetatív diploid formákban is fejlődhet. Konídiumokat (vegetatív spóra) és aszkospórákat (ivaros spóra) is képezhet. Az *A. nidulans* genom mérete nagyjából 31 Mb. Nyolc kromoszómával rendelkezik, amely kb. 11 000-12 000 gént foglal magába: ebből hozzávetőlegesen 900 gén

azonosított; 432 lókuszhhoz rendelt, 254 klónozott és szekvenált. (www.broadinstitute.org)

Különböző szekvencia adatbázisokban az egyes ismert gének nukleotid sorrendje hozzáférhető, amely tulajdonképpen nem más, mint 4 elemből (a DNS-ben előforduló nukleotidokból: A=adenin, G=guanin, C=citozin, T=timin) álló betűsor. Ezekből az adatokból kiindulva lehetséges felkutatni az stwintronokra jellemző konszenzus szekvenciákat, amely részletek utalhatnak egy adott génben az összetett intron struktúrák jelenlétére. Amennyiben sikerül beazonosítani olyan gént, amely feltehetően stwintront tartalmaz, a kérdéses szakaszhoz szükséges primereket tervezni, amelyek a későbbiekben PCR reakciók összeállítását teszik lehetővé, és segíthetnek a kivágódási folyamatok kimutatásában.

A munkánk során felhasznált *A. nidulans* törzsek fenntartása agarral szilárdított táptalajon, műanyag Petri-csészékben történt. Az alkalmazott táptalaj az AMM, vagyis az *Aspergillus Minimal Medium*. A táptalaj összetevői NaNO_3 és *A. nidulans* sóoldat, valamint a sterilizációt követően hozzáadott glükóz. Körülbelül havonta szükséges elvégezni a törzsek átoltását. Az átoltás a befertőződés elkerülése érdekében steril körülmények között, lamináris box alatt zajlik oltókacs segítségével, vagy spóraoldat szélesztéssel.

Ahhoz, hogy nyomon tudjuk követni az stwintronok kivágódási mechanizmusát, először RNS izolálást kell elvégezni. Az érett RNS már csak a fehérjék szintézisére vonatkozó szakaszokat foglalja magába, az stwintronok a splicing miatt már nem lesznek jelen az mRNS végleges formájában. Vizsgálunk kell azt, hogy a genomi DNS-hez viszonyítva mely szekvencia részletek tűnnek el a génkifejeződés során, vagyis mely szakaszokat érinti a kivágódási folyamat.

RNS izoláláshoz a gombatörzseket folyékony táptalajon, rázatott lombikban növesztettük kb. 16 óráig, 37°C-on, 200 rpm-es (fordulat/perc) rázatás mellett. A lombikokban kinövesztett *A. nidulans* sejttömeget szűrtük, papírtörölköző rétegen kinyomkodtuk, majd azonnal folyékony nitrogénbe helyezve lefagyasztottuk. A lefagyasztott micéliumot használtuk fel RNS izolálás céljából. Dörzsmozsárban folyékony nitrogén adagolása mellett összetörtük a gomba micéliumokat, így mechanikai úton feltártuk a sejteket, aminek eredményeként por állagú sejttörmelék jött létre. Ezután az RNS izolálást a

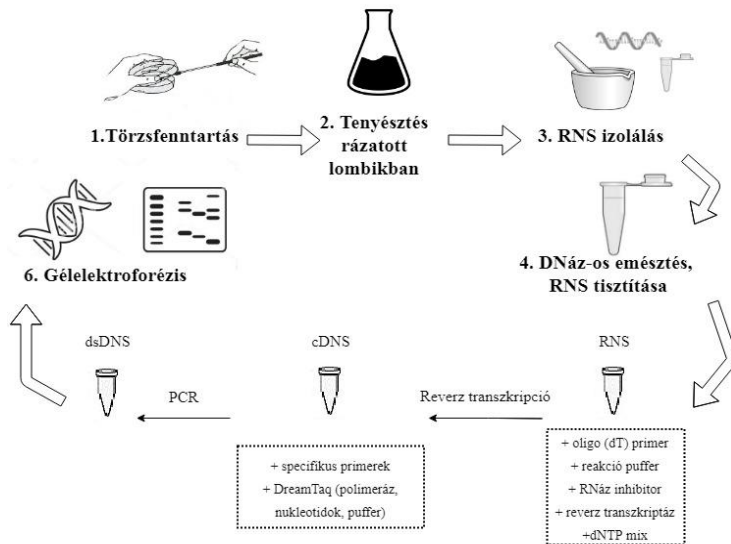
„NucleoSpin RNA protocols: RNA purification from cultured cells and tissue” kit lépéseit követve végeztük el.

Mivel a kiizolált RNS-ek ekkor még tartalmazhatnak genomi DNS maradványokat, ezért izolálást követően DNáz-os emésztést végeztünk, amely eltávolítja az esetlegesen a mintákban maradt DNS-darabokat, így ennek a lépésnek köszönhetően megtisztul az RNS mintánk a maradék DNS-től. Ez egy enzimatikus folyamat, amely 3-4 óra alatt megy végbe 37 °C-on. A minták inkubálása ThermoPCR készülékben történt. További tisztítási lépésként alkalmaztuk a „NucleoSpin RNA Clean-up” nevű protokollt annak érdekében, hogy eltávolítsuk a DNáz enzimet, puffert, különféle szennyezőket az RNS mellől, és a gDNS-mentesített RNS-ből nagy tisztaságú RNS-t hozunk létre.

Az RNS alapvetően elég bomlékony molekula, amely megnehezítheti az RNS-sel végzett kísérleteket. Hatékonyabban vizsgálható akkor, ha komplementer DNS-t (cDNS) hozunk létre belőle, amely már sokkal stabilabb molekula. További előnye, hogy DNS-ből kiindulva már alkalmazható PCR eljárás, így felszaporítható a minta, és ilyen formában gélelektroforézissel is detektálhatóvá válik. Emiatt a kiizolált, több lépésben megtisztított RNS-ekről reverz transzkriptáz enzim segítségével cDNS-t írtunk át a „Thermo Scientific: First Strand cDNA Synthesis Kit” protokoll szerint. A kapott cDNS egyszálú, komplementere a templát (kiindulási) RNS-nek.

Az egyszálú cDNS-ből a továbbiakban RT-PCR összeállítását végeztük el. A PCR-technika (polymerase chain reaction = polimeráz láncreakció) egy alapvető fontosságú molekuláris biológiai eljárás laboratóriumi kísérletek, DNS-sel kapcsolatos munkák során. A PCR mesterséges DNS-szintézisre alkalmas módszer: DNS templát felszaporítását teszi lehetővé, specifikus DNS-fragmenseket tudunk segítségével előállítani in vitro. Az alap PCR reakciót DNS molekulák adott szakaszainak a sokszorosítására hozták létre. (Mullis, 1993) Speciális esete a PCR-nek, amikor génexpressziót szeretnénk vizsgálni, és RNS mesterséges felszaporítására lenne szükségünk. Ehhez az RNS mintát először is cDNS-sé kell átírni reverz transzkripcióval, amely majd templátként szolgálhat a polimeráz reakcióban. Ez az RNS-re specializált változat, az RT-PCR (reverse transcription PCR). Más RNS alapú, génexpressziós vizsgálati módszerekkel összehasonlítva (pl. Northern

blot) az RT-PCR előnyei lehetnek, hogy kisebb mintamennyiséggel is végrehajtható, és kevésbé időigényes eljárás. Az RT-PCR menete általában a következő: a kiindulási molekula egy szimpla szálú RNS templát, erről hozunk létre cDNS-t reverz transzkripcióval, amihez szükséges egy, a kiindulási RNS-sel komplementer primer, valamint reverz transzkriptáz enzim. A cDNS szintézist követően RNáz közreműködésével megkapjuk a különálló cDNS-t, mivel ez az enzim leemészteti a kiindulási RNS-t. Így a PCR során már az mRNS-ről képződött cDNS szolgálhat templátként. Kísérleteinkben először RNS-t izoláltunk, arról írtunk át cDNS-t, majd olyan PCR-reakciót mértünk össze, ahol a cDNS-t alkalmaztuk templátként.

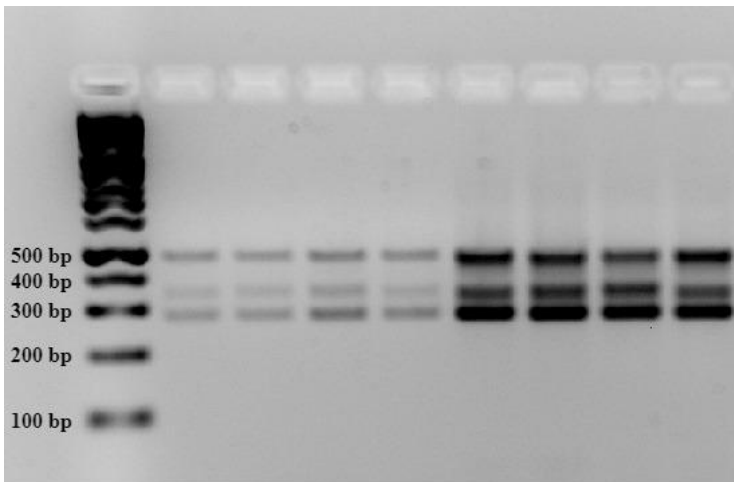

5. RT-PCR

2. ábra: Stwintronok detekálására irányuló munkafolyamat

A 2. ábra összegzi a leírt munkafolyamat lépéseit. A feltüntetett kísérleti módszerek segítségével végső soron eljutunk egy gélképhez, amelyen az *A. nidulans* fonalas gombából izolált RNS templátról átírt, komplementer DNS-ek duplaszálúvá alakított változatait (az RT-PCR termékeket) azonosíthatjuk be, és a DNS-létrák segítségével az elválasztott minták méretét is becsülni tudjuk.

Makromolekulákkal (DNS, RNS) kapcsolatos munkák, többek között például PCR-termékek ellenőrzésére kifejlesztett általános elválasztási módszer, az agaróz gélelektroforézis. Az eljárás lényege, hogy mivel a DNS molekulák negatív töltéssel rendelkeznek, elektromos erőterben az ellentétes pólus felé vándorolnak az agarózból készült gélben: így méretük szerint válnak szét a DNS-fragmensek, ugyanis a kisebb méretűek nagyobb sebességgel haladnak előre a gélen belül, mint a nagyméretű DNS-ek. Ezzel a módszerrel vizsgáltuk az említett RT-PCR termékeket: gélen kifuttattuk a DNS-eket, majd Geldoc készülék segítségével beazonosítottuk az adott fragmenseket a gélképen, a méretüket pedig markerrel történő összehasonlítás révén állapítottuk meg.

3. ábra: RT-PCR minták gélképe

A 3. ábra alapján, és a vizsgált génszakasz szekvenciájának ismeretében tudunk következtetni az stwintronok kérdéses kivágódási mechanizmusaira. Jelen esetben a gélképen megfigyelhető mintákra a 3-3 sáv egy D[1,2] stwintront tartalmazó szekvencia különböző formáit jelöli. A meghatározott szekvencia elemekre tervezett specifikus primerek segítségével olyan termékek szaporodnak fel az RT-PCR során, amelyek az RNS érési folyamatában kialakuló kivágódási köz-

teseknek felelnek meg: az 500 bp (bázispár) nagyságú sáv a genomi szekvenciának a splicing előtti állapotát jellemzi, amikor az stwintron szerkezet még teljes egészében jelen van. A következő, 300-400 bp mérettartományba eső sáv, az stwintron eltávolításának első állomását jelöli, vagyis a spliceozóma az 1. splicing reakcióban a belső intront már kivágta, így keletkezett ilyen méretű fragmens. A legelső, 300 bp méretű sáv pedig utal az RNS érési folyamatának végső lépésére. Ekkor a második splicing reakció is lezajlott, és a külső intron szintén kivágásra került, így a teljes stwintron struktúra eltávolítása megvalósult a kiindulási szekvenciából.

A géneken belül elhelyezkedő, az exonokat megszakító intronokat sokáig felesleg szekvencia szakaszoknak tartották, amelyeknek nem tulajdonítottak különösebb szerepet. Ám egyre több tudományos eredmény alátámasztja, hogy az intronok hatást gyakorolhatnak többek között a génexpresszióra. Az intronok eddig felismert jelentőségét emeli ki Orit Shaul 2017-es összefoglalója, amelyek közül felsorolnék néhányat: az intronok képesek fokozni a transzkripció mértékét- az RNS-polimeráz egyes intron tartalmú géneknél megnövekedett aktivitást mutat az intron nélküli szerkezetekhez viszonyítva. Ezen kívül az intronok hatást gyakorolhatnak az mRNS-ek stabilitására: az intronok növekvő száma egyes élőlények (pl. ember, egér) génjeiben fokozza az mRNS stabilitást, vagy akár szerepük lehet az mRNS transláció hatékonyságának növelésében. (Orit Schaul, 2017) Ezek alapján feltételezhetjük, hogy az intronokhoz hasonlóan az összetett intron struktúrák is befolyásolhatják valamilyen módon a génexpresszió folyamatát, így az stwintronok jelentőségének azonosítása jövőbeni vizsgálatok célja lehet.

Az stwintronok detektálása egy újszerű genetikai alap kutatás, amely segítségével hozzájárulhatunk sejtszintű, molekuláris folyamatok megértéséhez, a génexpresszió során az örökítőanyag változásainak megfigyeléséhez, eukarióta modellszervezetekben. Jelen kísérleteink fonalas gombákra irányulnak. Amennyiben esetükben sikerül részletesebben megismernünk ezen jellegzetes struktúrák jelentőségét, úgy a későbbiekben más genomokra is kiterjeszhetőek lennének hasonló vizsgálatok, illetve további élőlénycsoportok bevonásával arra is kereshetnénk a választ, hogy az stwintronok többnyire csak a gombák sajátosságai, vagy az eukarióta domén más tagjainak kö-

rében is elterjedtek. Evolúciós vonatkozása is lehetséges az stwintronok vizsgálatának: rokon fajok esetén az stwintronok meglétének vagy hiányának kimutatásával vizsgálhatjuk az intron szerzés/ intron vesztés jelenségét. Előfordulhat például olyan eset, ahol a külső, ősi intronba a belső intron később inszertálódott be, így létrehozva egy stwintron struktúrát. Tehát stwintronok vizsgálatával akár az intronok eredetét magyarázó, egymással szemben álló korai illetve késői intron elméletek valamelyikét is alátámaszthatjuk. Az evolúciós viszonyok felderítése a későbbiekben átfogó képet adhatna az stwintronok élővilágban való elterjedéséről.

Bibliográfia:

Alberts, B.–Johnson, A.–Lewis, J. et al.(2002): *Molecular Biology of the Cell*. 4th edition. Garland Science, New York

Aspergillus nidulans–Broad Institute. https://www.broad-institute.org/files/shared/fungi/fgi/sample_whitepaper.pdf (Letöltve: 2018. 05.12.)

Brenner, Sydney–Miller, Jeffrey H.(eds) (2001): *Encyclopedia of Genetics*

Brody, E.–Abelson, J. (1985): The" spliceosome": yeast pre-messenger RNA associates with a 40S complex in a splicing-dependent reaction. *Science*, 228, 4702, 963-967.

Burge, C. B.–Tuschl, T.–Sharp, P. A. (1999). Splicing of precursors to mRNAs by the spliceosomes. *Cold Spring harbor monograph series*, 37, 525-560.

Clancy, S. (2008): RNA splicing: introns, exons and spliceosome. *Nature Education*, 1, 1, 31.

Copertino, D. W.–Christopher, D. A.–Hallick, R. B. (1991): A mixed group II/group III twintron in the *Euglena gracilis* chloroplast ribosomal protein S3 gene: evidence for intron insertion during gene evolution. *Nucleic acids research*, 19, 23, 6491-6497.

Crick, F. (1970): Central dogma of molecular biology. *Nature*, 227, 5258, 561-563.

Flipphi, M.–Fekete, E.–Ág, N.-Scazzocchio, C.–Karaffa, L. (2013): Spliceosome twin introns in fungal nuclear transcripts. *Fungal genetics and biology*, 57, 48–57.

Janice, J., Jąkalski, M., & Makałowski, W. (2013). Surprisingly high number of Twintrons in vertebrates. *Biology direct*, 8, 1, 4.

Nyitrai László, Pál Gábor (2013). A biokémia és molekuláris biológia alapjai. Elméleti e-tankönyv, Budapest. http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/ABiokemiaEsMolekularisBiologiaAlapjai/BIO7_Biokemia_alapjai.pdf (Letöltve: 2018. 05. 01.)

Orit Shaul (2017). How introns enhance gene expression. *International Journal of Biochemistry and Cell Biology*, 91, 145–155.

Scamborova P, Wong A, Steitz JA (2004). An intronic enhancer regulates splicing of the twintron of *Drosophila melanogaster* prospero pre-mRNA by two different spliceosomes. *Mol Cell Biol*, 24, 1855–1869.

Wahl, M. C.; Will, C. L.; Lührmann, R. (2009). The spliceosome: design principles of a dynamic RNP machine. *Cell*, 136, 4, 701–718.

Will, C. L.; Lührmann, R. (1997). Protein functions in pre-mRNA splicing. *Current opinion in cell biology*, 9, 3, 320–328.

Kultúra, hitvilág, mitológia: titokzatos madarak

Nagy Jenő
Biológia
doktorjelölt

Bevezető gondolatok

Az ember sokszínű kultúrájának igen gyakori szereplői az állatok. Már az emberiség hajnalán is a középpontban voltak, amit a továbbörökített barlangrajzok bizonyítanak. Természetesen elsősorban a fennmaradás szempontjából voltak jelentősek ezek a lények, ugyanakkor az ősi emberek tisztelték is azokat és olykor természetfeletti tulajdonságokkal ruházták fel őket. Eme keretbe foglalva könnyű belátni, hogy a madarak is igen titokzatos csoportot képeztek, amelyeket valóban csodáltak a rejtélyes viselkedésük, a káprázatos megjelenésük vagy épp a meglepő intelligenciájuk miatt. A következő néhány alfejezetben, a teljesség igényével bár, de eme cél megvalósításának csaknem lehetetlensége miatt, kiragadott példákon keresztül szeretném bemutatni azt, hogy korábban mit gondoltak az emberek a madarokról.

A történelmet számos nemzet kultúrájában elválaszthatatlanul áthatja a mitológia, a hitvilág és a vallás. Gondoljunk például a keresztes hadjáratokra, melyek olyan történelmi eseménysorozatot ölelnek fel, melyek vallási alapon nyugszanak.¹ Minden ember hisz, bíz, reménykedik valamiben és életét ehhez igazítva alakítja. Az nézőpont kérdése, hogy a természetfeletti elfogadását, megkérdőjelezését vagy éppenséggel valamilyen személyes meggyőződést értünk-e ezen. Most azonban kezdjük időutazásunkat a középkortól kissé távolabb. Amíg Egyiptomban főleg a vízhez köthető madárcsoportok, illetve a ragadozó madarak voltak nagy tiszteletben, addig keleten a galambféléket, Európában pedig az énekes madarakat becsülték legfőképpen. Sőt a kőkorszaki állatábrázolásokon is feltűnnek időnként madáralakok, például darvak. A továbbiakban igyekszem időrendben

¹ Megjegyzendő, hogy más magyarázatok szerint a terjeszkedő iszlám világ elzárta az India és Kína felé vezető kereskedelmi utakat (lásd: új mtutak keresése Afrika, majd a Föld körülhajózásával). Ezért valójában gazdasági háború volt, vallási köntösben (Varga Zoltán megjegyzése).

bemutatni az egyes népek kultúrájában előkerülő madárcsoportokat, lehetőleg a mai tudományos megnevezésüket is feltüntetve.

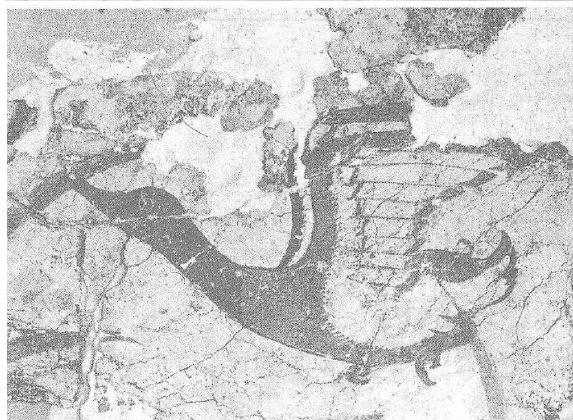
Kőkori és természeti népek

Meglepő lehet, hogy egymás mellett említem a kőkorszaki és a közelmúltbeli természeti népeket, de életformáikban számos hasonlóságot fedezhetünk fel. A természeti népek önfenntartó közösségekben, vadászó-gyűjtögető életmódot folytatva élnek még napjainkban is.

Az egyik legrégebbi rajz egy emuhoz hasonló, a lúdalakúak (Anseriformes) közé sorolt fajt (*Genyornis newtoni*) ábrázol, mely Ausztráliában élt és körülbelül 45000 évvel ezelőtt pusztulhatott ki. (1. ábra, Gunn et al., 2011) Egy hasonlóan korai madárábrázolás található a Cosquer-barlangban, mely 30000-15000 évvel ezelőttre, vagyis az utolsó eljegesedés idejére tehető. (d'Errico, 1994) Valószínűleg óriásalka (*Pinguinus impennis*) látható ábrázolva itt és több más mediterrán lelőhelyen is, mely faj mára már szintén kihalt.

Időben már nem a szűkebb értelemben vett kőkorszaki kultúrát, hanem az újkőkort képviseli a minózi civilizáció, de a több mint 4000-5000 éves hagyaték említésre méltó. Számos képet találhatunk Kréta szigetén, melyek madarakat ábrázolnak olyan részletességgel, melyről egyértelműen felismerhetőek a fajok is. (Masseti, 1997) Így például tőkés récét (*Anas platyrhynchos*) vagy füsti fecskét (*Hirundo rustica*) is megfigyelhetünk a festményeken (1. ábra).

Az ember pusztító tevékenységének eredményeként nem csak madarak, hanem kultúrák is leromlottak vagy eltűntek. Új-Mexikó területéről kerültek elő azok a gazdag leletek, melyek a mogollon kultúra nyomait őrzik. A spanyol hódítók érkezésével számos ilyen nép, köztük a nimbres apacsok törzse is hanyatlásnak indult. Nagyon sokféle állatot, köztük számos madarat ábrázoltak. (Fewkes, 1923) Valószínűleg pulyka, kolibri, papagáj és fürj található a fennmaradt tárgyakon.

1. ábra Fent: Emuhoz hasonló madáralak Ausztráliából.

(Középen és lent: Tőkés réce hímje és füsti fecskék ábrázolása Krétáról.)

Szerencsére napjainkban még találhatóak természeti népek a világtól elzárt területeken. India Karnátaka tartományában a Biligiri

Rangaswamy rezervátumban élnek a solegák (solega, sholaga), akik megtartották vadászó-gyűjtőgető életmódjukat. (Agnihotri és Si 2012) Körülbelül 250 madárfaj él azokban az erdőkben, melyek a solega népcsoport otthonát adják. Az említett tanulmányt ajánlom mindenki figyelmébe, aki behatóbban szeretne megismerkedni ezzel az érdekes kultúrával. Röviden összefoglalva a madarokról alkotott elképzeléseiket, hét különböző csoportot lehet elkülöníteni: (1) madarak és más lények kapcsolata, (2) hasznos jelek és jelzések, (3) rossz előjelek, (4) vallási kapcsolatok, (5) erkölcsi mesék, (6) világi dalok, (7) kártevő fajok. Mindezekből jól látszik, hogy milyen nagymértékben ismerik az őket körülvevő világot és mennyire próbálnak harmóniában élni a természettel.

Ókori Egyiptom

Egyiptom isteneit gyakran láthatjuk olyan lények képében ábrázolva, melyek emberi testen valamilyen állatról mintázott fejet viselnek. Nagy tiszteletben tartották a gázlómadarakat,² vagyis a gólyákat (Ciconiformes), gémekeket (Pelecaniformes), darvakat (Gruiformes), flamingókat (Phoenicopteriformes) és parti madarakat (Charadriiformes), melyek életmódjukat tekintve erősen kötődnek a vízhez, illetve vizes élőhelyekhez. (March, 1898) Ezt a felsorolást, mint tipikus formákat kell érteni és nem mint fajok összességét. Egyes esetekben jól dokumentált források vannak arra vonatkozóan, hogy pontosan mely fajról lehetett szó. Ilyen például a Benu, egy gémszerű istenség-ábrázolás, melyet a pásztorgémmel (*Bubulcus ibis*) azonosítanak. Különböző források eltérő történetet adnak meg vele kapcsolatban. Az egyik szerint Ozirisz istennek, valamint az „esthajnalcsillagnak” szentelték, és a feltámadást szimbolizálta. Ettől eltérően Ré lelkének megtestesülését is jelentette. Ezeket a madáralakokat többnyire faágakon ülve ábrázolták. (March, 1898., Buhl 1947) Említésre méltó továbbá a szent íbisz (*Threskiornis aethiopicus*), mely állat egykor igen gyakori volt Egyiptom területén és számos mumifikált formáját is megtalálták. (Wasef et al., 2015) Számos ábrázolása is fennmaradt íbiszfejű alakok formájában, amelyeket Thot, az

² Napjainkban ez a rendszertani kategória már nem létezik.

írás és a tudományok istenének megformálásaként azonosítanak (2. ábra).

2. ábra Felül: Pashedu sírkamrájának egyik képe. Középen egy fbiszfejű isten (szellem) látható, az élet szimbólumát tartja kezében. (Richard Mortel felvétele, 2008)

(Alul: Ré-Hórusz napisten virágot formáló sugarakkal áld meg egy női imádót. Ez egy különleges ábrázolása a két istennek. A kép felső részén Hórusz szeme látható. Ré és Hórusz egyesítésével egy erős istenség jött létre, mely egy újfajta vallási irányzatot eredményezett Egyiptomban. Théba, 22. dinasztia, Louvre, Párizs. (Wilkinson, 2003))

Sírkamrákban gyakran fellelhetőek a lélekmadarak képei. A ba és a khu jelentette a földi test pusztulása után továbbélő lelkeket: előbbi a testet, utóbbi pedig a szellemet tápláló lélek, melyek a halál után az istenekhez távoznak. Olykor madártestű és emberfejű, illetve kezekkel rendelkező formában jelentek meg. A ba egyik kezében kenyert, a másikban vizet tart. Az étellel és itallal meglátogatja a múmiát, azt a testet, melyben korábban lakozott. (March, 1898)

Másik nagy csoportja a madaraknak, mely hasonlóan jelentős szerepet töltött be az egyiptomi vallásban a ragadozó madaraké, azon belül is a vágómadár-alakúakkal (Accipitriformes) vagy a sólyom-alakúakkal (Falconiformes) lehet azonosítani őket. Ré, a napisten gyakran sólyom fejjel és egy Napot szimbolizáló koronggal volt ábrázolva (2. ábra). Sokszor nehéz elkülöníteni Hórusztól, Ozirisz és Ízisz fiától, akit hasonló módon ábrázoltak.

Az egyiptomiak gyakran festették keselyűk szárnyainak képét házaik és sírkamráik mennyezetére, egyfajta védelmezőt szimbolizálva ezzel. Ellenben a baglyokat (Strigiformes) teljes mértékben elutasították, mint a tisztátalanság és rosszindulat megtestesítőit. (March, 1898)

Görögök és rómaiak

A görögöket és rómaiakat, akik történelme és hitvilága szorosan összefonódik, célszerű együtt tárgyalnunk. Az egymás követő birodalmak és kultúrák mindig merítették a korábbi vallási és ismeretanyagból.

Az egyiptomiaknál említett Benu lehetett az alapja a görögök által megalkotott és később a rómaiaknál is fellelhető tűzmadárnak, vagyis a fénixnek. Hérodotosz úgy írja le, mint egy alakjában és méretében sasra hasonlító, félig vörös, félig arany tollakkal rendelkező lényt. (March, 1898) Később Lactantius költeményében találhatunk egy részletes leírást erről a lényről, miszerint nemtelen lény, amely saját hamvaiból éled újjá meghatározott időközönként. A római katakombák freskói között is rálelhetünk erre a madárra, mely a kereszténységben az újjászületés, feltámadás szimbólumaként szerepel.

Az egyiptomiakkal ellentétben a görögöknél a bagoly már a bölcsesség, kegyesség és bátorság szimbóluma volt, ahogy azt egyes

magyarázatok Athénéé, a bölcsesség és igazságosság harcias istennője, bagolyként történő ábrázolásában leírnak. (March, 1898) Más forrásokban a bagoly, mint Athénéé, vagy később a rómaiaknál Minerva állataként jelenik meg. Érdekes, hogy a kuvikkal (*Athene noctua*) azonosítják ezt a madarat, melynek nemzetségeve épp az istennő nevével azonos.

A vallás mellett, a maguk módján, tudományosan is próbálták a civilizációk leírni az őket körülvevő világot. Ebben élen jártak a görögök. Manapság elég különösen hangzanak azok az elképzelések, melyeket ők például a madarak viselkedéséről vagy a madárvonulásról gondoltak.

Egy történet szerint egy férfi elutasított egy idegent, amelyért büntetésként egy sas (*Aquilinae*) képében kellett éheznie. Ezzel magyarázta Arisztotelész azt a megfigyelést, hogy egy öreg sas éhen halt, mert valamiért eldeformálódott a csőre.³ Egy másik érdekes történet, miszerint egy fecske látását valamilyen gyógynövénnyel sikerült visszaadni. Arisztotelész a madárvonulást úgy értelmezte, hogy bizonyos fajok egyszerűen csak elrejtőznek, míg mások, mint például a fecskék a mocsárba süllyedve, hibernált állapotban vészelik át a telet. (Heather, 1939)

Arisztotelész számos egyéb érdekes leírást adott madarakkal kapcsolatosan. Úgy gondolta, hogy egyes fajok képesek másik fajjá alakulni. A kakukkot például átváltozott karvalynak (*Accipiter nisus*) vagy búbos bankának (*Upupa epops*) gondolta⁴ (ezeket a fajok gyakran a Nap szimbólumaiként azonosították). A vörösbegy (*Erithacus rubecula*) és a rozsdafarkú (*Phoenicurus sp.*), valamint a barátposzáta (*Sylvia atricapilla*) és valamely más poszátaféle (*Sylviidae*) közötti átalakulásról is hasonlót írt le. Természetesen minden időben találhatunk valamilyen félelmetes állatot, melyről rémtörténeteket készítettek az emberek. Bizonyos lappantyúfélékről (*Caprimulgidae*) terjedtek olyan legendák, hogy éjszakánként kecskék véréit isszák (ez hasonló a dél-amerikai chupacabra történetéhez). Természetesen ezekről a fajokról akkor még keveset tudtak éjszakai életmódjuk miatt, ami találgatásokra adott okot. (Heather, 1939)

³ „Ez ritkán tényleg előfordul. Én magam láttam Türkmenisztánban ilyen fakókeselyűt.” (Varga Zoltán megjegyzése)

⁴ Az említett fajok hasonló hangadása húzódhat meg a háttérben.

Mindazonáltal ezek a korai megfigyelések, még ha tévesek is voltak, hozzájárultak ahhoz, hogy később tudományágak fejlődjenek ki belőlük. A rómaiaknál hasonló megfigyelések alapján jött létre az augúrok személyét övező tisztelet. Az augúrok olyan papi személyek voltak, akik a madarak repülési és viselkedési szokásaiból jósoltak. Az egyik leghíresebb ilyen történet Róma alapításához köthető, amikor Romulus és Rémusz augúrokhoz fordultak tanácsért. A papok hat keselyű közeledtét jósolták Rémusznak, és a megduplázását Romulusznak. Az istenek hírnökeinek tekintették a madarakat, akik továbbították azok üzenetét. Ebben a közvetítő folyamatban volt fontos szerepük az augúroknak. (Green, 2009)

Kelta mitológia

A kelták körében a madarak jövendőmondó tudást, különböző képességeket és a vérontást⁵ jelképezték. Egyaránt jelenthették az üzenetet és az üzenet hordozóját is. A hollók és varjak (*Corvidae*) általában vérontást és a közelgő háborút testesítették meg. (Noodén, 1992)

Ugyanakkor a madarak a harcosok bátorságát és ügyességét is szimbolizálták, azáltal, hogy el tudták-e kapni őket. Cúchulainn, egy mondabeli ír hős (3. ábra), képes volt kővel úgy eltalálni egy madarat, hogy az nem pusztult el, így elkaphatta. Connla, a fia, még ennél is ügyesebbnek bizonyult, aki már hangjával is képes volt csapdába ejteni egy madarat.

Az ősi állatok képesek voltak az emberrel beszélni, így átadva bölcsességüket. A nagytestű madarak rendszerint rendelkeztek a beszéd képességével. Például Branwen egy seregély (*Sturnus vulgaris*) segítségével volt képes megtalálni testvérét. Gwyrhryr és Arthur hírnökei sasokkal, baglyokkal, feketerigókkal, szarvasokkal és lazacokkal

⁵ Hadd idézzek Arany János Keveháza című munkájából néhány sort:

„Mért víjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű,
Hadintéző, baljós madár,
Széles Dunának partinál?
Azér' víjog a keselyű,
Azér' szállong turul s ölyű,
Mert holnap ilyenkor, halott,
Százezrivel fog veszni ott.”

társalogtak, hogy az ősi tudást átvehessék tőlük. (Noodén, 1992 és az abban található források)

Az alakváltások is igen gyakoriak voltak, mind az istenek, mind a hősök körében. Ezek az átváltozások támadó és védekező szerepet is betöltöttek. Az egyik történet szerint Lleu Llaw Gyffes, egy wales-i hős, úgy menekült meg egy orvgyilkosság elől, hogy sassá változott, mely alakban képes volt elrepülni.

3. ábra Kelta mitológiai alakok. A bal oldali kép Cúchulainn-t ábrázolja Morrigan istennővel (holló képében) az oldalán, Joseph Leyendecker alkotása, 1911.

(A jobb oldalon pedig egy nő az Abyss-ban hollóval, Caspar David Friedrich alkotása, 1801.)

Belső-Ázsia és a Távol-Kelet

A közép- és kelet-ázsiai népek eredettörténetében gyakran megjelenik az alapító állatok képében, vagy tojásból kikelve. Számos olyan monda létezik, mely esetben valamilyen madárral azonosították ezt a jelentős szerepet.

A Kodzsiki (712), legkorábról fennmaradt gyűjtemény alapján Dzsimmu, Japán alapító császára Takaki istentől kapta azt az utasítást, hogy az istenek által küldött hatalmas varjút (*Corvus sp.*) követve járhatja végig útját. Így alapíthatta meg Jamato területére érve birodalmát. (Waida, 1978) Egy másik történet szerint Amateraszu napistennő Dzsimmu álmában jelent meg és ő küldte a varjút vezetőül. A Nihonsoki (720) tartalmaz egy olyan történetet, melyben a varjú helyett egy arany kánya szerepel (valószínűleg barna kánya *Milvus migrans* a megfeleltethető faj). Ez az arany madár az égből szállt alá, megtelepedve Dzsimmu íján, és segítségével sikerült a végső győzelmet kivívni. (Waida, 1978)

Eme történet és a magyarság eredetlegendája között hasonlóságot véltek felfedezni. Masao Oka szerint Árpádot egy hatalmas turul vezette haza a Kárpátokon keresztül. (Waida, 1978 és a benne található források) A turult valamely ragadozó madárral azonosítják, lehet sas vagy sólyom is (4. ábra). Egyes források a kerecsensólymot (*Falco cherrug*) feleltetik meg neki.⁶ A turult az Árpád-házi királyok legendás ősének tartják, miszerint egy álomban leereszkedett Emeséhez és ekkor fogant meg Álmos, Árpád apja. (Waida, 1978) Sőt ennél még korábban, Atilla hun király vértjén is megjelent a turul, koronával a fején.

Egy mongol legenda szerint Dzsingisz kán trónra kerülését egy aranyszárnyú sas segítette. Ez az isteni madár jelképezi a sztyeppe élet alaptörvényeit. A történet alapján Dzsingisz előtt megjelent ez a madár és elmondta neki ezeket a törvényeket (*Yasa*): szeresd felebarátodat, ne paráználkoddj, ne lopj, ne hazudj és ne légy áruló, becsüld meg az öregeket és a szegényeket. Majd kánnak szólította és elrendelte, hogy nagy területeken uralkodjék. (Waida, 1978)

A fennmaradt történetek és tárgyi emlékek nem azt jelentik, hogy az itt felsorolt személyek valamiféle kapcsolatban álltak egymással, hiszen más korban és más területen éltek, de feltételezhető, hogy például a magyarok egykor Belső-Ázsiában éltek és a sztyeppe kultúrkör szellemi örökségeként hozták magukkal ezeket az emlékeket. (Waida, 1978)

⁶ Nagy Jenő (nem azonos a jelenlegi szerzővel) Európa ragadozó madarai című könyvében egyértelműen a kerecsensólyom altáji alfaját adja meg, amelyet ő tévesen az északi vadászsólyom alfajának tekint *Falco „rusticolus altaicus”* (Varga Zoltán megjegyzése).

4. ábra A rakamazi korongpár turul⁷ ábrázolása
(Az eredeti korongok ezüstből készültek, melyet aranyveret díszít.)

Amerikai indiánok

A bennszülött indiánok, itt most az észak-amerikai törzsekre utalok, a természettel igyekeznek harmóniában élni. Nagyon sok olyan mondájuk létezik, melyekben állatokat személyesítenek meg. Már az eddig ismertetett népek történeteivel is meg lehetne tölteni hosszabb tanulmányokat, sőt könyveket, így most egy kiragadott legendát szeretnék ismertetni a kaliforniai indiánok történeteinek közül. Ezekről az indiánokról azt érdemes tudni, hogy összefoglaló néven missziós indiánoknak is nevezik az 1790-1820-as évek azon törzseit, akiket áttelepítették, hogy ferences missziókban dolgozzanak Dél-Kaliforniában.

Wy-ót (Wyot) az Éjszaka és a Föld fia, minden dolgok védelmezője története úgy szól, hogy egy béka, amiért Wy-ót furcsa lábakat adott neki, megmérgezte. Amikor Wy-ót ivott a vízből, megbetegedett és azt mondta, hogy tíz hónap múlva meg fog halni. Haláláig azonban tanította népét és átadta bölcsességét. Halála előtt azt mondta, hogy hamvaiból lesznek a legértékesebb ajándékok gyermekei számára. Egy tölgy nőtt ki hamvaiból, mely gazdagon termett. Amikor az érett makk felrepedt, az emberek azt mondták egy varjúnak, hogy repüljön

⁷ Ezen az ábrán sokkal inkább sasként jelenik meg, mintsem sólyomként.

el a nagy csillaghoz és kutasson Wy-ót után. A varjú hiába repül magasra, nem járt sikerrel. Aztán elküldték a sast és minden más madarat, akik szintén nem találták meg őt. Aztán elindult a kolibri (Trochilidae) és úgy repült, mint egy erős ember íjából kilőtt nyíl. Napokkal később Wy-ót üzenetével tért vissza, aki felszólította őket, hogy egyék meg fája gyümölcsét, minden madár és állat egyaránt. Az emberek lisztet készítettek belőle és az indiánok azóta is felhasználják annak a fának a termését. (Du Bois, 1904)

Zárszó

Ez a rövid áttekintés bepillantást enged a különböző civilizációk kultúrájába, melynek segítségével szerettem volna képet adni arról, hogy az emberek, a régmúlttól kezdődően hogyan vélekednek a természetről, az állatokról és azon belül is a madarokról. Látható, hogy különböző népcsoportok mennyire változatosan értékelik saját helyüket a természet egészében. A madarak igen fontos szerepet töltek be a hitvilágukban, melyek vallási jelképekké, a hősiesség megformálójává és a bölcsesség forrásai váltak a mondák és legendák révén.

Köszönetnyilvánítás

Szeretném megköszönni a javaslatokat és tanácsokat Varga Zoltánnak és Végvári Zsoltnak, akik közreműködése nélkül nem lett volna ilyen gazdag ez a rövid áttekintés. Külön köszönöm azokat a hasznos megjegyzéseket, melyeket lábjegyzetben tüntettem fel. A Hatvani István Szakkollégium tette lehetővé, hogy megjelenjen ez a munka.

Bibliográfia:

Agnihotri, S.–Si, A. (2012). Solega ethno-ornithology. *Journal of Ethnobiology*, 32, 185–211.

Buhl, M. L. (1947). The goddesses of the Egyptian tree cult. *Journal of Near Eastern Studies*, 6, 80–97.

Du Bois, C. G. (1904). Mythology of the Mission Indians. *The Journal of American Folklore*, 17, 185–188.

d'Errico, F. (1994). Birds of the Grotte Cosquer: the Great Auk and Palaeolithic prehistory. *Antiquity*, 68, 39–47.

Fewkes, J. W. (1923). Designs on prehistoric pottery from the Mimbres Valley, New Mexico. *Smithsonian Miscellaneous Collections*, 74, 1–47.

Green, S. J. (2009). Malevolent gods and Promethean birds: Contesting augury in Augustus's Rome. *Transactions of the American Philological Association*, 139, 147–167.

Gunn, R. G.–Douglas, L. C.–Whear, R. L. (2011). What bird is that? Identifying a probable painting of *Genyornis newtoni* in western Arnhem Land. *Australian Archaeology*, 73, 1–12.

Heather, P. J. (1939). Some animal beliefs from Aristotle. *Folklore*, 50, 243–258.

March, H. C. (1898). The mythology of wise birds. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 27, 209–232.

Masseti, M. (1997). Representations of birds in Minoan art. *International Journal of Osteoarchaeology*, 7, 354–363.

Noodén, L. (1992). *Animal Symbolism in Celtic Mythology*. University of Michigan

Waida, M. (1978). Birds in the Mythology of Sacred Kingship. *East and West*, 28, 283–289.

Wasef, S.–Wood, R.–El Merghani, S.–Ikram, S.–Curtis, C.–Holland, B.–Willerslev, E.–Millar, C. D.–Lambert, D. M. (2015). Radiocarbon dating of Sacred Ibis mummies from ancient Egypt. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 4, 355–361.

Wilkinson, R. H. (2003). *The complete gods and goddesses of ancient Egypt*. Thames & Hudson, New York

Egy perspektívaváltás nyomában*

Meglepő-e a kései Foucault szubjektumfelfogása?

Fejes Péter
Filozófia
PhD III. évf.

Michel Foucault (1926-1984) francia filozófus egyike az előző század legnagyobb hatású gondolkodóinak. Módszereit és fogalmait számos tudományterület képviselője kamatoztatja. Minek köszönhető mindez? Jelen írásban egy esettanulmánnyal próbálunk válaszolni. Utolsó, *A szexualitás története* című, eredetileg hatkötetesre tervezett művének két szempontból is elég érdekes a története. Egyrészt szokatlan a kötetek keletkezéstörténete, másrészt alkotói válság zajlott le az első (*A tudás akarása*) 1976-ban megjelent, valamint a második (*A gyönyörök gyakorlása*) és harmadik (*Törődés önmagunkkal*) egyaránt 1984-ben kötetek megjelenése között, mely lényeges perspektívaváltással járt.¹ Adódik a kérdés: mi változott meg? A folyamat látványos: a módszertani, tematikai és stilisztikai eltérések mellett még a vizsgált történeti források tekintetében is éles váltás tapasztalható. A tanulmány első szakaszában ezeket a megfigyeléseket járjuk körül, hogy relativizáljuk az úgynevezett alkotói válság jelentőségét Foucault-nál az ominózus időszakban. A tanulmány második részében a szubjektum „visszatérésének” előzményeit göngyöltjük fel Foucault gondolkodásának ökonómiájában. Bemutatjuk azt, hogy milyen filozófiai és politikai elképzelések keresztmetszetében alakította ki Foucault kiin-

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ Az átgondolás szükségességétől szokatlanra sikeredett keletkezéstörténet mellé még egy nem kevésbé sajátos kiadástörténet is párosul. Ugyanis 2018 elején napvilágot látott *A szexualitás történetének* negyedik *A hús vallomásai* (*Les aveux de la chair*) című része is. Ez a rész egyébként már az új koncepció fényében átgondolt változata a korai kereszténység szexualitáshoz fűződő viszonyának. Foucault elmondása szerint ezt még egy a 16. század protestáns és katolikus én-technikákról szóló követte volna. Az eredeti koncepció szerint azonban a kiadónak beígért hat kötet a következő (árulkodó) címek alatt dolgozta volna fel a modernitás szexualitástörténetét: 1) *A tudás akarása*; 2) *A hús és a test*; 3) *A gyerekek elleni háború*; 4) *Nő, anya, hisztériás*; 5) *Perverzsek*; 6) *Népesség és fajok*.

duló álláspontját, majd azokra az új fogalmakra koncentrálunk, melyek bevetésével a szubjektum újra elgondolhatóvá vált.

Elsőnek tehát vizsgáljuk meg azt, hogy miben térnek el a kései művek a korábbiaktól. Tagadhatatlan az, hogy Foucault A gyönyörök gyakorlása és a Törődés önmagunkkal hasábjain tőle szokatlanul zömmel antik szövegekre hivatkozik. Ez szöges ellentétben áll a korábbi írásaiban megszokottal, melyekben többnyire 17. és 19. századi forrásokra támaszkodott. Érdelemleges változás ez, még ha nem is ez az első alkalom, hogy Foucault ógörög szövegeket elemez: az első, 1970/71-es, *Collège de France*-ban tartott előadássorozatában is azokra alapozza gondolatmenetét.² Érthető, hogy kortársait meglepte ez a váratlan húzás, hiszen a gondolkodó kitekintett szűkebb vett szakterületéről. Köszönhetően azonban annak, hogy Foucault profeszszori életművét is kiadták, azóta közismert, hogy hosszas érlelődési folyamat, és elmélyült kutatómunka előzte meg lépését.

Kétségtelen az is, hogy a kései Foucault szövegek letisztultabbak a korábbiakhoz képest: mondatai feszebbek, és megfigyelései is áttekinthetőbbek azáltal, hogy gyakran sorszámozza azokat. Első ránézésre elfogadható Gary Gutting ide vonatkozó megállapítása is, miszerint A szexualitás történetének második és harmadik kötetéből kiveszik az a polemikus él, mely a korábbi vizsgálódásokat egytől egyig jellemezte. Szerinte ugyanis Foucault azáltal igyekezett ellenpontozni a társas gyakorlatainkban kizárólagosnak mutakozó beidegződéseket, hogy olyan hivatkozási alapot dolgoz ki magának, melyre támaszkodva alternatív pozíciót foglalhat el. Eleinte ezt az alternatívát az avantgárd, transzgresszív irodalom esztétikai, majd a marginalizált csoportok társadalmi tapasztalatában találta meg. Gutting szóhasználatával élve Foucault ezekre a „mitik találmányokra” hivatkozva helyezkedhetett egyfelől szembe az adottal, másfelől következtethetett történelmi megfigyeléseiből arra, hogy a múltat jellemző esetlegesség a jelenre is igaz (Gutting, 2006. 20–22)

² Az 1530-ban alapított *Collège de France* a francia tudományos élet nagy presztízzsel rendelkező intézménye. Választott tagjainak, a legkiemelkedőbbnek tartott professzoroknak, mindössze annyi a kötelezettsége, hogy évente egy előadássorozatot tartsanak. Az előadások nyilvánosak, bárki részt vehet rajtuk, napjainkban pedig már az interneten is elérhető a legtöbb előadás és szeminárium hang- vagy videó felvétele.

Fontos azonban ehhez hozzátennünk azt, miként azt Ullmann Tamás is megállapítja, hogy A gyönyörök gyakorlása és a Törődés önmagunkkal feltáró munkáinak nem csak leíró és kritikai, hanem bizonyos szempontból normatív dimenziója is van. (Ullmann, 2016. 63) Meglátásom szerint ez a vetület kétségtelenül rokonítható azzal a tendenciával, melyet Gutting csak a korai művekben detektált. A kései művek, mint arról még majd lesz szó, az antik „önmagaság-technikák” körülményekkel arra mutatnak rá, hogy a szokások és a kézhez kapott gondolkodási sémák felülvizsgálhatóak és felül is vizsgálандóak az egyén részéről. Sőt, ezen elméletek tükrében folyamatosan munkálkodnia is kell az individuumnak azon, hogy saját létezésének stílusát maga alakítsa ki. Hozzátehetjük ehhez még azt, hogy az antikvitásról szóló interpretációival Foucault nem a görög vagy római életvezetési eszméket akarta idealizálni, hanem az önmagunkhoz való viszonyulás bevett módozatainak (naplóvezetés, vallomástevés, aszkézis, pszichoanalízis) származástanát dolgozta ki. A feltárómunka kapcsán pedig még azt is megalapozottan állíthatnánk, hogy Foucault ebben a művében vázolta fel a legárnyaltabb a pozícióját. Azt, ahonnan a modernitás egyik központi alkotóelemét, a „szubjektum” fogalmát nem csak tudás- és hatalomelméleti, hanem tapasztalatalakító vonatkozásában is kritizálhatjuk.

Két, eddig már részben érintett megfigyeléssel kapcsolatban szükséges explicitté tenni fenntartásainkat. A módszer-váltás témája kapcsán érintenünk kell, milyen módszereket használt és dolgozott ki a francia gondolkodó munkája korábbi szakaszaiban. A hatvanas évek vizsgálódásai során Foucault úgynevezett „archeológiai vizsgálatokat” végzett, ekkoriban a modernitás tudásszerveződésének szabályait szerette volna leírni. Arra jutott, hogy a történelem során nem univerzális és időtlen, hanem történelmileg változó rácszatok alapján gondolható el, és tartható igaznak egy-egy kijelentés. Ezeket a koronként eltérő tudásrendeket jelöli az episztémé kifejezéssel. Noha már ebben az időszakban is érintette az európai intézményrendszerek sajátságait (klinikák, pszichiátriai intézmények), kutatásai homlokterébe mégis csak az úgynevezett „genealógiai fordulat” után kerülnek. A hetvenes évek elejétől ugyanis azt vizsgálta – az archeológiai forrásfeltárás kamatoztatásával –, hogy a tudás feltételrendszerei hogyan viszonyulnak a nem-tudományos gyakorlatokhoz. Azt a kérdést teszi

fel innettől, hogy a nem-tudományos gyakorlatok (építészeti, adminisztrációs megfontolások) miként vesznek részt a tudás termelődésében, valamint, hogy reciprok viszonyukban miként alakítják életünket. Ezt jelöli Foucault diszpozitív kifejezése, mely egyszerre jelent készüléket, stratégiát és szerkezeti elrendeződést is.

Ezzel szemben a kései Foucault módszerváltása az értelmezői stratégia és magatartás újszerűségében állna. Eszerint míg Foucault az archeológiai műveiben kívülállóként, a genealogikus írásaiban kifejezetten gyanakvóan lép fel (ezeket a jegyeket viseli magán A szexualitás történetének I. kötete is), addig két utolsó kötetében már leíró igénnyel, egy eltemetett jelentéstartomány deszifrózójának a szerepében látjuk. Nem biztos, hogy a helyzet ennyire fekete és fehér. Miként arra Dreyfus és Rabinow rámutatnak, Foucault korábbi műveiben is kisebb-nagyobb mértékben, kitapintható az értelmezői magatartás éthosza. (Dreyfus-Rabinow, 1983. 122–125) Módszerváltásról így nem, legfeljebb hangsúlyeltolódásról beszélhetünk, és ez az apró kitétel jelentős. Amennyiben ugyanis Foucault-t a klasszikafilológussal vagy az egyházkutatóval szemben támasztható kritériumok alapján szeretnénk megítélni, akkor kategória hibát vétenénk, ami kikövezné az utat felfedezéseinek elutasításához. Foucault azonban nem egy „tendenciózus”, félreértő értelmező, aki még ráadásul korábbi álláspontjával is ellentmondásba kerül. (Cseke, 2015) A morális gondolkodás terén eszközöl ki fordulatot, mely az antik szövegek apropóján fogalmazódott meg, és az önmagunkhoz való viszony újraértékelésére ösztönöz. Így inkább Sutyák Tiborral érthetünk egyet, aki azon csodálkozik, hogy miért nem váltott ki nagyobb visszhangot az etika művelői között Foucault meta-etikai szempontrendszer. (Sutyák, 2005. 172–173)

A végére hagytam a filozófiai szempontból leginkább érdekesnek minősülő megállapítást, a kései szövegek tematikájára vonatkozót. A szexualitás történetének második és harmadik kötetében, a nyolcvanas évek előadásaiban és interjúiban ugyanis olyan nóvum található, amely veszélyeztetheti Foucault gondolatainak koherenciáját. Az eddig funkcióként, hatalmi viszonyok között létező betöltendő pozícióként értett szubjektum olyan hely lesz, melyen munkálkodni lehet. Kritikusai nyelvhasználatával élve, Foucault tárgyválasztásával elismerte egy korábban háttérbe szorított kérdés-

kör létjogosultságát. Ezzel kénytelen volt átértékelni a fogalom korábban a diskurzusból és hatalmi viszonyokból származtatott szerepét. Márpedig ezáltal szubjektumfilozófiák nyújtotta kereteken belül reked, még ha kívülállónak is állítja be magát. (Habermas, 1998. 226) Foucault módszerei kapcsán már jeleztük: korábbi írásaiban a szubjektum az anonim tudás és hatalmi viszonyok fegyvelmező és produktív játékaiban képződik meg. A tanulmány második felében azonban látni fogjuk, hogy korántsem annyira váratlan ez a lépése, mint ahogy kritikussai láttatni szeretnék. Az etikai fordulatnak megvolt a lehetősége gondolkodása korábbi stádiumaiban is, noha valóban nem volt szükségszerű, az életmű végül ebbe az irányba tartson.

Ezekkel a kikötésekkel szűkíthető a kezdő és a végpont közötti „szakadék” szélessége, és körültekintőbben ítélnünk Foucault alkotói válságát illetően is.³ Az eddigi fejtegetéseinken túl akad még két további megfontolni való a tekintetben, hogy Foucault kései műveiben nem elfordul attól, amit még A tudás akarásában is képviselt, hanem következetesen végiggondolja korábbi írásainak a hatalom és a szubjektivitás metszéspontján elhelyezkedő problémák kapcsán. Továbbá a relatíve hosszú alkotói hallgatás súlya relativizálható annak a bemutatásával, hogy ez nem az első ilyen eset Foucault-nál.⁴

Foucault 1954-ben publikált egy írást, melynek a *Maladie mentale et personnalité* (Elmebetegség és személyiség) volt a címe. Később ezt a változatot jelentősen átdolgozva újra kiadta 1962-ben, már *Elmebetegség és pszichológia* néven.⁵ A két verzió között lényegi az eltérés. (Todd, 2006. 284–299; Macherey, 1986. 757–8) Utóbbiban a háború utáni Franciaország mindkét domináns irányzatától (mar-

³ Foucault egyik élettársa írt biográfiai regényt a filozófusról. Abban is szóba kerül az alkotói válság. (Cseke, 2017. 180.) Elgondolkodtató kérdés azonban az, hogy engedünk-e annak a csábításnak, hogy egy regény mondja ki a végső szót, ott ahol lehetőségünk van más módin is eljárni. Jelen esetben a fogalmak egymásra rakódásának a megvizsgálására.

⁴ Valóban igaz, hogy általánosságában alkotói során Foucault két, három évente jelentkezett írással. A kép árnyalása végett tegyük hozzá, hogy a „nagy elhallgatás” időszakában, 1976 és 1984 között, három levéltári anyagokból álló válogatást szerkesztett és adott közre. Illetve, ha előadás-szöveg volta miatt nem számítjuk *A diskurzus rendjét*, akkor *A tudás archeológiája* (1961) és a *Felügyelet és büntetés* (1975) megjelenése között is hat év telt el. Döntő jelentőségű változásról azonban nem ezekben az esetben, hanem az ötvenes évek második felében beszélhetünk. Ekkoriban írja doktori disszertációját, és szakít az akadémiai körökben megkérdőjelezhetetlennek számító meggyőződések két legfontosabbikával.

⁵ Előbbi verzió elérhető online franciául, utóbbi változat megjelent magyarul is, egy kötetben a Klinikai orvoslás születésével (Foucault, 2000. 9–89.)

xizmus, fenomenológia) igyekszik elhatárolódní, előbbiben azonban az általuk kitaposott ösvényeken halad. Az egyébiránt pszichológiai diplomával is rendelkező Foucault úgy vélte, hogy a pszichiátriai gyakorlatban túlsúlyba kerülő tárgyiasító tendenciákat az egzisztenciális fenomenológia szemléletmódjával ellenpontoszni lehetne. A Martin Heidegger műveire támaszkodó szemlélet alapján ugyanis a betegeket nem pusztán szervhibás egyedekként közelíthetnénk meg, hanem a fellépő tüneteket megélt világuk feltárása és megértése mentén a fellépő tüneteket azok komplexitásában érthetnénk meg. Keletkezésük mezején, vagyis nem egy testi zavarra redukálva.

A két szövegváltozat nem e tekintetben, hanem a társadalmi környezet jellemzésében tér el egymástól. A korábbi verzióban egy marxista típusú magyarázatot olvashatunk, miszerint az elmebetegeket övező külső kritériumok időről-időre változnak. Az objektívnek hitt kritériumokat a társadalom, momentán a polgárság ideológiája termeli ki magából. Az 1962-es változatban azonban már nem egy ideológia által elidegenített jelenséget lát az elmebetegségben, melyet ki kell szabadítani a deformáló megközelítés karmai közül. Nem egy felismerhetetlenségig torzítható és torzított kategóriát ért a bolondságon, hanem egy történeti szabályszerűségek alakította tapasztalatformát.

A fenti transzformáció két tényező összeadódásából származik. A marxizmus ideológia fogalmának és a fenomenológia szubjektum-centrikusságának kiküszöböléséből. Előbbi apránként a hagyományos hatalomfelfogás átgondolásához, utóbbi a filozófiai tradícióban és a hétköznapi felfogásban is vitathatatlanak tűnő autonómia megkérdőjelezéséhez vezet. A fenomenológiai leírások hipotézise az, hogy a világ megértéséhez a tapasztaló szubjektum létmódjának, és sajátos struktúráinak a megértésére van szükség. Ezt arra alapozzák, hogy a szubjektum az alapvető tapasztalat, mely minden külső vonatkozástól megtisztítva megkérdőjelezhetetlen és elsődlegesen adódik egy ilyen vizsgálat számára. Tévesnek ítélik azt a gondolkodást irányító dualizmust is, miszerint a világ egy objektív, tárgyi és egy megfigyelői, szubjektív szférákra oszlik. Szerintük a tapasztalatot valójában a szubjektum ruhazza fel értelemmel, nem pusztán megjeleníti a független külvilágból érkező adatokat. Foucault azonban elégtelennek ítéli a fenti modellt. Azok a minták ugyanis, me-

lyek szerint egy szubjektum értelmessé tudja tenni tapasztalatait, minden esetben történetileg meghatározottak, szerkezeteik pedig leírhatóak anélkül, hogy rászorulnánk az egyébként is csak származtatott szerepben létező szubjektumok szándékainak a vizsgálatára. Nem a szubjektum rendezi tapasztalattá a világot, hanem a történelmi lét strukturalja számára a tapasztalatot, meghatározva azt, hogy mit gondolhat, tehet, másképp mondva: miként funkcionálhat egy adott vonatkozásban.

A marxizmusnak nagy hatása volt a világháborút követően Franciaországban. A magukat marxistának valló gondolkodók több egymásnak ellentmondó vagy a másikat kiegészítő ideológia fogalommal operáltak. (Kiss, 2011. 20–27) A differenciák ellenére mégis akad több olyan, Foucault teoretikus elhatárolódásában jelentős szerepet játszó, komponens, mely az ismeretelméleti, determinista, kritikai vagy deskriptív értelmezésben egyaránt megtalálható. Az ideológia a marxista definíciója mindenképpen tartalmazza a következő alkotóelemeket: tudat, valóság és tévedés. Az ideológia egy olyan eszmerendszer, mely vagy tudatlanságból vagy manipulációból fakadóan torzítva jeleníti meg a valóságot. Az embereknek hamis elképzelései alakulnak ki a világról, melyek megnehezítik saját (többnyire) elnyomott szerepüknek a felismerését. Így azt is, hogy adott körülmények között helyesen cselekedhessenek. A tudatosan generált vagy öntudatlanul kialakuló ködképek nem csak az egyént, hanem egész társadalmi csoportokat megfosztják a felszabadulás lehetőségétől, sőt, valójában az adott hatalmi viszonyokhoz szükséges termelési módok fenntartását is maguk után vonják.

Foucault ideológiai kritikája életműve egészén érződik. Írásaiban számos a fenti gondolatmenettel vitatkozó elemet különíthetünk el. Az ideológiák nem egy objektív igazságra való mutogatással relativizálhatóak, hiszen miként tiszta tudat, úgy egyetemes racionalitás sincs a történeti esetlegességeken túl. A racionalitásformák történeti képződmények. Noha eltérő módon képezhetik le az emberek számára az élet összefüggéseit, nem található ahistorikus platform, ahonnan kiindulva ítélkezhetnénk a racionalitásformák igazságáról. (Bármennyire is kielégítené „igényünket” valamiféle célszerűsége feltételezése.) Ez azonban Foucault számára nem teszi lehetetlenné a feudális vagy a kapitalista igazságrendszer kritikáját. Ám ezt nem

egy illuzórikus ideológia azonosítása, hanem, közvetve, a tapasztalattal döntően befolyásoló gyakorlatok történeti rétegződésének a bemutatásával eszközöli ki. A tőkés társadalom esetében például azt tartja problematikusnak, hogy nő azoknak a gyakorlatoknak a mennyisége és intenzitása, melyekben az egyéneknek a társadalom produktív működéséhez szükséges módon kell megalkotniuk magukat. Ehhez adódik még további két kritika megjegyzés. Egyfelől nem azt sérelmezi, hogy a marxizmus ígéretei ellenében, nem lett „tudományos” diskurzus, hanem azt, hogy pontosan ugyanazokkal a hatalmi technikákkal él, mint a tudományok, mikor magát az igaz tudás birtokosaként tünteti fel. (nyelvezet, univerzális következtetések) Másrészt, és a továbbiakban ezen a vonalon folytatjuk az utunkat, az ideológiával kéz a kézben járó elnyomó hipotézisét sem tartja elfogadhatónak. A tőkés társadalmakban ugyanis nem csak külsődleges, tiltó hatalmi viszonyok uralkodnak, vágyainkat, magatartásmódjainkat, szembeszálló stratégiáinkat is ezek jelölik ki és teszik hozzáférhetővé számunkra. Sokkal inkább ennek a mederbe terelésnek, és nem valamiféle totális letaglózásnak köszönheti szívósságát a kapitalizmus, mely tényezőt a marxizmus központi ideológia-fogalma miatt alábecsül. (Foucault, 2014. 57–62)

Koncentráljunk végezetül arra, hogy Foucault milyen gondolkodói nyomvonalat követve jut el a szubjektum kérdéséhez. Az útvonal első stációja, a szubjektumokat előállító, „normalizáló hatalom” fogalma. A 17–18. század fordulóján számos változás megy végbe a közigazgatás terén, melyek mind az államok működésmódját, mind az egyének létezését illetően döntő változásokkal járnak. A korábban bevett gyakorlatok, és modellek elavulnak, újakra van szükség a politikai, gazdasági apparátus hatékony működtetéséhez. Kivégzések helyett például a háttérbe húzódva, folyamatos megfigyelést lehetővé tevő intézményeken kell végrehajtani a büntetéseket, úgy hogy, inentől ne az uralkodó erejének megmutatásán, hanem a népesség tagjainak beható ismeretén nyugodjon. Utóbbi embertípusok kialakításával sajátos öngerjesztő játékot generált, amelyben inherens módon kódolva voltak a hatalmi szerepek és lehetőségek is. (Foucault, 1990. 9–23; 267–285)

Az ezen elrendeződésekben működő normalizáló, pozitív technológiák az emberek testét vették célba. Azaz nem egy tudatra

gyakorolt (megtévesztő) ideológiaként, hanem cselekvés- és magavi-seletet-típusokat kikövetelő viszonyrendszerként léteztek. A biohatalom és a hatalom mikrofizikája terminusok erre, a minden esetben anyagi valóságban létező és meghatározott embertípusok kialakításához vezető folyamatokra vonatkoznak. Foucault végső soron a marxista felfogással vitatkozva egy újszerű hatalomkoncepcióval állt elő. Eszerint a hatalom nem szándékolt, nem kötődik egy személy akaratához. Mindig emberek vagy embercsoportok közötti viszonyokban realizálódik. Ebből fakadóan nem lehet egy adott ember vagy egy társadalmi osztály kisajátított tulajdona, dinamikus, egy hatalmi viszonyban minden szereplőnek van egy bizonyos hatalmi potenciálja, az ellenállás pontjait is a hatalmi viszonyrendszereken belül találhatjuk. (Foucault, 1990. 37–42) Joggal merül fel a kérdés, hogy miként illik ebbe a hatalomfelfogásba a szubjektum?

Eleinte Foucault valóban úgy gondolta, hogy a „lélek a test börtöne”, a szubjektum pedig a politikai térben létesülő effektus, mely a modernitás során kialakult fegyelmező és normalizáló intézményrendszerek származékaként, az azokban kimondatlanul is működő követelményeket magára véve jön létre. Amikor Foucault előadásain a 17. században tematizálódó kormányzás művészetéről kezd el beszélni, akkor arra jön rá, hogy a biohatalomnak van legalább egy olyan komponense, mely elkerülhetetlenné teszi a fenti tétel újragondolását. Az említett időszakban a felségjog helyett, mely egy uralkodó terület-höz való jogát fektette le, egy állam területhez és népességének igazgatási jogcíméről kezdtek el gondolkodni. Ez a közjó fogalmának újradefiniálását eredményezte, és a rendelkezésre álló dolgok (javak és emberek) célszerű igazgatására irányult. Az adott területen élő embertömegek hatékony és produktív mozgatásához már nem egészen illett a háztartását szorgosan vezető családapának az igazgatási modellje. Különböző hatalom/tudásra volt szükség a nagy mennyiségű népesség kiismeréséhez és kontrollálásához: statisztikai módszerekre a populációról szerezhető tudás, rendőrségre a stabilitás fenntartása miatt.

Az egyik ilyen kormányzási technika, mely ugyancsak a népeségre vonatkozó tudást növelte a papok által gyakorolt lelki vezetés volt. Nagy jelentőségre tesz szert, hiszen ebben a viszonyrendszerben a hívők öngazgatásának sémáit lehet elterjeszteni. A vágyak vallatóra

fogása hangsúlyosabbá válik, mely által egyszerre segíti elő az államigazgatás két specifikus céljának elérésében: a hívők üdvözülésének biztosításában és a földi létük során szükséges önvizsgálati módszer elterjesztéséhez. A gyónás (és a mintájára szervező többi gyakorlat) betagozódik a pozitív technológiák közé, aminek súlyos a következménye nyugati morál kapcsán.

Első ránézésre ezzel a lépéssel Foucault nemhogy a szubjektum irányába, hanem visszafelé tett lépést. Mégsem ez a helyzet. A keresztény hagyományból származó pasztoráció témája ugyanis kiterjedtebb történelmi kutatómunkára sarkallta Foucault-t, mely értelemszerűen a kereszténység előtti állapotok áttekintését tette kívánatossá. Az antikvitás tanulmányozása során viszont Foucault azt tapasztalta, hogy a szubjektivitás középponti kérdése nem az az egyének vágyaira vonatkozott, következésképp az erkölcsi tevékenység sem a titkok feltárására, elfojtására, hanem az erkölcsi szubsztanciához való sajátos, aktív viszony kidolgozására irányult. Az egyén identitását tehát nem vágyai, hanem az önmaga alakítására szolgáló technikák adták. Itt teljesen másról van már szó, mint a hagyományos szubjektum-konceptió esetében, melyeket Foucault kritizált. Új fogalmakkal dolgozva eredeti módon, saját filozófiai problémaként lehetett tárgyalni azt a fogalmat, amelyet korábban a gondolkodástörténet legstabilabb pontjaként tartottak számon.

Bibliográfia:

Cseke Ákos (2015): *Igaz szó, igaz élet. A kései Foucault és az igazság története.* Budapest

Cseke Ákos (2017): *Önmagam és mások kormányzása. Magyar Filozófiai Szemle, 61, 4, 168–182.*

Dreyfus, Hubert L.–Rabinow, P. (1983): *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics.* Chicago

Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Ford.: Fázsy Anikó és Csűrös Klára. Budapest

Foucault, Michel (2000): *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése.* Budapest

Foucault, Michel (2014): A rendellenesek. Budapest

Gutting, Gary (2006): Introduction. In: The Cambridge Companion to Foucault. Ed. Gutting, Gary. New York, 1–28.

Habermas, Jürgen (1998): Filozófiai diskurzus a modernségről. Budapest

Kiss Viktor (2011): Marx & Ideológia. Budapest

Macherey, Pierre (1986): Michel Foucault: Aux sources de „L’Histoire de la Folie” : Une rectification et ses limites. *Critique*, 471–472, 753–774.

Sutyák Tibor: Michel Foucault gondokodása. Máriabesnyő

Todd, May (2006): Foucault’s Relation to Phenomenology. In: The Cambridge Companion to Foucault. Ed. Gutting, Gary. New York, 284–311.

Ullmann Tamás (2016): „A szabadság meghatározatlan módja.” Hatalom és szabadság Foucault-nál. In: Hatalom és filozófia. Hermeneutikai, fenomenológiai megközelítések. Szerk. Schwendtner Tibor. Budapest, 51–68.

Csajok, lányok, asszonyok

Az HBO Csajok sorozatának nőkarakterei és nőképe

Lengyel Emese

Kommunikáció- és médiatudomány – néprajz (részképzés)

BA II. évf.

Bevezetés

Írásomban az HBO *Girls* (2012–2017) című, gyakran a hollywoodi posztfeminizmus irányzatához sorolt produkcióját vizsgálom. Katherine Bell, aki jelenleg a Wilfrid Laurier University (Kanada) tanársegédje, szintén ebből a szemszögből vizsgálja és kommentálja az alkotást. (Bell, 2013) Emellett Catherina Driscoll és Sean Fuller is ide sorolják a szériát (Bell, 2013), ők mindketten a University of Sydney (Ausztrália) kutatói, szakterültük pedig a gender és cultural studies. (Driscoll – Fuller, 2015) Továbbá a Michigan State University 2013-as őszi szemeszterében a Feminist Literary and Cultural Theory szemináriumán is születtek kritikus hangvétellű esszék a Csajok és posztfeminizmus kapcsolatáról. Chelsea Olsen HBO *Series Girls through a Postfeminist Lens of Sexual Liberation and Choice* címen írt elemzése is az irányzathoz képest állítja kontextusba a médiaszöveget. A *Girls* a posztmodern elmélet diszkurzusában a szexualitás és a nőiség fogalmát újrateheríti, a szexuális felszabadulás és a választás alternatívájának bemutatásával. (Olsen, 2013) Az alkotás a nőket, a nemi szerepeket érintő társadalmi reprezentációk kérdéskörét járja körül. A négy főszereplő – Hannah, Jessa, Marnie, Shoshanna – karakterjegeiből kiindulva a kollektív reprezentáció módszertanával elemzem. A teljes munka tartalmaz egy közönségkutatást is, amely alkalmazásával a sorozat jelentőségét és egy korcsoportra gyakorolt hatását vizsgálom. A téma aktualitását az is adja, hogy az utolsó évadot 2017 február-áprilisában közvetítette az HBO.

Ezen felül a dolgozatnak van egy kortárs társadalomtörténeti ambíciója is: a negyedik hullámú feminizmus, azaz a posztfeminizmus bemutatásával a hollywoodi posztfeminizmus irányzatának kialakulását, majd logikáját és stílusjegyeit tárgyalom és szűkítem le a világszerte megosztó Csajokra. Lena Dunham (1986–), a sorozat rendezője

és forgatókönyvírója olyan filmes beszédmodok hatására hivatkozik a komponensek esetén, mint Judd Apatow (1967–) vagy akár Nora Ephron (1941–2012) alkotásai. Ugyanakkor lényegesnek tartom, hogy először a film- és sorozatgyártás kontextusába helyezzem a sorozatot, majd a Dunham-jelenségét.

Feltevéssem az, hogy a sorozatbeli nőkép több szempontból is rendhagyónak nevezhető. A női testkép nem a megszokott módon ábrázolt, valamint a barátságok és az érzelmi kultúra megjelenítése sem a hagyományos módon történik. Továbbá úgy gondolom, hogy a négy főhős élete köré szerveződő történetből felállítható egy generációs diagnózis azt vizsgálva, hogy a sorozatbeli nőkép csak egy generációra jellemző-e, az ábrázolt nőkép milyen generációs összetevőkből áll össze? Kutatásomban az alábbi kérdésekre keresem a megoldást, hogy bemutathassam a Csajok komplex univerzumát.

Posztfeminizmus – posztfeminista filmek

Ebben a fejezetben mellőzném a feminista mozgalmak alakulásának egyes állomásait, így nem mutatnám be az első hullámú feminizmus jellemzőit, az újfeminista mozgalmakat, valamint a harmadik hullámú feminizmus jellegzetességeit sem. Ugyanakkor feladatomban tartom felvázolni röviden azt, hogy az előzmények hogyan befolyásolták a negyedik hullámot.

A posztfeministák kritikusan szemlélik azt, amit az előző hullámokban elértek az elődjeik. (Pető In: Bódy – Ö. Kovács, 2006. 526) Szintén jelen van a korosztálybeli és a szexuális különbözőség hangsúlyozása. A posztfeminizmus szakaszában már a nemek közti kommunikáció a kulcsfontosságú. A követői úgy gondolják, hogy ez vezethet el az egyenjogúsághoz. Ennek kiváló példája Emma Watson színésznő és feminista aktivista HeForShe¹ 2014-ben elinduló kampánya. A kampány a nemek közti párbeszéd fontosságát hirdeti és ösztönzi erre a társadalmat. Központban a nők vannak, a kommunikációjukat hat alappillérre építik: az oktatás, az egészségügy, az identitás, a karrier, az erőszak és a politika.

¹A kampány felépítéséről az alábbi hivatalos oldalon kaphatunk további információkat: <http://www.heforshe.org/en> (Letöltés dátuma: 2017.04.21.)

Ahhoz, hogy a hollywoodi posztfeminizmus jelenségeköre megmagyarázható lehessen, tisztázni szükséges a feminista filmelméletet, valamint annak kialakulását. A feminista filmelmélet képviselői az azonosulás fontosságát fogalmazzák meg: „A filmelmélet egyik régi és meghatározó feltevése, hogy a film végső soron a reneszánszig vezethető vissza olyan technológiák közvetítésével, mint a camera obscura, az álló kamera és a sztereoszkóp, vizuális terét pedig ma is nagy mértékben a monokuláris perspektíva szabályai és ideológiája határozzák meg. Hiszen a filmen, akár csak a fényképen, a kamera jelöli ki azt a pontot, ahonnan a látvány érthetővé válik, a perspektivikus illúzió fenntartása pedig, a feltételezések szerint, a néző és a kamera zökkenőmentes összekapcsolásától függ”. (Silverman, 1996) Christian Metz és Jean-Louis Baudry és Stephen Heath téziseire hivatkozik Kaja Silverman, amikor hétköznapi kifejezéssel élve, a kamera és a szem kapcsolatát igyekszik felvázolni. Az azonosulás folyamatában árnyalatnyi különbségeket vélnek felfedezni. Az elsődleges azonosulást állítják előtérbe, Metz szerint a néző rákényszerül, hogy azonosuljon a kamerával. Baudry nézetei szerint az elsődleges azonosulás az összes többi azonosulás feltételeként értelmezhető. (Silverman, 1996) A feminista elmélet ebből táplálkozik, azonban újragondolja a két gondolkodó állítását: (a) „a klasszikus film bizonyos nézők számára inkább lehetővé teszi az elsődleges azonosulást”, (b) „nem egyszerűen kikényszeríti a »nő« és a »látvány« azonosságát, hanem zárt kapcsolatrendszerrel hoz létre a kamera, a férfi szereplők és a férfi nézők között”. (Silverman, 1996) Tehát a feminista filmelmélet első változata a szem és a kamera szerves kapcsolatát, kötődését feltételezi. Ellenben a varratelméletben azt emelik ki, hogy a szem és a kamera elkülönül, ellentétes viszonyban áll egymással. (Silverman, 1996)

Wehli – Nardai Dorina, a Filmtekerecs.hu internetes oldalon megjelent írásában rögzíti a feminista filmelmélet kialakulásának pontjait: (1) a második hullámú feminizmus (újfeminizmus) hatása, (2) független filmek, női filmkészítők, (3) női filmfesztiválok, (4) nyugati ideológiakritika hatása. (Wehli–Nardai, 2016)

A posztfeministák közé tartozik Teresa de Lauretis (1938–) esztéta, aki a feminista filmelmélet viszonyát vizsgálta, főként Silvia Bovenschen (1946–) 1976-os kérdéséből, gondolatmenetéből kiindulva. Úgy fogalmaz, hogy a női filmeknek új feladatuk lett, méghozzá

egy másfajta képzetrendszer kialakítása: „a női film feladata tehát most már nem a férfiközpontú elképzelések kikezdése és lerombolása azáltal, hogy rávilágít vakfoltjaira, hézagaira és elfojtásaira”. (De Lauretis, 1985) Tehát a feminista alkotások „küldetése” a különbözőségek bemutatása. Teresa de Lauretis és a többi posztmodern feminista rögzítik azt, hogy nem lehet egységes elméleti rendszerbe besorolni az összes nőt. (Wehli – Nardai, 2016) Legyen szó a generációk bemutatásáról, a szexuális orientációról, az érzelmek reprezentációs módjáról, a fogyasztási szokásokról vagy éppen a testnek az ábrázolásról. A feminista filmalkotások logikája pedig végivezethető az általam vizsgált Dunham-sorozaton is.

A Girls produkció

Lena Dunham produkciója nem úttörő ebben a filmes ábrázolásban, ő is csak egy mintát követ. Azt viszont rögzítenünk kell, hogy ez a mód még mindig egyedinek számít a sorozat műfajában. Hannah Hamad és Taylor Anthea a *Feminism and Contemporary Celebrity Culture* című írásukban kitérnek arra, hogy a sorozatban felbukkan a különböző nonprofit működésű szervezetek és kampányok melletti szimpatizálás, mely az öltözködés szintjén is megmutatkozik. (Hamad – Taylor, é. n.)

A szintén HBO-gyártású *Sex and the City* (1998–2004) televíziós sorozathoz gyakran hasonlítják Dunham sorozatát. Ez valóban alapja, de le kell szögezni azt is, hogy a *Girls* a legtöbb dologban ellentétes azzal, amit a *Sex and the City* közvetít. (Keszeg, 2015) Abban hasonlítanak, hogy négy női karakter köré szerveződnek a történetek (a négy szereplő köré szervezett történetalakítás egyébként a sitcomok klasszikus sémája), de a színrevitel egészen más. David J. Frost Adorno hamis valóság/realizmus (fake-realism) (Frost, 2015. 7) fogalmát vezeti be, amikor a két médiaszöveget hasonlítja össze. Carrie, Charlotte, Miranda és Samantha karakterei csak látszólag reálisak. Szerinte egy elvárásolt valóságban élnek ezek a nők, idealizált képet mutatnak a nézőknek. Ellenben a Hannah, Jessa, Marnie, Shoshanna története tudatosan elkerüli a hamis valóságábrázolást. (Frost, 2015. 7–8)

Keszeg Anna szerint „Dunham arra kíváncsi, mi történik azokkal a húszas éveikben járó lányokkal, akik elhitték, New Yorkban lehet olyan életet élni, mint amilyen Carrie Bradshaw-é”. (Keszeg, 2015) Vagyis azt, hogy az előző generáció illúziója és hamis valósága félrevezette a Hannah Horvath generációját, amellyel ők is szembesülnek az évek során. A szembesülés és a saját út megtalálása azonban szintén nem megy könnyen: ebben a valóságban mindenért keményen meg kell dolgozniuk a lányoknak. Itt a kudarcokkal is sokkal markánsabban szembesülnek, valamint az állandó problémák folyamatosan felszínen vannak. Ezekkel találkozik epizódról-epizódra a néző, akinek ez a közlésmód emberibbnek és hitelesebbnek tűnhet, különösképpen, ha a célzott generáció ül a befogadó oldalon. Habár Dunham nem ad válaszokat nekünk a különböző élethelyzetekre, hanem csak megmutatja, hogy a *Girls* hősei milyen jó és kevésbé szerencsés döntéseket hoznak, ezeknek a döntéseknek pedig milyen következményei vannak. A rossz kritika éppen ezt a struktúrát támadja Frost szerint, valamint hibás teóriát használva vagy teória nélkül gondolkodik erről a sorozatról, és arról, hogyan befolyásolhatja a tömegmédiá a hallgatóságot. A példaképekről, arról, hogy ezek a karakterek példaképpé válnak, vegyes érzelmekkel beszél a rossz kritika. Azt kifogásolják, hogy négy énközpontú karaktert vázol fel a történet a szexualitásra kiélezve. (Frost, 2015. 12–13)

A karakterek első számú ismérve az, hogy egyik sem tökéletes. De nem is feladatuk, hogy tökéletes példaképekké váljanak. A feladatuk azt közvetíteni, hogy a nőiség, a női szerepkörök rendkívül komplexek. Ebben pedig nem lehet bukások nélkül, mindig minden körülmények között a maximumot teljesíteni. A produkció azt a pillanatot ragadja meg és reprezentálja, amikor ezek a hibák, néha klisék mentén elkövetett hibák kimondhatóak és kimondandóak.

De akárhogy érvelnek a negatív kritikával jelentkező szerzők, azt ők is elismerik, hogy a *Girls* kulturális jelenséggé formálódott az évek során, a sorozat identitása beilleszkedik a posztfeminista sorozat és filmes kínálatban, hiszen a sorozat elindulásakor hiánycikk az ilyen sorozat.

Módszertan

A kollektív reprezentáció elméletének módszertanát használom a kutatásomban. A reprezentáció módszertanával készült kutatások egyik alapvető meghatározása, hogy azok a miértekre, a jelenség okaira kérdez rá. Jelen írásban a Girls nőképeinek hátterét, valamint a Dunham-jelenség hatását kutatom. A reprezentáció struktúráját az alábbi elemek alkotják: (1) női testkép (a mellbimbók megmutatására fókuszálók az elemzésben), (2) a főhősök élettörténete – az adódó döntéshelyzetek kiemelése által tárgyiasítva. Az egytől-egyig külön ruhák, a tetoválások és az esetleges plusz kilók a testen megosztó elemei a sorozatnak, ugyanakkor vizsgálatuk fontos, hogy komplex képet kapjunk a Girls vizuális világáról és a karakterek külső ismertetőjegyeiről. Hannah Horvath és a barátnői igen változatos élete és a döntéshelyzetek pedig pontosan erről a generációról segítenek felállítani egy diagnózist. Ez alapján sikerülhet egy olyan mintát felállítani, ami ennek a generációnak az általános jellemzése lehet. Ebben csak a 2. pontra, azaz a főhősök élettörténetére térnék ki, mellőzve a képi dimenzió bemutatását. Ugyanakkor a kutatás a testképek elemzéséből, a generációs diagnózis felállításából, valamint egy közönségkutatásból tevődik össze.

A szereplők élettörténete – generációs diagnózis

A szereplők egyik jellemzője az énközpontúság. Emiatt is sokan támadják Dunham alkotását, miszerint a karakterek önző viselkedése visszataszító, és azt nem lehet megtenni, hogy ezt egy egész generációval azonosítsuk. De ha a folyamatokra koncentrálunk, akkor nagy eséllyel mégis hiteles az ilyen típusú ábrázolás. A tanulás, a diploma megszerzése előtt és után felmerülő aggályok szerves részei a lányok mindennapjainak. A munkakeresés gyötrelmei, az optimális munkahely illúziója és az állandó igény arra, hogy újragondolják saját céljait, amire a kudarcok készítetik a lányokat. A csalódottság és a kudarc érzése pedig abból eredeztethető, hogy ők elhitték azt, hogy New York városában ők is könnyedén megtudják valósítani az álmaikat. Ez viszont nem egyszerű és végképp nem gyors folyamat, hanem nehéz, gyötrelmes és évekre is telhet. Ahhoz, hogy felnőjenek, megfontolt

döntéseket szükséges hozniuk, a döntés, mint problémaforrás jelenik meg.

Kezdetekben Hannah Horvath fizetés nélküli gyakornok egy kiadónál. Mivel semmilyen saját bevétele nincsen, de a New York-i albérletét és életét finanszíroznia kell. Mint sok kortársa, ő is a szülei pénzén boldogul a nagyvárosban. Emlékezetes jelenet, amikor a szülei, Tad Horvath és Loran Horvath, ezt az anyagi forrást meg akarják vonni egyetlen huszonéves lányuktól, aki azzal érvel, hogy íróként ő lehetne generációja hangja vagy egy generációé: „I don't wanna freak you out, but I think that I may be the voice of my generation. Or at least a voice, of a generation.”² Tehát a lány írói ambíciókkal éli az életét, de a diploma megszerzése után két évvel még nincs biztos állása. A vágyott karrier nem jön könnyen. A fizetés nélküli gyakornoki munka után ügyvédi irodában titkárnői állást vállal, majd baristaként helyezkedik el. Többek közt állandóan keresi a fejlődési lehetőséget, mint író, szabadúszóként megpróbál helytállni.

De hol a siker vagy a sikerenek a lehetősége Hannah életében? Nem lehet, hogy Hannah Horvath önmagának okozza többnyire a sikertelenséget? Az áttörést az e-könyv kiadása, majd print kiadása jelenthetné, azonban ez meghiúsul. A biztos munka és az írói álma között kell döntenet, amikor GQ magazin munkatársa lesz. Minden szempontból mobilis, nem elégszik meg egy munkahellyel, nem elégszik meg azzal, hogy lemondásokkal járhat egy munka, vagy azzal, hogy esetleges kompromisszumokat kell kötni annak érdekében, hogy érvényesüljön az adott helyen. Írói workshopon vesz részt, majd kisebb kitérők után, újra a szabadúszó íróként dolgozhat.

Hannah immáron állapotos, az eddigi hóbortjait félretéve éretten kell viselkednie. Döntése, munkája most már befolyásolja a születendő gyermekét is. Úgy dönt, hogy maga mögött hagyja a nyüzsgő nagyvárost, New Yorkot, ahova régebben önmagát megtalálni és megvalósítani jött. Állandó jövedelemmel jár, biztos állást keres, internetes írást tanítana diákoknak. Két szerepkörben, anyaként és dolgozó nőként is helyt kell állnia hősünknek.

Ha visszatérünk az előbb megfogalmazott kérdéshez, hogy mi vagy ki okozza Hannah sikertelenségét, akkor azt gondolom, hogy

² A *Pilot* epizódban hangzik el: 1.évd 1. rész

sikertelen sosem volt a hősrünk. Az adott élethelyzetben, a saját szintjén ezek igenis apró sikerek. Az is siker, hogy kudarcba fulladt a legtöbb terve és célja, mert mindig újragondolta magát. Mindezt pedig úgy tette, hogy nem felejtette el a végső célját, azt, hogy íróvá váljon. Hannah a végső döntésének köszönhetően, ami visszavonhatatlan, rá van kényszerülve, hogy felnőjön. Egy gyerek felnevelése, az anyaság ugyanis nem megváltoztatható út az életében, mert Grovernek nem egy new york-i énközpontú lányra van szüksége, hanem egy felnőttre.

Próbál mindent kézben tartani: a szerelmi életét, a baráti kapcsolatokat, a családi kötődéseket, a karrierjét és a pénzt. Eltelt majdnem két évtized és a Dunham hőse ugyanazon nehézségekbe ütközik, mint Wendy Wasserstein szereplője 1988-ban³, bár ezt mai kontextusba állítva figyelhetjük. (Satran, 2017)

Jessa semmit sem csinál kényszerből, de ha mégis, akkor biztosak lehetünk abban, hogy véleményét kinyilvánítja hamarosan. A felnőtttség, a kötöttségek és az állandó munkahelyen való folyamatos jelenlét hátrányát fogalmazza meg: „You know what the weirdest part about having a job is? You have to be there everyday, even on the days you don't feel like it.”⁴ Ez nemcsak Jessa problémája, hanem egy egész generáció problémája. Olyanoké, akik már sokkal mobilisabbak, sokkal változatosabb életet élnek, melyet a digitális fejlődés fokozatosan gyorsít. Ezeknek az embereknek már nem opció a konstans jelenlét egy állandó és biztos munkahelyen. A kihívásokat, a folyamatos fejlődést, a személyes fejlődést tartják szem előtt. Bár az is lehet, hogy a Jessa annyira elmerül önmaga megtalálásában, hogy nem jut ideje arra, hogy a karrierjén komolyan elgondolkodjon és abban a szerepkörben is helytálljon hosszútávon. Rövid ideig bébiszitterként helyezkedik el, ám a magánélete és az érzelmek felülírják a munkát. A gyerekek apjával kezd viszonyt, majd munkanélküli lesz. Ebből az állapotból egy gazdag üzletember segítségével sikerül kikerülnie, ugyanis házasságot kötnek. Jessa nem keres új munkát, hanem az otthonülő háziasszony szerepet ölti magára egy ideig. Később egy gyermekruházati üzlet eladója lesz, unatkozik és abszolút nem illik a ruhabolt finom és mesterkélt stílusába a bohémságával. Majd talán a nyüzsgő és a korlátozásokat nem tűrő személyiségéhez legoptimáli-

³ Párhuzam a *The Heidi Chronicles* című darab és *Girls* között.

⁴ Az 1. évad 4. részében, a *Hannah's Diary* című epizódban hangzik el.

sabb munkát kapja meg. Egy idős művésznőt ápol, aki mellesleg ad neki archiváló feladatokat is. Utána a munkanélküliség szakasza következik megint Jessa életében. Idővel elhatározza, hogy mégis annak szentelné az életét, hogy segítsen másoknak, terapeutává szeretné válni. Ez egy hosszútávú terv, talán először a karakter életében. Végül Adam, Hannah volt párjának filmjén dolgozik ő is, mint producer. A végén azonban Jessának nem sikerül állandó állást találnia.

Az élesen látszik, hogy Jessának – ellentétben a többi lánnyal – nincsenek nagy elvárásai önmagával szemben. Álmai vannak, amelyeket a nehéz élete alatt a problémák kreáltak számára (drogfüggőség – rehab – terapeuta összefüggése). Látszólag könnyedén veszi ezt a terhet és munkakereséssel járó bizonytalanságot, de minden kirohanása és dühből odaszúrt mondata azt erősíti bennünk, hogy ő igenis többre vágyrna, de nem tud több lenni. Itt köszön vissza a karakter és a munka viszonyának megfogalmazása, hogy be kell menni minden egyes nap, még akkor is, ha nincs kedved. Ez pedig a felnőtség egyik komponense is, a kötelesség, akármilyen területről is legyen szó, jelen esetben egy hivatással járó gondok. Nem Jessa találta fel, köznyelvi szóval a spanyolviaszt. Nem ő az egyetlen, aki a saját maga alkotta szabályokat követi és kontroll alatt tartja a saját végzetét. (Blessing – Wezowicz, 2015. 54) A választásaiban pedig senki sem befolyásolhatja.

Marnie ambiciózus karakter. Galéria asszisztensként ismerjük meg, de végül erről az álmáról le kell mondania, amit nagyon nehezen határoz el. Úgy tűnik lemond az illúzióiról, és mivel el kell tartania magát, vendéglátóhelyen vállal állást. Marnie mindig nehezen dönt, túlgondol és a saját stílusában elemzi önmagát. A barista állást otthagya, később egy művészeti galéria megnyitásán munkálkodik többedmagával. Desivel – először zenésztársa, később férje, majd volt férje – folk-rock stílusú zenét írtak és játszottak duót alkotva. Elhatározzák, hogy turnéra indulnak, amiről nem derülnek ki további részletek. Marnie kurátori diplomával, barista állás és előadóművészi pályafutással a háta mögött még mindig csak keresi önmagát. Jelenleg nincs munkája, Hannah mellett ő neveli még Grovert. Bár a fináléban elhangzik, hogy ő mindig is jogi egyetemre szeretett volna menni, s azzal érvel, hogy a személyiségéhez a jogászi hivatás állna a legköze-

lebb, mégis tudhatjuk, hogy Marnie-nak ez már csak a vágy szintjén marad meg.

Shoshanna karakterét egyetemi hallgatóként ismerjük meg. Ő a naiv és aggódó szerepkört ölti magára. Állandó stresszben van a tanulás és a leendő karriere, valamint magánélete miatt. A diploma megszerzése után munkát keres. Egy rövid ideig kampánymenedzser pozícióban helyezkedik el Ray (volt partnere) mellett. Végül pedig egy cégnél kezdheti meg munkáját, mint marketing és social media menedzser, de a cég Tokióba küldi dolgozni. Úgy dönt, hogy Japánban marad, pincérnőként egy macskás kávézóban keresi a pénzt. Később újra New Yorkban láthatjuk, Ray kávézójában dolgozik újra. A döntéshelyzetet, hogy hogyan hagyta ott tokiói állását, nézőként nem tudjuk meg. Andy Wible a sorozat egészére vetíti le konklúzióját, mely szerint az ábrázolt fiatal munkások szorgalmasak, idealisztikusak és roppant naiv karakterek. (Wible, 2015. 139) Úgy vélem, hogy ez mégis Shosh helyzeteire illik a legjobban. A döntéshelyzeteivel, vívódásaival csak felszínesen találkozhatunk, a döntési folyamatról keveset árul el a történet. A végén nincs állandó munkája, habár eljegyezték. Úgy tűnik ő megelégszik ezzel az életúttal, elfogadja, hogy melyik szerepkörben tud helyállni.

Anna Backman Rogers szerint a választások és döntéshelyzetek hiteles bemutatása történik meg, legyen szó karrierről vagy a magánélet színtereiről. (Backman Rogers, 2015) De ez az abárolás is tartalmazza a humort, sőt a legtöbbször a humorral történik meg a súlyos helyzetek feloldása a nézőben. Mindannyian felülírják döntéseiket, önző huszonévesekből kevésbé önző felnőtté válnak: „A Dunham-jelenség eddigi teljesítménye éppen az, hogy eljuttatta hőseit a felnőtté és a nem opcionális opciók területére” – fogalmaz Keszeg Anna. (Keszeg, 2015. 43) A főhősök élettörténetének tárgyiasítása, azaz a leírtak valóság szintjére emelése, a generációs diagnózis alkotóeleme pedig a döntések és saját maguk újrapozicionálása. Ez mindaddig ismétlődik, amíg a felnőtté válás területéhez el nem jutnak a hőseink.

Konklúzió

A Csajokban felvázolt karakterek az évadok során huszonéves csajokból, lányokból fiatal felnőtté értek. Ez a coming of age sorozatok közé sorolja a produkciót, ami a felnőtt válás lépéseit mutatja be. A felnőtté válás azonban ennek a generációnak nem ugyanazokat a terheket és lehetőségeket jelenti, mint az előző nemzedéknek. Ez a felnőtté válás egy eddig ismeretlen változata a szereplőknek. Itt most a hőseink saját mintát kialakítva élik meg a mindennapokban az örömet és a bánatot is. Azzal, hogy Dunham sorozata a konvencionális ábrázolással szembe megy, a néző és a karakterek kortársai bevonódása megsokszorozódhat. Ugyanis a legtöbb huszonéves csajnak és fiatal felnőttnek tükröt tart az alkotás. Nem szeretné levenni a vállunkról a döntések súlyát, épp ellenkezőleg, megmutatja a választásaink minden nehézségét és következményét. Nem alkot követendő szabályokat, nem válaszokat ad az életre, csak bizonyos utakat vázol fel. Úgy vélem a *Girls* titka ebben rejtőzött hat évadon keresztül, hogy képes volt párbeszédet indítani az adott korosztályon belül és korosztályokon át. Ez a párbeszéd egyrészt a bevonódással és azonosulással is párhuzamba hozható. Másfelől a másik pillére az lehet, hogy felhívja a figyelmet azokra a létező problémákra, amelyekkel a legtöbb fiatal felnőtt naponta küzd: keresik az életük értelmét, önmagukat és próbálnak egy számukra optimális munkát keresni.

Ezeket a szerepeket, amiben a lányokat látjuk, már felvázolta a *Girls* előtt más is. Az amerikai feminizmus és a feminista filmek narratívája is eköré szerveződik: „The question 'Can we have it all?' is just not the main question that American feminism is asking right now.” - hivatkozik Satran Jill Dolanra. (Satran, 2017) Habár szerinte ez a kérdés már régen nem aktuális, mert Hannah nem egy feminista üzenet fogalmaz meg specifikusan, hanem csak egy általános vágyálmat, miszerint ő csak boldog akar lenni. (Satran, 2017) Ellent kell, hogy mondjak Satran állításának, hiszen Hannah karaktere a második évadhoz képest a hatodik évadig gyökeres változáson megy keresztül. Nem lehet a fejlődéstörténet kezdetekor elhangzott mondatokra felépíteni azt az érvelést, hogy Hannah nem feminista karakter. Az egy-szerre több szerepkör betöltésének a leheletősége egy olyan

probléma, amit a feminista narratívák még a jövőben is időszerűnek és érdekesnek tartják majd arra, hogy újrafogalmazzák.

Hannah padon ülve Jessával és Shoshannával már az 1. évad 2. részében teszi fel a fő kérdést egy Shosh által hozott Listen, Ladies! című könyvre és annak a rövid ismertetőjére reflektálva: „Who are the Ladies?”⁵ Toni Ableberg rögzíti, hogy Shosh azzal, hogy mindannyiukat a ladies kategóriába sorolta, pontosan azt az álláspontot erősíti meg, amit a filozófusok egyszerűen csak biológiai determinizmusnak neveznek. (Ableberg, 2015. 173) Habár erre a maguk módján és stílusában helyben megadják a választ egymásnak, mégis évadokon keresztül azt keressük, hogy kik ezek a hölgyek, csajok, lányok, asszonyok. Figyelem, Hölgyek! Ez rólunk szól, de nem csak nekünk. Hannah Horvath karaktere arra vágynak, hogy a generációja vagy valamelyik generáció hangja legyen, Lena Dunhamnek sikerült, ezt a megkérdozettek többsége is így gondolja. Ezzel a narratívával ténylegesen beilleszkedik a hollywoodi posztfeminista alkotások közé, hiszen hozza azoknak a jellemző jegyeit. Ugyanakkor tud újat mutatni a testkép ábrázolásában és a karrierutak alakulásában is.

Bibliográfia:

Ableberg, Toni (2015): Who Are the Ladies? In: Girls and Philosophy. Edit. Greene, Richard–Robinson-Greene, Rachel. Chicago

Backman–Rogers, Anna (2015): Lena Dunham’s GIRLS: Can-Do Girls, Feminist Killjoys, and Women Who Make Bad Choices. https://www.academia.edu/25401007/_Lena_Dunham_s_Girls_Can_Do_Girls_Feminist_Killjoys_and_Women_Who_Make_Bad_Choices (Letöltés dátuma: 2017.04.19.)

Bell, Katherine (2013): “Obvie, We’re the Ladies!” Postfeminism, privilege, and HBO’s newest Gils. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14680777.2013.771886?journalCode=rfms20> (Letöltés dátuma: 2017.04.21.)

⁵ Elhangzott a *Vagina Panic* című epizódban.

Blessing, Kimberly – Wezowicz, Samantha (2015): What Girls Teaches Us about Millennials and the Meaning of Life. In: *Girls and Philosophy*. Edit. Greene, Richard–Robinson-Greene, Rachel. Chicago

De Lauretis, Teresa: Női filmek új megközelítésben. Esztétika és feminista filmelmélet. URL: <http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=119> (Letöltés dátuma: 2017.04.07)

Frost, David J. (2015): How Not to Watch Girls. In: *Girls and Philosophy*. Edit. Greene, Richard–Robinson-Greene, Rachel. Chicago

Hamad, Taylor–Taylor, Anthea (é.n.): Feminism and contemporary celebrity culture. https://ueaeprints.uea.ac.uk/57255/1/1_HAMAD_TAYLOR_Introduction_Feminism_and_contemporary_celebrity_culture.pdf (Letöltés dátuma: 2017.04.08.)

Keszeg Anna (2015): A sorozatszerűség a kortárs televíziós sorozatok perspektívájából. *Szépirodalmi Figyelő*, 5, 33–44.

Olsen, Chelsea: HBO Series *Girls* through a Postfeminist Lens of Sexual Liberation and Choice. <https://eng482.wordpress.com/2013/12/14/chelsea-olsen2/> (Letöltés dátuma: 2017.04.21.)

Pető Andrea (2006): Társadalmi nemek és a nők története. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Budapest

Satran, Rory (2017): Why the finale of 'girls' recreated the ending of the 1988 play 'the heidi chronicles'. The Pulitzer-winning playwright Weny Wasserstein served as a strong inspiration for Lena Dunham's last season of 'Girls'. URL: http://i-d.vice.com/en_us/article/why-the-finale-of-girls-recreated-the-ending-of-the-1988-play-the-heidi-chronicles?utm_source=idfbus&utm_campaign=global (Letöltés dátuma: 2017.04.19.)

Silverman, Kaja (1996): A tekintet. Kamera és szem. URL: <http://www.c3.hu/scripta/metropolis/9902/silverman.htm> (Letöltés dátuma: 2017.04.16.)

Wehli–Nardai Dorina (2016): A feminista filmelmélet kialakulása és főbb tendenciái. URL: <https://www.filmtekercs.hu/raadas/top-10-kedvenc-vizi-allatunk-a-kepernyon> (Letöltés dátuma: 2017.04.07.)

Wible, Andy (2015): Vulnerable Young Workers. In: *Girls and Philosophy*. Edit. Greene, Richard–Robinson-Greene, Rachel. Chicago

Emlékezethely és videojáték: A második világháború emlékezeti reprezentációja a kétezres évek FPS játékaiban*

Krek Norbert
Magyar irodalom és nyelvtan
MA II. évf.

Célkitűzés és módszertan

Jelen korunk digitális kultúráját célzó kultúratudományos kutatások, pláne a memory studies kontextusában, előszeretettel választják tárgyukul, hogy az internet megjelenésével és a folytonos informatikai fejlődés következtében azóta is konstansan alakulóban lévő kulturális örökségi intézményekre milyen hatást gyakorolt a digitalizáció, esetlegesen szerepük milyen mértékben változott így az emlékezet tárolását, illetve mindezen intézmények kibertérbe helyezésével az emlékezet fenntartását és alakítását tekintve. A digitális kultúrára azonban ugyancsak óriási hatással van egy, a mainstream kulturális médiumok elisméréséért évek óta egyre komolyabban küzdő, egyre inkább művészi ambíciókkal bíró médium, a videojáték. Ennek egyik legnyilvánvalóbb jele volt a kétezres évek elején a kultúratudományokba való betörése, amelyek között mára már mint autonóm alterület, game studies néven létezik. Tanulmányomban a digitális kultúra videojátékokhoz köthető jelenségeit igyekszem vizsgálni, mégpedig egy konkrét preconcepció kibontásával, majd pedig ennek körüljárásával, bizonyító, illetve cáfoló érvek bemutatásával. E preconcepció szerint pedig az utóbbi szűk húsz évben (a kétezres évek elejétől tekintve) a második világháborút mint emlékezethelyet színrevívó FPS videojátékok körében egyfajta összetettebbé válási folyamat ment végbe, amennyiben emlékezeti szempontból tekintünk rájuk.

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

A kultúratudományok terén évtizedek óta meghatározó Memory Studies és a videojátékok médiumának kapcsolata nem előzmény nélküli, ennek pedig több irányból megközelíthető oka van. Egyfelől a közvélekedés médiumhoz való viszonyát már szinte a játék története óta meghatározza az erőszak reprezentációjának mikéntje, sőt annak ténye is, hiszen a hetvenes, illetve nyolcvanas évek tudományos megközelítései között a pszichológiai, illetve szociológiai vizsgálatok túlsúlyát találjuk, amelyek nagy része a videojátékokban megjelenő erőszak társadalmi, illetve egyéni – elsősorban a gyermekekre kifejtett – káros hatását igyekezett bizonyítani. A médium inherens erőszakos mivoltának sztereotípiáját pedig tovább mélyítette a kilencvenes évek ugrásszerű technológiai –és a videojátékok ezzel együttjáró grafikai, illetve designbeli – fejlődése, majd az olyan játékok, mint a Doom, vagy a Quake megjelenése. Másfelől pedig ha az általánosságban vett játékok és a háború kapcsolatának történetére tekintünk, laikus szemmel is könnyű belátni, de akadémiai tanulmányok is igazolták, hogy a történeti összefüggés e két jelenség között legalább évezredes. (Pöttsch – Hammond, 2016) Ahogy azt már korábban említettem, a tanulmány a második világháborús videojátékok emlékezeti struktúráira fókuszál, ugyanakkor az a már emlegetett címek (Quake, Doom) kapcsán is elmondható, hogy a háború reprezentálása és annak elméleti kontextusa nem kizárólag a történelmi témát feldolgozó játékok sajátja. A háború, mint univerzális művészeti téma természetesen nem köthető egyetlen kizárólagos történelmi vagy fikciós kontextushoz, így az emlékezeti struktúrák is azon háborús játékokban vizsgálhatóak, amelyek valamilyen történelmi kontextusba helyezik önnön settingjüket. A továbbiakban bemutatom azokat a kutatási irányokat a game studies területén belül, amelyek a számítógépes játékokat a háború kontextusában vizsgálják, majd azokat a problémákat ismertetem, amelyek a game studies és a memory studies kereszttetszetén belül válnak láthatóvá. Majd pedig a felvetett kutatási irányok, illetve problémakörök mentén igyekszem dolgozatomat pozícionálni.

Pöttsch és Hammond a Game Studies 2016/2-es Wargames tematikájú számában (Pöttsch–Hammond, 2016) megjelent összefoglaló tanulmányában veszi számba azokat a tudományos megközelítéseket, amelyekkel az utóbbi időszakban a háborút színrevívó

videójátékokat vizsgálaták. Egyfelől létezik a klasszikus leíró irány a kutatásokban, amely elsősorban „[research] addresses the way games represent war, and emphasizes the often close connection between the game industries, technological developments, and military interests.” Másrészt pedig a kritikai irány is reprezentált: „scholars have criticized the failures, both at the level of rules and narrative...” Tanulmányom mindkét megközelítés eredményeit igyekszik beépíteni, és az elemzés menetében olyan fogalmakkal, illetve jelenségekkel is számot vetni, mint például a selective realism, vagy a historical resonance, mindezt pedig a Pierre Nora által megalkotott emlékezethely koncepcióját középpontba állítva. (Nora, 1989)

Nora az Emlékezet és történelem között című kötetének bevezető tanulmányában amellet érvel, hogy az emlékezet visszafordíthatatlanul interiorizálódott a századforduló korának szubjektívizációs szellemi irányai hatására, így viszont a közösségi emlékezés performatív rítusai teljesen leépültek: a múlt leküzdhetetlennek érzékelt távolsága és a leküzdésre irányuló akarat törekvésének ellentmondásai közt született meg az emlékezethely koncepciója, amely mintegy a közösségi emlékezés mentsváraként működik. Az emlékezethelyek Nora definíciójában hármas osztatúak: szimbolikusak, anyagiak és funkcionálisak is egyidejűleg, de különböző mértékben. Ebből következően tehát mint helyek, nem feltétlenül valós, térbeli kiterjedésűek, ugyanakkor mindenképpen bírnak valamilyen hordozóval. Még ha Nora specifikusan a francia történelemre, környezetre dolgozta is ki e fogalmát, és – ahogy arra K. Horváth Zsolt is rávilágít – e koncepció gondolati váza, mint az emlékezés menedéke a nyolcvanas években még talán működött is, ugyanakkor a kilencvenes években szárnyra kapó emlékezeti kultúra a populáris szintekre is betört, és fesztiválok (gasztronómiai fesztiválok, lovagi játékok fesztiválja stb.) formájában teljesen átalakította azt, az emlékezethely fogalma mégis elterjedt az európai tudományosságon belül (K. Horváth, 2015).

A videójátékok specifikuma ugyanakkor, hogy nem pusztán reprezentációs médium, azt az emlékezethelyet (adott esetben a második világháborút), amelyet megidéz, nem pusztán csak megjeleníti, hanem egy olyan felépített, szimulált környezetbe helyezi – pályák, mapok formájában –, amelyet küldetések, design és az e köré kerített cinematicok segítségével tesz egy narratív köntösben felismerhetővé.

A másik fontos különbség pedig, hogy a videojáték mint műalkotás befogadása is különböző, hiszen itt valamilyen interfész segítségével a játékos nézőből, közönségből aktív szereplővé válik, és az egér vagy kontroller segítségével mozgatott puska ravaszát ő húzza meg: így lehetősége adódik a második világháború mint egyfajta emlékezhely-csomópont bizonyos fejezeteinek szimulált környezetben történő átélésére. Ahhoz azonban, hogy vizsgálhassuk ezt az emlékezeti aspektust, először is ki kell választanunk egy hatalmas halmazból, a kétezres évek videojátékai közül. Ehhez pedig kritériumokat kell felállítanunk, amik a következők: először is, a prekonceptió miatt adja magát, hogy II. világháborút feldolgozó FPS műfajú játékot kell keresnünk, de még így is túl bő a halmazunk. További kritérium még az egységes platform, ami pedig a PC, így például a platformspecifikus, de nem PC megjelent játékok is kiesnek (pl. CoD3), illetve hogy egy AAA-s kategóriájú játék legyen, de ne kiegészítő. Így elemzésem tárgyai a Medal of Honor: Allied Assault, CoD2 és a Call of Duty: World at War című játékok lesznek.

A második világháború és videojáték

A második világháború mint események, személyek, emblematisz tárgyak, fegyverek, egyenruhák a hivatalos (academic) történetírás és a kollektív és egyéni emlékezetek által alakított, s ezáltal végtelenül komplexsége nőtt összetartó keretrendszeri struktúraként működik. Éppen ezért beszélhetünk itt arról, hogy a második világháború nem mint egyetlen emlékezhelyként, hanem sokkal inkább mint egy emlékezhely-csomópontként fogja egybe, keretezi tulajdonképpen mindazokat az emlékezhelyeket, amelyek emlékezeti tartalma és megítélése a háború óta mozgásban van (pl. Normandiai partraszállás, Sztálingrádi csata, vagy akár Adolf Hitler személye maga).

Ami többnyire közös a második világháborút feldolgozó FPS játékok single player kampányaiban, hogy alapvetően valamilyen fikatív hőst/hősöket tesznek a narratíva középpontjába, így eleve egy mikrotörténeti nézőpontba helyezkedhet a játékos. Az azonban már eltérő, hogy milyen ország katonájaként és milyen hadszíntéren teszi ezt. Egyrészt a perspektíva és a jól felismerhető emlékezhelyek mi-nél nagyobb számú reprezentációja érdekében operálhat egyetlen

főhőssel, aki minél több hadszíntéren vívott csatában vesz részt (ez általában angolszász országokból származó katonát jelent, és jellemzően a Normandiai partraszállástól a francia-, majd németországi harcokig történő, missziókra tagolt narratívát jelent – ilyen például a Medal of Honor: Allied Assault). Másrészt pedig történhet ez a feloldás több főhős szerepeltetésével, különböző nemzetek soraiból, ez általában a szintén a náci ellen harcoló, szovjetunióbeli katona személyében történik, így mutatva be a háború minél több hadszínterét, több perspektívából. A fentebb már leírt 5–6 órás végigjátszhatósági idejű kampány keretein belül való megvalósításból azonban logikusan adódik, hogy a cizellált emlékezeti szempontú ábrázolásmód szinte megvalósíthatatlan ebben a strukturális keretben. Az emlékezhelyek ábrázolásmódja így igen felületes marad, jobbára csupán azt a funkciót tölti be, hogy a játékost emlékeztesse a rövid kampány végigjátszása alatt, hogy a katonai akció, amiben részt vesz, mégiscsak a második világháborúhoz köthető. Ehhez természetesen olyan eseményeket kell a játék missziói köré építeni, amelyek minél több közösség kollektív emlékezetében jól felismerhetőek, így alakítva ki a játékos és a játék közti szinte azonnali kapcsolatot; ezt a jelenséget nevezi Adam Chapman historical resonance-nek: „...in historical videogames reosnance between the game and the local context might be established on the basis of the player’s specifically historical understanding, gleaned from their lived cultural experience, including their engagement with historiography in different forms (e.g. books, documentaries, films). Thus, what I term historical resonance, is the establishment of a link between a game’s historical representation and the larger historical discourse, as the player understands it. (...) In a seeming effort to appeal to audiences, mainstream games often deal in well-known histories (e.g. D-Day), probably in order to produce this historical resonance with the local context of their players.” (Chapman, 2016)

A továbbiakban pedig egy ilyen historical resonance-ként működő emlékezhely ábrázolásmódját vizsgálom meg a kétezres évek első felének már korábban felsorolt játékaiban, majd tovább haladva az esetleges változásokat veszem szemügyre a kétezres évek végén megjelent háborús FPS játékokkal kapcsolatban, különös tekintettel

arra, hogy fellelhetőek-e emlékezeti szempontból az összetettebb ábrázolásmód jelei.

Normandia mint emlékezhely

Pim de Boer állapítja meg, az európai emlékezhelyek összehasonlító vizsgálatáról értekezve, hogy alapvetően három kategóriába sorolhatóak: a kereszténység, a demokrácia, illetve a civilizáció fogalmi hívószavai köré. A normandiai partraszállás mint emlékezhely leginkább az utóbbi két fogalom mentén válik értelmezhetővé az euroatlanti emlékezetkultúrában, hiszen a második világháború addigi menetének egyik sorsfordító eseménye (csakúgy, ahogy a Sztálingrádi csata is egy ilyen fordulópontként értelmezhető), és amely katonai akció sikerességének tétje éppen a nyugati civilizáció létének, és annak demokratikus értékeinek fennmaradása, megőrzése. Így éppen ebből az emlékezet számára sorsfordító jelentőségéből fakad a videojátékokban historical resonance-ként való szerepeltetése is. (de Boer, 2012)

A Medal of Honor: Allied Assault című játékban Lieutenant Mike Powell amerikai katona bőrébe bújva előbb az észak-afrikai hadszíntéren kell küldetéseket végrehajtanunk, majd Norvégiában fedett ügynökként egy német tengeralattjárót szabotálnunk. Ezek után, még a játék első felében vehetünk részt ugyanezen főszereplő perspektívájából a normandiai partraszállásban, az Overlord hadműveletben. A játék ezen missziója, egészen a szállítósilókból való partraszállásig, majd onnan a tankakadályoktól a valamelyest fedezéket nyújtó kerítésfelig, illetve a náci bunkerek kitakarításáig mind narratív, mind vizuális retorikai elemeiben a Saving Private Ryan című Steven Spielberg által rendezett filmet idézi meg. Az FPS műfaj játékmeneti sajátosságai és játékelemei is ugyanezt a hatást erősítik a procedurális retorika és a játékdesign szintjén: így egyszerre értelmezhető úgy is a pálya a design és a képi retorika szintjén, mint egyfajta hommage a kilencvenes évek egyik legsikeresebb háborús filmje előtt, ugyanakkor a normandiai partraszállás Saving Private Ryan-ban látott jelentének egy az egybeni játékba ültetése meghatározó a továbbiakban arra nézve, hogyan is jelenítik meg a későbbi videojátékok a partraszállást. Nem tesz mást ugyanis a COD2 sem, mert bár ugyan változtatások történtek a designbeli megvalósítást tekintve (pl.

nem pusztán a landolás, fedezékbehúzóadás stb. szekvenciái ismétlődnek), illetve a grafikai megvalósítás is sokkal előrehaladottabb, narratív struktúráját tekintve mégis ugyanaz marad.

Jonathan Bullinger és Andrew Salvati közösen írott tanulmányukban nyomon követi az amerikai kollektív emlékezetben való alakulását a második világháborúnak, és megállapítja egyfajta konklúzióként, hogyan is alakult ki az a jelenség, amelyet a Brand WW2 elméletének neveztek el. Ebből a hagyományból érkezik számos eleme ezen játékoknak, például a Bullinger – Salvati által is kiemelt erősen felülreprezentált amerikai-angol szempontú missziók végrehajtása (az elvértve előforduló szovjet-orosz perspektívájú küldetések reprezentációja is inkább az amerikai kollektív emlékezetben rögzült sztereotípiákat követi), a kultikus amerikai, brit fegyverek kötelező jelenléte (M1 Garand, Thompson), valamint a harctéri kötelékek, rangbéli különbségek általánosságban egy felületes apa-fiú relációban való leírása. (Bullinger – Salvati, 2011) E felsorolt elemek könnyen tettenérhetőek a kétezres évek elejének második világháborús FPS játékaiban, csakúgy, ahogy a Saving Private Ryan c. filmben is, ez utóbbit is beleértve: a Tom Hanks vagy a Tom Sizemore által megformált karakterek és a szakaszba tartozó többi katona viszonyát megfigyelve, de ugyanez leképeződik a Cod2-ben is, Captain Price vagy Sergeant Randell és az aktuális POV¹ karakter esetében.

Az amerikai kollektív emlékezet erős hatása a második világháborút színre vivő videojátékokban lévő emlékezeti struktúrákra a videojátékipar mint kultúripar üzleti logikája számára is igen kedvező és könnyen marketingelhető ötleteket kínált. Egyszerű gyakorlati példa erre a második világháború mint emlékezhelycsomópont alakulása az amerikai kollektív emlékezetben egy jó-rossz, good vs. evil bináris oppozícióba leképezhető narratív panellé, ahol az Egyesült Államok – bizonyos hatalmi struktúrák propagandája eredményeképp, főleg a Hidegháború idején – könnyedén illeszkedhet a világot a náci Németországtól és a tömeggyilkosságokat elkövető Japántól megmentő, a nyugati civilizáció értékeit őrző Megváltó szerepébe, így a moralitás fátyla alatt interpretálva a háborút és befolyásolva annak emlékezetét. Ez a moralitásában egyszerű kettős felosztás pedig töké-

¹ Point of View

letes lehetőséget kínált a 2000-es évek elején globalizálódó videojáték-iparnak, hogy az egyre rohamosabban növekvő potenciális játékosok számára egy könnyen azonosulható perspektívát kínáljon, így növelve piaci terén és pénzügyi bevételein is. Illetve szervesen illeszkedik ehhez a játékiparban megfigyelhető jelenséghez az a minden kulturális szektorban megfigyelhető tendencia, miszerint a kétezres évek elejének amerikai populáris kultúrában egyfajta második világháborús nosztalgia alakult ki, ami még inkább elősegítette annak a háborúról kialakult kulturális mítoszok terjedését, a történelmi hűség, autenticitás rovására. Ezt a jelenséget írják le a fent már idézett Brand WWII névvel, amely meggyőző érvelésük alapján valóban úgy kezdett el működni, azon hatásmechanizmusok alapján, ahogyan egy márka szokott: önnön historizáltságának bűvelemeiből építkezve, ám azt bizonyos tekintetben leegyszerűsítve és sematizálva, valamint saját, jól felismerhető logókkal és markerekkel rendelkezve. Ez utóbbira példaképp a vizualizált színpalettát elemzik: a második világháborúval foglalkozó (amerikai) kulturális termékek javarészában ugyanis a sötétzöld mint a hagyományos amerikai gyalogsági terepruha színe dominál, esetlegesen kiegészülve a homoksárgával, ha az észak-afrikai hadszíntér is jelen van; továbbá olyan szimbólumok kötelező részvétele mint az M1 Garand puska, vagy a fehér ötágú csillag bármilyen amerikai katonai felszerelésre felfestve.

Bullinger – Salvati Brand WWII fogalma szoros összefüggésben áll egy kifejezetten a háborús videojátékokra kidolgozott elméleti koncepcióval, amit megalkotója, Holger Pöttsch szelektív realizmusnak nevezett el. (Pöttsch, 2017) E terminus abból a felismerésből született meg, hogy míg a 2000-es évek közepe-vége felé bekövetkező ún. next generation hardvereknek köszönhetően egy (addigi mércével mérve) hatalmas minőségbeli ugrás következett be grafikai téren, így lehetővé vált, hogy vizuálisan mind inkább hiperrealista háborús koncepciókkal álljanak elő a fejlesztők, mindeközben viszont alapvető narratív és játékmechanikai eszközeik kizárták a tényt, hogy megkérdőjelezzék önnön erőszakreprezentációjukat, illetve háborúhoz fűződő viszonyukat, vagy egyáltalán azt, hogy etikailag komplexebb döntésekkel állítsák szembe játékosait. Ezen elemek összességét nevezi Pöttsch szelektív realizmusnak, azon eszközeit, amelyek pedig megrostálják a háborús élmény közvetítését, szűrőknek. E szűrők biz-

tosítják azt a háborús élményt tehát, amely a Call of Duty 2 és a Medal of Honor: Allied Assault című videojátékokban reprezentálva van; az ugyanakkor, hogy a háborúban valóban megtörténő nemi erőszak, civilek és gyermekek lemészárlásának színre vitele teljesen kizárva ebből az ábrázolásmódból, illetve hogy fegyveres konfliktus szinte kizárólag csak katonák között lehetséges, a játék – ha szerepeltet egyáltalán civileket – sokszor procedurálisan letiltja az ellenük irányuló erőszak lehetőségét, valamint a háború és a konstans erőszak következményei sem jelennek meg: megnyomorodott vagy összeroncsolt testű katonák, de a játékos által irányítható karakter sem szenved PTSD-től sosem.

Ugyanakkor míg az elmondható, hogy a selective realism Pötzsch által megfogalmazott kritikája („This way, the genre plays into discourses that sanitize warfare and present it as a struggle limited to soldiers and armies.”) a hetedik és a nyolcadig konzolgeneráció a korábbiakhoz képest hiperrealista ábrázolásmódja felől nézve bizonyos tekintetben jogosnak mondható, hiszen a második világháborút mint emlékezhely-csomópontot sok tekintetben az amerikai populáris emlékezet paneljeiből építi fel, és felületesen viszi színre, a kétezres évek elején kiadott FPS játékok megítélésekor azonban több szempontot is figyelembe kell venni. Egyrészt ugyanis az ötödik és hatodik konzolgeneráció motorjaira (engine) tervezett játékok esetében sokszor az is problémát okozott, hogy a képernyőn megjelenített katonák holttesteit egy bizonyos szám felett megjelenítsék, valamint a mozgások animációi is messze elmaradtak a mai állapotoktól; a civilek és gyermekek elleni erőszak ábrázolásával pedig automatikusan magasabb korhatárbesorolást kaptak volna, ami exponenciálisan szűkítette volna a közönséget, amelynek a játékot el lehet adni, ez pedig a kiadók a fejlesztők irányába folytatott marketinges nyomással ellentétes eredményeket szült volna.

Egy összetettebb ábrázolásmód – COD:WaW

Annak ellenére ugyanakkor, hogy a selective realism, illetve a Theory of Brand WWII fogalmak által leírt játékmeneti és narratív elemek a 2008-ban megjelent Call of Duty: World at War-ban is felfedezhetőek, mégis megfigyelhető egyfajta elmozdulás annak érdekében, hogy a

második világháborút a kiválasztott hadszínterek és emlékezhelyek bevonásával valamelyest összetettebben próbálja meg ábrázolni. Az egyik ilyen változás a két már korábban elemzett játékhoz képest, hogy a *World at War*-ban eltűnik az az ekkorra már az szinte az összes második világháborút feldolgozó videójátékos műfajban a sablonos ábrázolás következtében kliséként működő Normandiai partraszállás, és így az egész nyugat-európai hadszíntér is. Helyette a játék két frontra koncentrálnak: egyrészt az amerikai kampányvonal, ám a csendes-óceáni hadszíntéren a japán hadsereg ellen (amely egyébként nem hagyomány nélkül: korábban már a *Medal of Honor: Pacific Assault* című játékban is reprezentálva volt); illetve a már a *CoD2*-ben is reprezentált szovjet-német front áll a középpontban két különböző protagonistával a középpontban.

A *World at War*-ban tehát nem a Normandiai partraszállás lesz az a reprezentált emlékezhely, amely historial resonance-ként működik a játékos és a játék között, hanem a sztálingrádi csata, amely szintén nem hagyomány nélküli, lévén már a *CoD2*-ben is szerepelt pályaként. A setting, a designbeli és narratív megvalósítása ugyanakkor teljesen eltér, és azzal, hogy a Normandiai partraszállás mintegy helyébe lép, ahhoz hasonlóan kezd el működni is: a *Saving Private Ryan* helyett az *Enemy at the Gates* című film jelenetbeállításait, narratív paneljeit és designbeli megvalósításait örökli meg, hiszen Vaszilij helyett Dimitri Petrenko a – tulajdonképpeni fogadott apja, Sergeant Reznov instrukciói nyomán – macska-egér játék módjára végez egy német orvlövészrel, majd iktat ki egy magas rangú német tisztet. Ezt látva kiemelendő, hogy a historical resonance megteremtésében ezen elemzett játékok esetében tendenciózus, hogy valamilyen korábbi technomédiumra támaszkodva igyekeznek azt elérni. Ahogy azt láthattuk a *Saving Private Ryan* és a Normandiai partraszállás, valamint az *Enemy at the Gates* és a Sztálingrádi csata ábrázolása esetében a filmek ábrázolástechnikái maradandóak, de további példákat is sorolhatnánk: az egyes pályák, missziók közti töltőképernyők, cut-scene átvezetők illetve a menü és az azt megelőző cinematic-ok rendre korabeli fekete-fehér dokumentumfilmeket jelenítenek meg, vagy azok stílusában készültek.

Az az emlékezeti szempontú cizelláltság, amit a dolgozat elején prekonceptióként ismertettem a *World at War* esetében,

ugyanakkor korántsem bizonyult olyan látványosnak a tanulmány elkészültekor. A korábbi játékokhoz képest hiperrealisztikusabb grafika sokkal inkább képes átadni a háborús élményt, és az erőszakreprezentációra is igaz, hogy az előbbivel összefüggésben brutálisabb képet mutat, hiszen a leszakadó végtagok, és a vér sokkal nagyobb mennyiségben történő megjelenítése, ami a „Dicsőséges Háború” helyett inkább az „Értelmetlen Háború” archetípusát veszi alapul, ezt pedig a narratíva és a vizuális retorika is erősíti a játékban, különösképpen jó példa erre Sgt. Sullivan halála a Little Resistance című misszió végén. Az is igaz ugyanakkor, hogy fel-fel villant olyan narratív és ezt támogató játékméleti elemeket, amelyek elősegítik egy másfajta emlékezeti struktúra működését, akár az emlékezethelyek dialogicitását is (Assmann, 2012), mint például a náci katonák az archetipikus gonosz szerepétől eltérő, árnyaltabb ábrázolásában, de ez is csupán a szovjet katonák, mint a Nagy Honvédő Háború hőseinek árnyalására hivatott oppozíció. A fegyvertelen, vagy Berlin ostromakor önmagukat megadni készülő német katonákat ugyanis lelőheti a játékos, ám ha nem teszi, abban a narratív szekvenciában a társai teszik meg helyette, így nincs is igazi döntéslehetőség, még annak illúziója is csak a felszínen érvényesül. Annak a lehetősége pedig, hogy a játék a végére korigálja ezeket a játékméleti hibákat is szertefoszlik, mert az emlékezeti összetettség helyét éppen a giccs és a heroizmus-narratíva veszi át az utolsó misszióban, ahol Dimitri Petrenko közlegény személyében kell a szovjet zászlót a Reichstag tetejére kitűzni, ám a protagonista éppen az utolsó másodpercekben kap egy végtetesnek tűnő sebet, ám Sergeant Reznov megmenti, így mégis sikerül véghezvinni a missziót.²

Konklúzióként elmondható az ugyanakkor, hogy bizonyos narratív és játékméleti elemekben megfigyelhető némi elmozdulás az

² Érdekes adalék ugyanakkor a *CoD: Black Ops* című játékban Reznov egyik monológja, amely a WaW-ban törtétek után játszódik, és mintegy reflexíven ki is emeli e jelenet hiányosságát: *"Dimitri Petrenko was one of the bravest men I had ever known. He fought by my side from the siege of Stalingrad to the fall of Berlin. The wounds he sustained ensuring our victory should have earned him a hero's welcome to Russia. But Stalin had little need for heroes. Dimitri Petrenko was a hero, he deserved a hero's death. Instead of giving his life for the glory of the Motherland, he died for nothing, like an animal... He should have died in Berlin."* Valamint az is megemlíthető, hogy az itt leírt küldetés tulajdonképpen a *Raising a Flag over the Reichstag* című világhírű fotó videójátékra adaptálása, újabb szemléletes példa arra, hogy a korábbi technomédiumok hatása milyen erős a második világháborút színrevívó videojátékok ábrázolásmódjára.

emlékezeti összetettség irányába a kétezres évek végére, ez ugyanakkor korántsem olyan látványos, mint ahogy azt a tanulmány eleji pre-konceptióban megfogalmaztam elvárásképpen. A kutatás azonban csak e dolgozat szempontjából zárult le, hiszen elkészültével párhuzamosan jelent meg 2017. novemberében a CoD: WWII, amely a kétezres évek vége óta az első AAA kategóriájú II. világháborús FPS játék, a következő fázis pedig az abban ábrázolt emlékezeti struktúrák és emlékezhelyek feldolgozása. Az már az eddigiek alapján is kijelenthető, hogy ez az emlékezeti összetettebbé válás – még ha kisebb léptékben is – jelzi azt a COD:WWII megjelenését megelőző pletykákkal egyetemben, amelyek inkább mutatták a játékosársadalom elvárásait, hogy a videojáték mint médium a fiatal férfiak szubkultúrájából a kétezertizedes évek második felére a mainstream médiumok közé kezdett el integrálódni.

Bibliográfia:

Aarseth, Espen (2001): Computer Game Studies, Year One. *Game Studies*, 1, 1.

Aarseth, Espen (2006): From Espen Aarseth's Online Response. In: First Person: New Media as Story, Performance and Game. Edit. Wardrip-Fruin, Noah–Harrigan, Pat. Cambridge

Assmann, Aleida (2012): Az emlékezet átalakító ereje. *Studia Litteraria: Emlékezhelyek*, 51. 1–2. http://studia.lib.unideb.hu/file/6/227/szerkeszto/szerkeszto_16_11_02_Aleida_Assmann.pdf (Letöltés dátuma: 2018. 05. 06.)

Bogost, Ian (2006): Unit Operations: An approach to videogame criticism. Cambridge

Bogost, Ian (2007): Persuasive Games: The Expressive Power of Videogames. Cambridge

Bullinger, Jonathan–Salvati, Andrew (2011): A Theory of Brand WW2, Reconstruction, 11, 4.

Chapman, Adam (2016): Digital Games as History: How Videogames Represent the Past and Offer Access to Historical Practice. Routledge, New York

Consalvo, Mia (2014): The Future of Game Studies http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781444361506.wbiem_s996/abstract (Letöltés dátuma: 2018. 05. 06.)

den Boer, Pim (2012) Emlékezhelyek összehasonlító szempontú vizsgálata. *Studia Litteraria: Emlékezhelyek*, 51. 1–2. http://studia.lib.unideb.hu/file/6/228/szerkeszto/szerkeszto_16_11_03_Pim_Den_Boer.pdf (Letöltés dátuma: 2018. 05. 06.)

Harrison, Gish (2010): Playing the Second World War: Call of Duty and the Telling of History. *Eludamos. Journal for Computer Game Culture*, 4, 2, 167–180.

Jenkins, Henry (2006): Game design as Narrative Architecture. In: Pat: First Person: New Media as Story, Performance and Game. Edit: Wardrip-Fruin, Noah–Harrigan. Cambridge

K. Horváth, Zsolt (2015): Az emlékezet betegei. Budapest

Nora, Pierre (1989): Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory. 7–24.

Pöttsch, Holger–Hammond, Philip (2016): Approaching the War/Game Nexus. *Game Studies*, 16, 2.

Pöttsch, Holger–Hammond, Philip (2017): Selective Realism. *Games & Culture*, 12, 2, 156–178.

Sicart, Miguel (2011): Against Proceduralism. *Game Studies*, 11, 3.

Játék- és filmográfia

id Software (1993) Doom, GT Interactive (PC).

id Software (1996) Quake, GT Interactive (PC).

2015, Inc. (2002) Medal of Honor: Allied Assault. Electronic Arts (PC).

EA Los Angeles (2004) Medal of Honor: Pacific Assault, EA Games (PC).

Infinity Ward (2005) Call of Duty 2. Activision (PC).

Treyarch (2006) Call of Duty 3. Activision (Xbox 360).

Treyarch (2008) Call of Duty: World at War. Activision (PC).

Sledgehammer Games (2017) Call of Duty: WWII. Activision (PC).

Saving Private Ryan, Directed by Steven Spielberg, performances by Tom Hanks, Edward Burns, Matt Damon, Tom Sizemore, Paramount Pictures, 1998.

Enemy at the Gates, Directed by Jean-Jacques Annaud, performances by Joseph Fiennes, Jude Law, Rachel Weisz, Paramount Pictures , 2001.

3D nyomtatás technológiai és felhasználási területei az egészségügyben

Kovács Ágnes Éva
Klinikai laboratóriumi kutató
MSc II. évf.

A 3D nyomtatási technológiák megértéséhez először meg kell ismerkednünk a gyors prototípusgyártás és az additív gyártás fogalmaival. A gyors prototípusgyártási technológiák (RP: Rapid Prototyping) segítségével számítógépes virtuális test mintájára közvetlenül valós fizikai test hozható létre. A virtuális testmodell kétféle módon állítható elő. Egyrészt származhat valamilyen CAD (Computer Aided Design) rendszerből, ahol a testmodellt direkt módon előre definiált matematikai formulákat használva megrajzolják. Másrészt előállítható valamilyen „reverse” (fordított) mérnöki tevékenység során is, ahol már rendelkezésre áll a valós teszt, amit háromdimenziósan leképeznek (beszkennelnek). (Torabi et al., 2015., Auricchio–Marconi, 2016.; Ligon et al., 2017)

A gyors prototípusgyártás egyik leglényegesebb tulajdonsága, hogy a hagyományosnak tekinthető anyagleválasztó megmunkálásokkal (esztergálás, fúrás, marás, stb.) szemben additív módon, azaz anyaghozzáadással hozza létre a testet. Az adott test felépítése rétegről rétegre, lépésenként zajlik, az egyes rétegek a test metszeti képei-nek felelnek meg. A hulladékképződés elhanyagolható mértékű, illetve egyes esetekben egyáltalán nincs is az anyag-hozzáadásos technika következtében. (Ligon et al., 2017.; Gorsse et al, 2017)

Az additív gyártás megvalósulására készítették az első gyors prototípusgyártó gépeket, majd ezen gépek technológiai fejlődése vezetett végül a 3D nyomtatáshoz. Ezen gondolatmenet mentén a 3D nyomtatás besorolható a gyors prototípusgyártás technológiai közé, és ezen technológiák többségét egyben az additív gyártás kategóriába is besorolhatjuk. (Torabi et al., 2015.; Hoang et al., 2016)

A 3D nyomtatás technológiája pillanatnyilag az additív gyártás legmodernebb fajtája. A 3D nyomtatás alkalmazásával nagy pontossággal, ráadásul könnyen és gyorsan készíthetők el tetszőleges geo-

metriájú modellek, melyek a tervezést követő néhány órán át tartó rétegről rétegre történő építkezési folyamatot követően kézbe is vehetők. (Ventola, 2014.; Ligon et al., 2017)

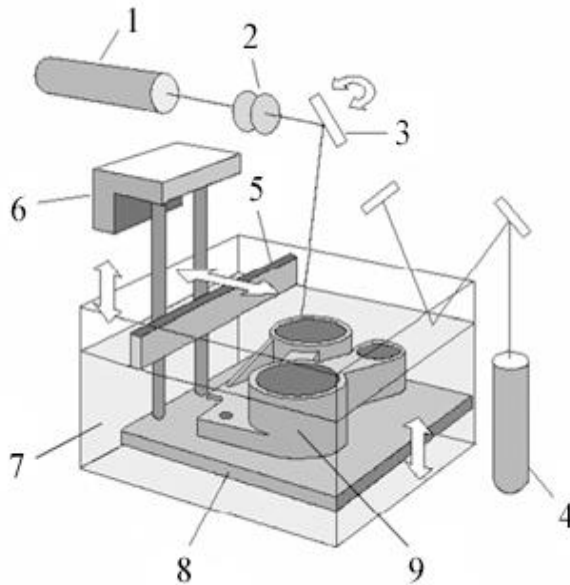
A különféle gyors prototípusgyártási eljárások/additív technológiák alapelve hasonló, de lényeges eltérés, hogy más-más alapanyagokkal dolgoznak, illetve másfajta technológiai megoldásokkal valósítják meg a felépülő modellt alkotó egyes rétegek megkötését. Ennek következtében jelentős minőségi eltérések lehetnek a jelenlegi csúcstechnológiát képviselő 3D nyomtatás és a csak vizuális modellek készítésére alkalmas technológiák gyártmányai között. (Torabi et al., 2015.; Ligon et al., 2017)

A 3D nyomtatás főbb technológiái (AlAli et al., 2015.; X. Gu et al., 2016) Sztereolitográfia (SLA, Stereolithographie) (Torabi et al., 2015.; Ligon et al., 2017)

Nyomtatás során egy függőleges irányban elmozduló tálcán épül fel a munkadarab. A tálca a süllyesztése során egy folyékony fotopolimerrel töltött kádban mozog, a nyomtatás kezdésekor a tálcát besüllyesztik a folyékony műanyag szintje alá. Ezután egy fókuszált UV lézerefény a megkívánt helyfen átvilágítja a tálca felületén található folyékony műanyagréteget. A megvilágítás helyén a fotopolimer megszilárdul. Fényforrásként az esetek többségében He-Cd vagy argonion lézert használnak. Amint elkészült egy réteg, a munkadarab a tálca segítségével ismét lejjebb süllyed a folyékony polimert tartalmazó kádban, majd a lézerefény ismét átfut a kívánt vonal irányában. Ez a folyamat addig ismétlődik, míg a munkadarab teljesen elkészül. Az ezzel a módszerrel előállítható rétegvastagság 0,05 és 0,1 mm között van.

A polimerizációs folyamat befejezése végett a munkadarabot nyomtatás után utókezelési kemencébe helyezik, ahol kikeményedve eléri kívánt végső anyagtulajdonságait. Túlnyúlásokat tartalmazó munkadarabok nyomtatása is lehetséges, viszont ehhez külön támaszanyag használata szükséges. A sztereolitografikus eljárásnál csak fényre keményedő műanyagot lehet felhasználni, valamint egy nyomtatási folyamat alatt többféle műanyag felhasználása nem kivitelezhető. Előnye a jó méretpontosság és felületi minőség, hátránya azonban,

hogy a munkadarab csekély mechanikai szilárdsággal rendelkezik. Az 1. ábrán láthatjuk egy ilyen technológiával működő berendezés elemeit.

1. ábra: SLA nyomtatás elrendezése

(Ábramagyarázat: 1) HeCd vagy YVO4 lézer, 2) fókuszáló lencsék, 3) tükör, 4) HeNe lézer a vastagság mérésére, 5) simító lemez, 6) alaplemez mozgató szerkezet, 7) folyékony műanyag gyanta, 8) alaplemez, 9) elkészült modell.

Forrás: <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/polimertechnika-alapjai/ch15s02.html>

Szelektív Lézeres Szinterezés (SLS, Selective Laser Sintering)
(Torabi et al., 2015.; Ligon et al., 2017.; Wang et al., 2017)

Ennél a módszernél gyakorlatilag bármilyen por formában lévő anyag felhasználható, ami lézertény hatására megolvad, majd a fényforrás (hőforrás) megszűnése után megszilárdul. A felhasználható anyagok

skálája nagyon széles: műanyag (nejlon, polikarbonát, viasz), homok, fémporok, és kerámiaszerű anyagok.

Minél magasabb olvadáspontú anyag kerül felhasználásra, annál költségesebb az előállítás. A legelterjedtebben használt anyag a poliamid. SLS technológiával poliamidból előállított munkadarabok tulajdonságai szinte megegyeznek a hagyományos technológiával nagy számban gyártott munkadarabokéval.

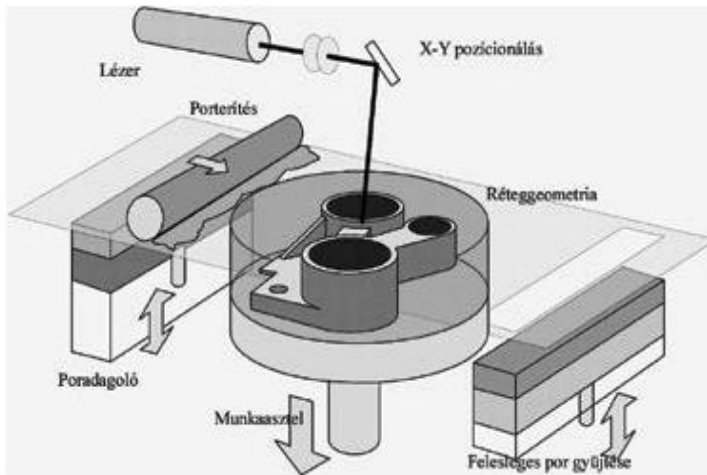
Az SLS technológia lézersugarat használ. Az előre elterített porrészecskéket egy megfelelően pozícionált lézersugár pásztázza és azon a ponton, ahol a porréteget lézerfény éri, a porrészecskék egymással és az alattuk lévő réteggel összeolvadnak. Amint egy réteg elkészült a gép felhordja a következő porréteget, amit a lézerfény ismét átprésztáz. A folyamat addig ismétlődik, míg a test teljesen elkészül.

A nyomtatás finomságát meghatározza a felhasznált por anyaga és a lézerfény vastagsága is. A technológia előnye a széles anyagfelhasználási lehetőség, valamint az, hogy támaszanyag használata nem szükséges, mert a nyomtatáskor a munkadarab állandóan porral van körülvéve, ami támasztó funkciót is betölt, tehát támaszanyag használata szükségtelen. További előnyként említhető még, hogy a munkadarab jó mechanikai tulajdonságokkal rendelkezik. Megfelelő anyag, megvilágítás és lézerfény esetén fém munkadarabok nyomtatására is lehetőség van. Hátrányként említhető viszont, hogy időigényes a munkadarab felépítése. Az 2. ábrán láthatjuk egy ilyen technológiával működő berendezés elemeit.

*Ömledék rétegezés (FDM, Fused Deposition Modelling)
(Torabi et al., 2015.; Ligon et al., 2017)*

Az FMD technológiánál termoplasztikus anyagot vezetnek át egy extruder fejen, ami ezt az anyagot lágyulási hőmérséklete fölé hevíti, ezáltal a megolvadt anyag ki tud áramlani. Az ilyen technológiát használó nyomtatóknál egyszerre több extruder fej is használható, így többféle színű munkadarab is előállítható külön támaszanyag használata mellett is. Támaszanyag használata a megolvadt anyag magas viszkozitása és gyors kihűlése miatt nem minden esetben szükséges. A felhasznált támaszanyag kétféle is lehet. Felépíthető magából a

termoplasztikus anyagból, valamint építhető vízdíszítő műanyagból is.

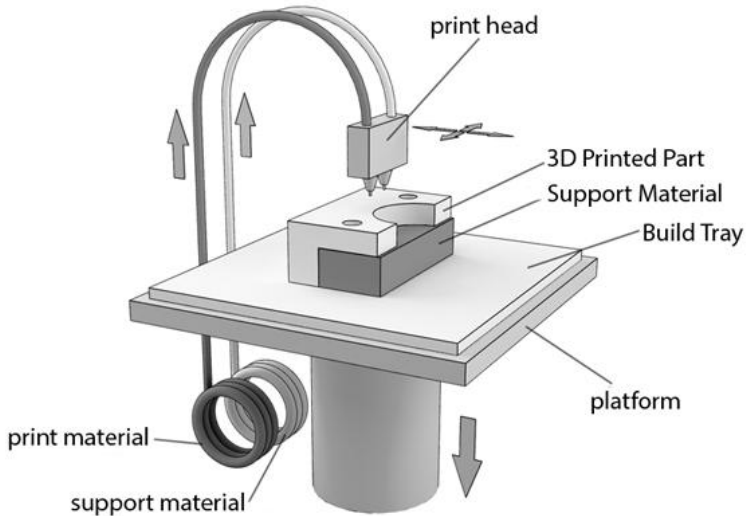

2. ábra: SLS nyomtatás elrendezése

Forrás: <http://www.techmonitor.hu/kutatas-fejlesztes/sls-a-3d-nyomtatasi-egyik-fontos-variacioja-20131004>

Az alapanyagként felhasználható hőre lágyuló szál átmérője 1,75 mm és 3 mm, a nyomtatási rétegréteg 0,025 mm és 1,25 mm közé esik. Nyomtatási anyagként PLA, ABS, nejlón és polikarbonát is felhasználható. A nyomtatás során lehetőség van a munkaanyag típusának és színének váltására akár egy rétegen belül is.

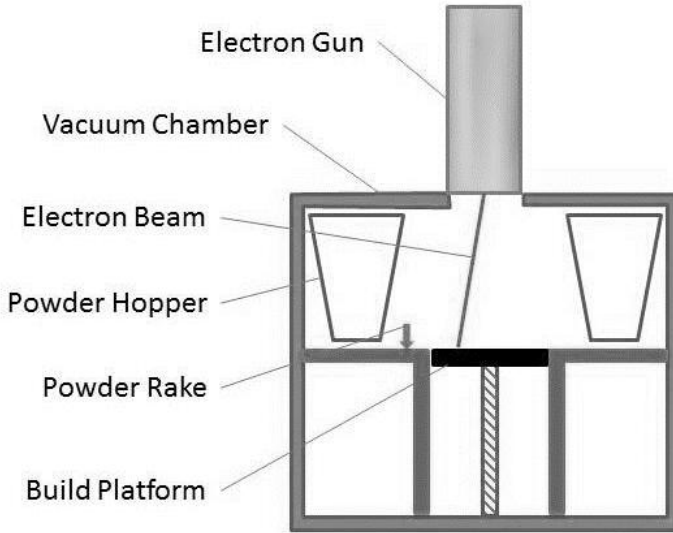
Az ömledék rétegzéses technológia előnye, hogy az alapanyag relatíve olcsó, az elkészült munkadarabon utómunkálatot végezni nem szükséges. További előnye, hogy irodai környezetben is jól használható. Hátránya azonban, hogy részletgazdag test előállítás nem lehetséges, sok időt igényel a munkadarab felépítése, valamint az így kapott felületi minőség is hagy kívánni valót maga után. Az 3. ábrán láthatjuk egy ilyen technológiával működő berendezés elemeit.

3. ábra: FDM nyomtatás elrendezése
 (Forrás: <http://engatech.com/difference-fdm-polyjet-3d-printing/>)

Elektronsugaras olvasztás (Electron Beam Melting)

Az eljárás fém por alapanyaggal dolgozik, a hőforrás egy elektronsugár, amihez a gyártási folyamat során vákuumos feltételek biztosítása szükséges. Ezzel a technológiával lehetőség nyílik többféle fémtötvözeti kombinációjából teljesen tömör, vagy akár rácsos szerkezetű alkatrészeket alkotni. A technológiát implantátumok gyártására, valamint repülő- és autóiipari alkatrészek előállítására is alkalmazzák. Az 4. ábrán láthatjuk egy ilyen technológiával működő berendezés elemeit.

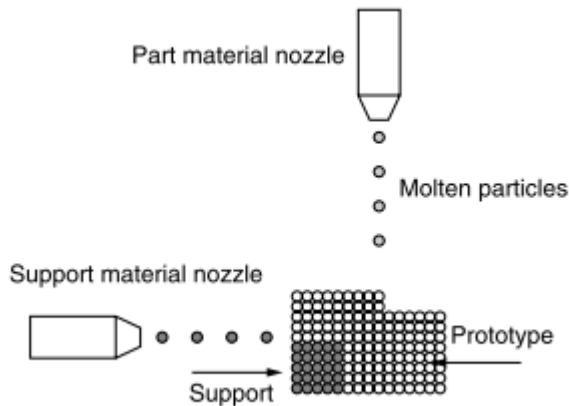
4. ábra: EBM nyomtatás elrendezése

(Forrás: <http://3dinsider.com/3d-printer-types/>)

Olvadékcseppes szemcsefelhordás (Ballistic Particle Manufacturing, BPM)

Az anyagfelhordáshoz elektromos piezo fejet használ az eljárás. A munkadarab felépítéséhez szükséges anyagot a nyomtatófej biztosítja. Az ezzel az eljárással készült munkadarabok méretpontossága kiemelően jó. A nyomtató részei: Z tengely irányban elmozdulni képes asztal, egy simítóhenger, valamint 2 fűthető elektromos piezo fűvóka (az egyik a támaszanyag, a másik a nyomtatóanyag feljuttatásáért felelős). A simítóhenger feladata a kinyomtatott réteg felületi egyenlőtlenségének megszüntetésén kívül előkészíteni a felületet a következő réteg felhordására is. Nyomtatáskor az előzetesen olvasztott folyékony állagú nyomtatóanyag cseppenként kerül felhordásra a piezo fejek segítségével. Nyomtatási anyagként csak olyan termoplasztikus anyag használható, aminek alacsony az olvadáspontja és a viszkozitása is, a gyakorlatban erre a célra viaszt használnak.

Az 5. ábrán láthatjuk egy ilyen technológiával működő berendezés elemeit.

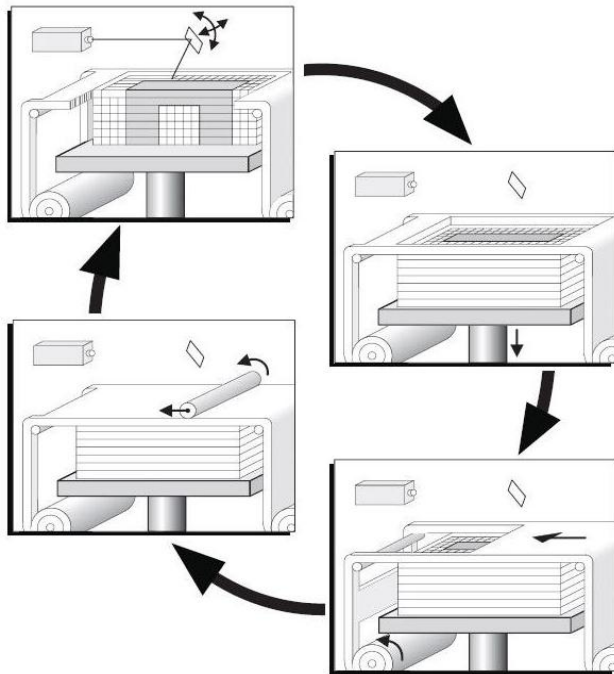
5. ábra: BPM nyomtatás elrendezése

(Forrás: <http://mhasanalbana.blogspot.hu/2016/11/mengenal-proses-rapid-prototyping.html>)

Réteges kivágás és felépítés (LLM, Laminate Layer Manufacturing)

Az eddigiekben részletezett technológiákhoz képest az LLM hibrid megoldással dolgozik. A rétegek felépítése nyomás és hő hatása alatt fóliák egymásra ragasztásával történik. A ragasztóanyagot vagy a plotter juttatja fel a fóliára, vagy már a fólián eredetileg rajta van. A rétegek egymáshoz préselése vasalóhengerrel történik. A préselés után lézerezéssel kivágja a kívánt formát, majd a felesleges részeket feldarabolja. A felesleges részek indirekt módon támaszanyagként is szolgálnak. Fóliaanyagként elsősorban papírt használnak, ami fahatású terméket eredményez. A papír mellett ritkábban fém fóliát és fémlemezt is használnak. Ennél a technológiánál egy rétegen belül többféle alapanyag nem alkalmazható. A rétegenkénti alapanyagváltás fizikailag megoldható, viszont időigényes. A technológia előnye közé tartozik a kezelés és az alapanyag olcsósága, valamint a relatív

gyors anyagfelépítési idő. Utókezelés elvégzése nem szükséges. Hátránya, hogy nagy mennyiségű hulladék keletkezik. Az 6. ábrán láthatjuk egy ilyen technológiával működő berendezés elemeit.

6. ábra: LLM nyomtatás elrendezése

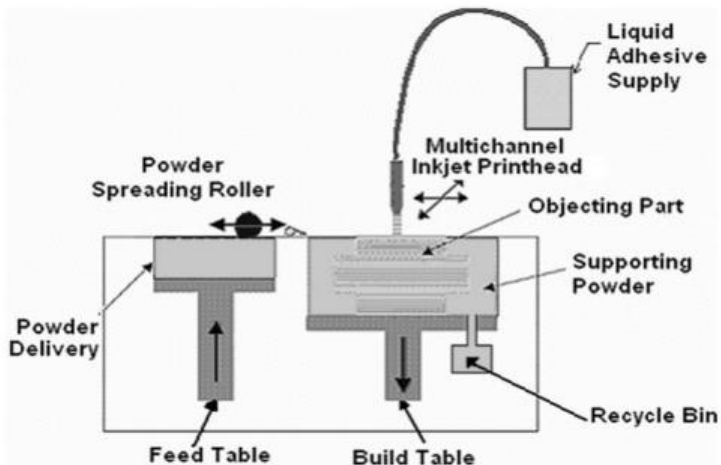
(Forrás: <https://www.kunststoffe.de/themen/basics/generative-fertigungsverfahren/schicht-laminat-verfahren/artikel/schicht-laminat-verfahren-layer-laminate-manufacturing-llm-1059106.html>)

3 Dimenziós nyomtatás (3 Dimensional Printing, 3DP)

Nagyon hasonlít az SLS technológiához, az eljárás során egy poralapú anyag rétegenkénti felhordása történik, majd a rétegek megszilárdítására a piezo nyomtatófej által cseppenként adagolt kötőanyagot használnak. Ennél a módszernél külön támaszanyag használatára nincs szükség, mert magát a munkadarabot körülvevő por támaszanyagként szolgál. A felhasználható alapanyagok száma széles skálán mo-

zog; a munkadarab előállítható fémből, gipszből, kerámiából és homokból is. Fontos kritérium, hogy a nyomtatásra szánt anyag tárolható legyen por formájában.

Az eljárásnak nagy előnye, hogy a nyomtatási folyamat felgyorsítható a nyomtató elemek számával, ezért nyomtatófejeket alakítanak ki, melyeken a nyomtatócsövecskéket mátrix alakzatban helyezik el. Többféle színű és tulajdonságú nyomtatóanyag használatára is lehetőség van, ezért színes és inhomogén munkadarab is létrehozható. Az eljárás hátrányai között említhető, hogy a felületi minőség korlátozott valamint a belső felülethez hozzáférni körülményes. Az 7. ábrán láthatunk egy ilyen technológiával működő berendezés elemeit.

7. ábra: 3DP nyomtatás elrendezése

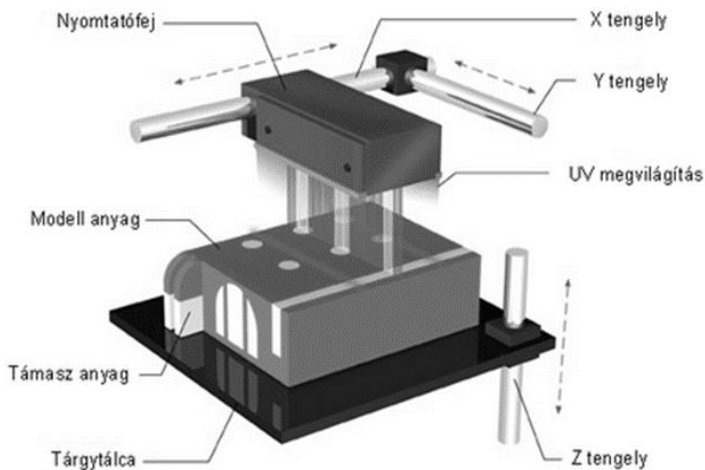
(Forrás:

https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/123219/ProGradu_JennyHollander_21061.pdf?sequence=1)

POLYJET Technológia (Torabi et al., 2015.; Ligon et al., 2017)

Az egyik legkorszerűbb 3D nyomtatási eljárás a Polyjet technológia. A PolyJet technológiát az izraeli Objet Geometries Ltd. fejlesztette ki. A munkadarab felépítését teljes egészében a nyomtatófej végzi. A ki-nyomtatott munkadarabok méretpontossága 0,05 mm, ami a 3D nyomtatási technológiák közül jelenleg a legjobb. A legvékonyabb

rétegrend – ami 16 μm – a világon csak ezzel a technológiával érhető el. A legvékonyabb nyomtatható függőleges falvastagság 0,6 mm. A nyomtatófej százas nagyságrendben tartalmaz piezzo fúvókákat, melynek következtében viszonylag gyors a nyomtatás. Nyomtatóanyagként polyakril, egy UV fény hatására térhálósodó műanyagot használnak. A nyomtatás során a 19 kHz-en is működő piezzo elektromos adagolók a megfelelő helyre lövik a polyakril cseppeket, melyek az UV fény hatására megszilárdulnak. A 3D nyomtatás folyamán mielőtt a soron következő réteg kinyomtatásra kerülne, a friss réteg levilágításra kerül. A levilágítás mindig olyan mértékű, hogy csak 70 %-ban menjen végbe a térhálósodás. A harmadik réteg levilágítása során az első réteg térhálósodása elérni a 90%-ot. A test kinyomtatása után történik egy végső levilágítás, ahol a térhálósodás 100 %-ban végbe megy. A lépcsőzetes térhálósítás a rétegek egymáshoz tapadása miatt indokolt. Támaszanyag építhető magából a nyomtatóanyagból, valamint más külön csak támasztási célra használt anyagból is. A technológia csendes, irodai közegben is használható. (Ligon et al., 2017) A PolyJet nyomtatás elrendezését a 8. ábra mutatja.

8. ábra: A Polyjet nyomtatás elrendezése
(Forrás: <http://www.r-design.hu/hu/rpt-gyors-prototipusgyartas>)

A PolyJet technológia nyomtatóanyagai:

A PolyJet technológiában használt, UV fény hatására térhálósodó folyékony polyakril nyomtatóanyagokat zárt tartályokban (tasakokban) tárolják. A nyomtatóanyagok pontos összetétele nem publikus. A nyomtatáshoz használható anyagok listája hosszú és folyamatosan bővül, valamint a végtermék anyagminősége, keménysége és színe is széles határok között változhat. Felhasználási területük alapján a PolyJet nyomtatóanyagok négy nagy fő csoportba sorolhatók, melyek különféle fantázianevek szerint tovább kategorizálhatók: (Ligon et al., 2017)

1, Általános célú, modellezésben használatos anyagok: rideg és átlátszatlan; rideg és átlátszó; szimulált polipropilén; gumi-szerű.

2, Mérnöki célra használatos anyagok: Digital ABS Green, Digital ABS2 Green; Digital ABS Ivory, Digital ABS2 –Ivory; Magas hőmérsékletű.

3, Orvostudomány területén használatos anyagok: hallás területén használt anyagok; fogászati területen használt anyagok; merev biokompatibilis anyagok.

4, Támaszanyagok: Sup705; Sup 707.

Nagy előnye a 3D nyomtatásnak a „gyorsaság”: az adott objektum méretétől függően – pár órán belül kézbe vehetjük a modellt, ez pedig hagyományos gyártási folyamatokhoz képest – még ha a szállítási időt nem is számoljuk – jelentősen lerövidíti a várakozási és így a beavatkozási időt is. Adott esetben a beteg életét megmentő, illetve a műtéti időt jelentősen csökkentő eszközökről beszélünk.

Ebből is adódik tehát, hogy a 3D nyomtatás szerepe az egészségügyben egyre meghatározóbbá válik. A 2000-es évek elején alkalmazták elsőként a 3D nyomtatás technológiáját az orvoslásban, fogászati implantátumok készítésére. (Ventola, 2014) Azóta a technika használata az orvoslás egyéb területein is elterjedt, (Tack et al., 2016) melynek egyik lényeges hajtóereje, hogy a nyomtatás költségei egyre kedvezőbbé és megfizethetőbbé válnak. (Ventola, 2014) Ma már lehetőség van 3D technikával nyomtatni csontok, erek, szövetek, szervek modelljét, de akár gyógyszereket is. A 3D nyomtatás jelenlegi orvosi alkalmazásán belül három részre oszthatjuk fel a fő felhasználási területeket: egyedi orvosi eszközök előállítása (célzóeszközök, implantátumok), vizualizáció, valamint műtéti tervezés. (Schubert et

al., 2014.; Ventola, 2014.; Ligon et al., 2017.; Hoang et al., 2016.; Tack et al., 2016)

Orvosi segédeszközök: a műtéti sablonok, karrögzítő készítése során, valamint a fogászat területén használják. Kezdetben arra alkalmazták a 3D nyomtatást, hogy a képpalkotó vizsgálatok felvételeiből különféle programok alkalmazásával háromdimenziós modelleket állítsanak elő. Kiválóan alkalmazható például csontdaganat eltávolítása után, amikor betegspecifikus csontpótlás történik az ép oldal 3D modelljének felhasználásával.

A fogászatban a 3D nyomtatást részben a fogminták gyártására alkalmazzák, így a hagyományosan erre használt gipszminták nyomtatott modellekkel helyettesíthetők. Az ilyen módon előállított fogmintákból egyszerűen készíthető fogív, amiről szilikon lenyomat készíthető. Ezen kívül az eljárást korona készítésére, majd a kész korona ellenőrzésére is szokás használni. A 3D nyomtatást a fogszabályozás területén is alkalmazzák, egészen pontosan az átlátszó fogszabályozó sínek készítéséhez.

A 3D nyomtatással lehetőség van karrögzítők előállítására is, melyek voronói¹ felülettel rendelkeznek, melynek segítségével erős, lukacsos de mégis szilárd felületet lehet kapni. Az így előállított eszköz azon kívül, hogy higiéniai szempontból is alkalmasabb, mint a gipsz, a testrészhez teljes mértékben idomuló betegspecifikus eszközt állíthatunk elő.

Az orvosok munkáját aktívan segítheti implantátumok vagy operációk tervezésénél, ha rendelkezésre áll számukra a páciensek ellátást igénylő testrészeiről egy beteg specifikus 3D modell. Az egyedi implantátumok nyomtatására direkt és indirekt módszerek is használhatóak. Direkt módszer alkalmazása esetén rétegről rétegre építik fel magát az implantátumot, jellemzően fémmel dolgozó nyomtatóval, míg indirekt módszer esetén általában az implantátum elkészítéséhez szükséges eszközök (pl. öntőformák) 3D nyomtatása történik.

¹ Georgij Voronoj matematikus után kapta nevét. A sík vagy a tér véletlenszerű vagy meghatározott pontjai köré, olyan sokszögeket szerkesztünk, melynek belső pontjai közelebb helyezkednek el a kérdéses ponthoz, mint az összes többi ponthoz, így a két- és háromdimenziós terek folytonosan feltölthetők sokszögekkel.

A vizualizációs tárgykörbe az orvosképzésben, betegtájékoztásban és műtétek előkészítésében használt 3D nyomtatással előállított tárgyak tartoznak, azaz oktatási modellek, pácienssel való kommunikációt segítő modellek. (Schubert et al., 2014.; Ventola, 2014.; Ligon et al., 2017.; Hoang et al., 2016.; Tack et al., 2016)

A 3D technológia által nyújtott előnyöket az orvostechnikai eszközöket gyártó cégek is sikeresen kezdték el használni. A Nidek-től származó gonioszkópot például elsősorban 3D nyomtatással készült elemekből hozták létre. A gonioszkóp egy olyan eszköz, ami az írisz és a szaruhártya közötti tér megfigyelésére készítettek. A 3D nyomtatott alkatrészeket kezdetben az eszköz prototípusához kezdték el használni. Az eredeti fémalkatrészek 3D nyomtatott alkatrészekre történő cseréjével felgyorsult a fejlesztési idő, valamint kevesebb alkatrészre volt szükség, és a terméktervezés is javult. A 3D nyomtatás tehát innovatív megoldást nyújtott a mikroszkópok gyártásához. Ezáltal a Nidek Technologies egyre gyorsabban tudja forgalomba hozni eszközeit, valamint egyre jobb termékeket hoz létre.

Az orvostudományi eszközök globális vezetőjeként a Medtronic is felismerte, hogy túl sok időt töltenek a fejlesztési és prototípuskészítési szakaszban. Egy olyan komplex megoldásra volt szükségük, amellyel időt takarítanak meg, valamint könnyen és gyorsan használható, és több szempontból is egyértelmű megoldást nyújt a tesztelés során. A 3D nyomtatást mindezen szükségleteket tökéletesen kielégíti. A Medtronic elsősorban gyors prototípuskészítésre, koncepciók modellezésére és tesztelésre használta a 3D nyomtatást a technológiai fejlesztés és az anatómiai modellek fejlesztése, tesztelése céljából. Azáltal, hogy a 3D nyomtatást elkezdték használni, gyorsabban jutottak termékeik a piacra és csökkentették a projekt-költségeket, valamint növelték a munkahelyeket és javították a tervezést. ("3D nyomtatás az egészségügyben," n.d.)

A 3D nyomtatás tehát tökéletesen illeszkedik az orvoslás egyes feladataihoz, hiszen pl. egyedi implantátumokat és protéziseket is készíthetünk CT felvételek alapján, (Hoang et al., 2016) ami mind a betegek mind az orvosok számára előnyös. A 3D nyomtatásnak egyre nagyobb szerepe lesz az orvosok képzésében is, hiszen rendkívül részletgazdag, valóság-hű anatómiai modelleket lehet kinyomtatni

akár egy konkrét beteg egyes testrészeiről is. (Ventola, 2014.; Auricchio – Marconi, 2016.; Hoang et al. 2016.; Tack et al. 2016)

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy teljesen új szemléletmódot ad a társadalomnak az egészségünk megőrzéséhez is a 3D nyomtatás. Egyesek szerint a 3D nyomtatás maga az új ipari forradalom. (Ventola, 2014.; Ligon et al., 2017)

Bibliográfia

Dezső Renáta: 3D nyomtatás az egészségügyben. Freede. http://3dnyomtatasarinx.blog.hu/2017/06/13/3d_nyomtatás_az_egeszseguyben (Letöltve: 2018.05.18.)

AlAli, A. B.–Griffin, M. F.–Butler, P. E. (2015). Three-Dimensional Printing Surgical Applications. *Eplasty*, 15, e37. <http://www.pubmedcentral.nih.gov/articlerender.fcgi?artid=4539849&tool=pmcentrez&rendertype=abstract> (Letöltve: 2018.05.18.)

Auricchio, F.–Marconi, S. (2016). 3D printing: clinical applications in orthopaedics and traumatology. *EFORT Open Reviews*. <https://doi.org/10.1302/2058-5241.1.000012> (Letöltve: 2018.05.18.)

Gorsse, S.–Hutchinson, C.–Gouné, M.–Banerjee, R. (2017). Additive manufacturing of metals: a brief review of the characteristic microstructures and properties of steels, Ti-6Al-4V and high-entropy alloys. *Science and Technology of Advanced Materials*. 18, 1, 584–610. <https://doi.org/10.1080/14686996.2017.1361305> (Letöltve: 2018.05.18.)

Hoang, D.–Perrault, D.–Stevanovic, M.–Ghiassi, A. (2016). Surgical applications of three-dimensional printing: a review of the current literature & how to get started. *Annals of Translational Medicine*, 4, 23, 456–456. <https://doi.org/10.21037/atm.2016.12.18> (Letöltve: 2018.05.18.)

Ligon, S. C.–Liska, R.–Stampfl, J.–Gurr, M.–Mülhaupt, R. (2017). Polymers for 3D Printing and Customized Additive Manufacturing. *Chemical Reviews*, 117(15), 10212–10290.

<https://doi.org/10.1021/acs.chemrev.7b00074> (Letöltve: 2018.05.18.)

Schubert, C.-van Langeveld-M. C.-Donoso, L. A. (2014). Innovations in 3D printing: a 3D overview from optics to organs. *British Journal of Ophthalmology*, 98, 2, 159-161. <https://doi.org/10.1136/bjophthalmol-2013-304446> (Letöltve: 2018.05.18.)

Tack, P.-Victor, J.-Gommel, P.-Annemans, L. (2016). 3D-printing techniques in a medical setting: a systematic literature review. *BioMedical Engineering OnLine*. 15, 1, 115. <https://doi.org/10.1186/s12938-016-0236-4> (Letöltve: 2018.05.18.)

Torabi, K.-Farjood, E.-Hamedani, S. (2015). Rapid Prototyping Technologies and their Applications in Prosthodontics, a Review of Literature. *Journal of Dentistry (Shīrāz, Iran)*. 16, 1, 1-9. <http://www.pubmedcentral.nih.gov/articlerender.fcgi?artid=4345107&tool=pmcentrez&rendertype=abstract> (Letöltve: 2018.05.18.)

Ventola, C. L. (2014). Medical Applications for 3D Printing: Current and Projected Uses. *P & T: A Peer-Reviewed Journal for Formulary Management*, 39, 10, 704-711. <https://doi.org/10.1016/j.infsof.2008.09.005> (Letöltve: 2018.05.18.)

Wang, Z.-Wang, C.-Li, C.-Qin, Y.-Zhong, L.-Chen, B.-Wang, J. (2017). Analysis of factors influencing bone ingrowth into three-dimensional printed porous metal scaffolds: A review. *Journal of Alloys and Compounds*, 717, 271-285. <https://doi.org/10.1016/j.jallcom.2017.05.079> (Letöltve: 2018.05.18.)

X. Gu, G.-Su, I.-Sharma, S.-Voros, J. L.-Qin, Z.-Buehler, M. J. (2016). Three-Dimensional-Printing of Bio-Inspired Composites. *Journal of Biomechanical Engineering*, 138, 2, 21006. <https://doi.org/10.1115/1.4032423> (Letöltve: 2018.05.18.)

Az iskolai teljesítményt befolyásoló tényezők*

Bata Erzsébet
Munka- és szervezetpszichológia
MA I. évf.

Bevezetés

Vizsgálatomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a képességek mellett melyek azok a nonkognitív tényezők, amelyek befolyásolják a tanulók iskolai teljesítményét. Az intelligencia és az iskolai teljesítmény kapcsolata tagadhatatlan, ám egy bizonyos életkor után előtérbe kerülhetnek egyéb tényezők, amelyek alkalmasabbak az iskolai teljesítmény bejósolására. Kutatásom középpontjában a kitartás és az impulzivitás, az étellel való elégedettség, a tanulók sikerattribúciói, illetve motivációi, aspirációi állnak, pontosabban ezen tényezők és az iskolai teljesítmény kapcsolata. Arra is kíváncsi vagyok, hogy az intelligencia milyen mértékben képes bejósolni az iskolai eredményességet.

A teljesítmény természetesen nemcsak az iskolában fontos, hanem egész életünket végigkíséri. Mégis úgy gondolom, hogy a középiskolai korosztályra – főleg a pályaválasztás és fakultációválasztás előtt álló 10-11. osztályosokra – még nagyobb teherként nehezedik a magas teljesítmény kényszere, ezért mindenképp ebben a korcsoportban szeretnék vizsgálni.

Ma Magyarországon a tanulók iskolai teljesítményének látszólag legközvetlenebb mutatója az osztályzat. Az gondolhatnánk, hogy ez a legobjektívebb módja annak, hogy a gyerekek iskolai teljesítményét megvizsgáljuk és összehasonlítsuk. Sajnálatos módon azonban az értékelés nem minden esetben a tanuló valódi tudását tükrözi – azaz nem minden esetben az adott feladatban nyújtott teljesítményt értékeli a pedagógusok -, hanem a kapott érdemjegyet jelentősen befolyásolja többek között a családi háttér, a tanuló korábbi teljesítménye,

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

a Pygmalion-effektus¹ és a tanár-tanuló kapcsolat is. (Rajnai, 2003) Az azonban vitathatatlan, hogy az IQ-tesztpontok és az iskolai teljesítmény között kapcsolat van. Jensen bebizonyította, hogy ez az összefüggés az általános iskolában a legerősebb, és az életkor előrehaladtával egyre lazább kapcsolat lesz a kettő között. Nem szabad megfeledkezünk arról sem, hogy az intelligencia és az iskolai teljesítmény között csupán korreláció található, oksági kapcsolatot nem tártak még fel a két változó között, valamint az IQ és a teljesítmény együttjárása sem szükségszerű. (Jensen, 1980)

Szakirodalmi áttekintés

Iskolai teljesítmény

A tanulók iskolai teljesítményének mérésére rengeteg módszer, illetve eszköz használható, többek között kreditek, felvételi dolgozatok, kompetenciavizsgálatok. A leginkább elterjedt módszer, hogy a tanulók iskolai teljesítményét a megszerzett érdemjegyekkel azonosítják, és a tanulmányi átlag alapján állítanak fel egy „rangsort” a diákok között. Az osztályzatok valóban a tanulók iskolai teljesítményét fejezik ki, azonban felmerül a kérdés, hogy mennyire objektív módon teszik mindezt. Vitathatatlan, hogy az értékelésben nem csupán a tanulók valódi tudása játszik szerepet. Az értékelés iskolánként eltérő. Azt, hogy a diák milyen osztályzatot kap, befolyásolja a tanári értékrend, a tanulók egyéni tulajdonságai, a tanár-diák viszony aktuális állapota és a sorrendeffektus² is. Rajnai megemlíti a Pygmalion-effektust és a tanulók korábbi teljesítménye nyomán megjelenő tanári elvárásokat is, mint osztályzatot befolyásoló tényezőt. (Rajnai, 2003)

Az érdemjegyek tehát nem tükrözik megfelelően a tanulók tudását, hiszen sok más tényező is hozzájárul ahhoz, hogy milyen jegy

¹Az iskolában a Pygmalion-effektus a következőképpen figyelhető meg: ha a tanár a gyermek iskolai teljesítményével kapcsolatban pozitív elvárásokat alakít ki, ennek eredményeképp valóban javulnak a tanuló osztályzatai. Ez azonban a negatív elvárások esetén is igaz, azaz ha a tanárnak negatív elvárásai vannak a gyermek teljesítményét illetően, a tanuló valóban rosszabbul fog teljesíteni. Ezek az elvárások számos tényezőre épülhetnek a szülők végzettségétől kezdve a gyerek korábbi eredményeiig. (Cserné, 1991)

²Az osztályzattal, százalékkal történő értékelés egyik előnye, hogy könnyűvé teszi a tanulók közötti sorrend, rangsor kialakítását. Hátránya azonban, hogy kevés lehetőséget ad a diákoknak arra, hogy módosítsák munkájukat, és a tanárban ezáltal kialakult képet. (PIL Akadémia, 2012)

kerül egy-egy dolgozat vagy fejelet után a naplóba. Az osztályzattal történő értékelés esetén tehát nem mérjük a tanulók iskolai teljesítményét, csupán becsüljük azt. (Rajnai, 2003)

Intelligencia

Az intelligencia meghatározására máig nem találtak olyan definíciót, amelyet mindenki elfogadna. Abban azonban a kutatók többsége egyetért, hogy az intelligencia egy általános jellemző, amelyet leggyakrabban két dimenzió mentén határoznak meg: az egyik a szociális dimenzió (becsületesség, engedelmesség, felelősség, bölcsesség, udvariasság), a másik pedig a technológiai dimenzió (emlékezet, megfigyelés, gyors tanulás képessége). Az európai (és az észak-amerikai) intelligenciafogalmat kétség kívül ez utóbbi, a technológiai dimenzió uralja. Az intelligenciát úgy tartják számon, mint a gyermekek fejlődését meghatározó tényezőt. (Cole – Cole, 2006)

Binet és Simon – az első intelligenciateszt megalkotói – úgy gondolják, hogy az intelligencia nem fedi az iskolázottságot, sőt, az iskolázottság és az életben elért sikerek sem fedik az intelligenciát. (Cole – Cole, 2006) Az intelligenciatesztek mérsékelt pontossággal képesek előrejelezni a későbbi iskolai teljesítményt. Neisser és munkatársai 0,5-ös korrelációt találtak az iskolai és az IQ-tesztbeli teljesítmény között. (Neisser et al., 1996) Duckworth, Quinn és Tsukayama kutatásai azt támasztották alá, hogy míg az intelligencia jó bejósolója a különböző sztenderdizált teljesítményteszteken elért pontszámoknak, addig nem alkalmas az iskolai jegyek és év végi átlagok bejósolására. (Duckworth et al, 2012) Eleanor E. Maccoby azt találta, hogy nincs különbség a lányok és a fiúk általános intellektuális képességei között, a lányok mégis jobb jegyeket szereznek az iskolában. Arra a következtetésre jutott, hogy a lányok hajlamosabbak több energiát befektetni a tanulásba, szorgalmasabbak és érdeklődőbbek a fiúknál. (idézi: Benson et al., 2016)

Kitartás és önkontroll

Duckworth, Peterson, Matthews és Kelley azt találták, hogy a kognitív tényezőkön túl egyéb tulajdonságok is hozzájárulhatnak a jó teljesítményhez. A számos jellemző közül – mint a kreativitás, érzelmi intelligencia, magabiztosság, energia stb. – a kitartás nemcsak egy

specifikus területen tekinthető kulcsfontosságúnak, hanem az élet bármely területén sikerekhez vezet. (Duckworth et al., 2007) Duckworth és Eskreis-Winkler szerint a kitartás egy személyiségvonás, és akinél erős ez a vonás, az szenvedéllyel, szorgalmasan és állhatatosan dolgozik a hosszútávú céljai eléréseért. (Duckworth – Eskreis-Winkler, 2015) A kitartó emberek nem csupán napokon vagy heteken keresztül képesek kitartani hosszútávú céljaik mellett, hanem akár éveken, évtizedeken keresztül is. A kitartás fontos feltétele a magas teljesítménynek. Sok esetben a kitartás fontosabb, mint a tehetség és a jó képességek. Előfordulnak ugyanis olyan esetek, amikor a kevésbé tehetséges, ámde kitartó emberek jobb teljesítményt érnek el, mint a tehetségesebb, de kevésbé állhatatos társaik. (Duckworth et al., 2007; Duckworth – Quinn, 2009; Duckworth – Eskreis-Winkler, 2015) Duckworth és Quinn serdülőket vizsgálva azt találták, hogy a kitartás az iskolai teljesítménnyel (átlaggal) pozitív, a tévénézéssel eltöltött idővel pedig negatív összefüggésben van. (Duckworth – Quinn, 2009) A kitartás sok esetben jobb bejósolója a teljesítménynek, mint az intelligencia, vagy egyéb helyzetspecifikus tényezők. (Eskreis-Winkler et al., 2014)

Duckworth és munkatársai azt találták, hogy mind a kitartás, mind az önkontroll jó bejósolója a magas teljesítménynek, és ezek a tényezők korrelálnak is egymással. (Duckworth et al., 2007) Fontos megemlítenem, hogy a kitartás és az önkontroll két különböző, azonban egymástól nem független fogalom. Az önkontrollra mindennapi döntéseinkben van szükségünk, a kitartásnak pedig hosszútávú céljaink elérésében van szerepe. Az előbbi az apró döntéseken keresztül járul hozzá és befolyásolja hosszútávú céljaink elérését. (Duckworth – Gross, 2014)

Élettel való elégedettség, szubjektív jóllét

A szubjektív jóllétnek (SWB) számos különálló komponense van. Ilyen összetevő az élettel való elégedettség, egy számunkra fontos területtel (például a munkahellyel) való elégedettség, a pozitív affektusok magas, és a negatív érzelmek alacsony szintje. (Diener, 2000) Ezek közül az egyik leggyakrabban kutatott terület az élettel való elégedettség, ami a személy saját kritériumai alapján adott értékelése általános életminőségéről. (Diener et al., 1985) A kutatások azt mutatják, hogy a

boldog, elégedett emberek általában produktívabbak és barátságosabbak. (Diener, 2000) Corradino és Fogarty eredményei szerint a pozitív érzelmi állapot könnyebbé teszi a tanulást, ez pedig magasabb teljesítményt eredményez. A produktivitás tehát megnyilvánulhat magasabb iskolai teljesítményben. (Corradino – Fogarty, 2016)

Külső és belső motiváció

Ryan szerint különbséget kell tennünk a külsőleg és a belsőleg motivált emberek között. Azok, akik külsőleg motiváltak, többnyire alacsonyabb önértékeléssel rendelkeznek, míg akik erősebb belső motivációval bírnak, azok magasabb öndeterminizmust mutatnak, elsősorban az öröklött vagy a szabad választás irányába. (Ryan, 1991) Deci és Ryan elmélete szerint az öndeterminizmus egy olyan humán funkció minőségi megnyilvánulása, amely magában foglalja a fent említett autonómiából fakadó szabad választás lehetőségét és megtapasztalását. Az egyének önmagukat, mint a cselekvés forrását élik meg. A külső szabályokat belső önregulációvá alakítják, amikor csak módjuk van rá. Mindezek alapján tehát az öndeterminizmus egyet jelent a választás képességével és a szabad választás alapvető igényével. (Deci – Ryan, 1985, 1987) A motiváció forrása meghatározza a viselkedést, valamint a külső hatások (például jutalmazás) következtében sok esetben csökken a belső motiváció. Ez összefüggésben van az öndeterminizmussal, a szabad választás lehetőségével.

Bár Deci és Ryan öndeterminációs elméletüket nem kifejezetten az iskolai helyzetre dolgozták ki, mégis többen foglalkoztak az elmélet iskolában történő alkalmazásával. (Deci–Ryan, 1985) A szerzők háromféle motivációs állapotot különböztetnek meg. Szerintük a viselkedést tekinthetjük belsőleg motiváltnak, külsőleg motiváltnak, valamint amotiváltnak. (Deci–Ryan, 1985, 1987) Ezek a motivációs konstrukciók elhelyezhetők egy síkon, amely azt mutatja, hogy az egyes motivációk milyen mértékben szabályozzák öndeterminált módon a viselkedést. (1. ábra, Páskuné, 2002, 264)

1. ábra: A motivációs konstrukciók elhelyezkedése az öndeterminációs kontinuumon.

A kontinuumon való elhelyezés lehetővé teszi, hogy az egyes motivációs konstrukciók ne legyenek élesen elhatárolva egymástól, azonban a közöttük lévő különbségek mégis érzékelhetők. A hatékony viselkedéssel kapcsolatos kutatásokból kiderül, hogy a paraméterek között szerepel a kreativitás, a kognitív bevonódás, a konceptuális tanulás, illetve az iskolai teljesítmény is. Hatékonyabb viselkedést eredményeznek az autonóm motivációs formák (azonosulás, intrinzik motiváció), mint a kevésbé autonómak (amotiváció, külső szabályozás, introjektált szabályozás). (Deci–Ryan, 1985, 1987. idézi Páskuné 2002.)

A kutatás bemutatása

Vizsgálatom kezdete előtt etikai kérelmet adtam le az Intézeti Kutatás-Értékelési Bizottság felé, amelyet jóváhagytak. Etikai engedélyem száma: 2016/35.

Vizsgálati minta

A kutatásban 134 fő vett részt, összesen hat középiskolai osztály 10-11. osztályos tanulói. Két hajdúnánási középiskolában vettük fel a teszteket. A hat osztályból kettő gimnáziumi, kettő szakközépiskolai és kettő szakiskolai. A legidősebb kitöltő 20, a legfiatalabb 15 éves, a kitöltők átlagéletkora 16,35 év. A vizsgálatban 74 fiú és 60 lány vett részt. A kitöltők iskolatípusonkénti eloszlása a következőképpen alakult: 45 gimnazista, 56 szakközépiskolás, 33 szakiskolás.

Vizsgálati módszerek

A diákoknak először feltettünk néhány demográfiai adatra vonatkozó kérdést. Kíváncsiak voltunk a nemükre, az életkorukra, arra, hogy milyen típusú középiskolába járnak, illetve hogy milyen érdemjegyet

szereztek év végén öt érettségi tárgyból: matematikából, magyar irodalomból és nyelvtanból, történelemből, valamint a tanult idegennyelvből.

Duckworth 2007-ben készítette el munkatársaival az Állhatóság Kérdőívet (Grit Scale) a kitartás mérésére. Ez a kérdőív megbízhatóan alkalmazható felnőttek és gyerekek körében, valamint az élet bármely területén. Az eredeti Állhatóság Kérdőív 12 ítemet tartalmazott. 2009-ben Duckworth és Quinn elkészítette a kérdőív rövidebb változatát (Short Grit Scale), amely csupán 8 íteimből áll. A kitöltő egy ötfokú Likert-skálán jelölheti be, hogy mennyire jellemző rá az adott állítás. A Short Grit Scale szintén megbízhatónak bizonyult, így ezt alkalmaztuk a kitartás mérésére.

A szubjektív jólléttel kapcsolatos kutatások egyik leggyakrabban alkalmazott eszköze a Diener és munkatársai által megalkotott Élettel való Elégedettség Skála (Satisfaction with Life Scale, SWLS). (Diener et al., 1985) Az SWLS egy öttételes kérdőív, amely fordított tételt³ nem tartalmaz. A válaszadóknak egy hétfokú Likert-skálán kell megadniuk, hogy mennyire értenek egyet az egyes állításokkal.

A Rövidített Aspirációs Indexet alkalmaztuk a motivációk felmérésére. A kérdőív 14 aspirációt tartalmaz. A válaszadónak egy 5-fokozatú Likert-skálán kell megítélnie, hogy mennyire fontos számára az adott cél megvalósítása a mindennapokban. Ebben a változatban hét céltípus (gazdagság, hírnév, imázs, fejlődés, kapcsolati elköteleződés, egészség) van jelen, és mindegyik kategóriához 2-2 tétel tartozik. A szerzők mérései alapján a Rövidített Aspirációs Index használhatósága igazolódott, s különösen alkalmasnak tűnik az extrinzik-intrinzik dimenziók fontosságának és egyéb jellemzőinek becslésére. (Martos et al., 2006)

A Zuckerman-Kuhlman-féle Személyiség Kérdőív (ZKPQ-III, Zuckerman et al., 1993) impulzív szenzoros élménykeresés (ImpSS) dimenzióját használtuk az önkontroll mérésére. A kérdőív aktivitás

³A kérdőívek azon elemeit nevezzük fordított tételeknek, amelyek a kérdőív által mérni kívánt konstruktumokat az „ellenkező oldalról” ragadják meg. Ilyen például, ha a kitartást akarjuk mérni a következő állítással: „Ha valamit elkezdek, ritkán tudom befejezni”. A fordított tételek esetén a pontértékek is megváltoznak. Ha egy 1-től (egyáltalán nem) 5-ig (teljes mértékben) terjedő skálán kellene értékelnünk, hogy mennyire értünk egyet az állítással, akkor az összesítésnél a fordított ítemek esetén az 1-es érték 5-öt ér, az 5-ös pedig 1-et. Hasonlóan változnak a további értékek is.

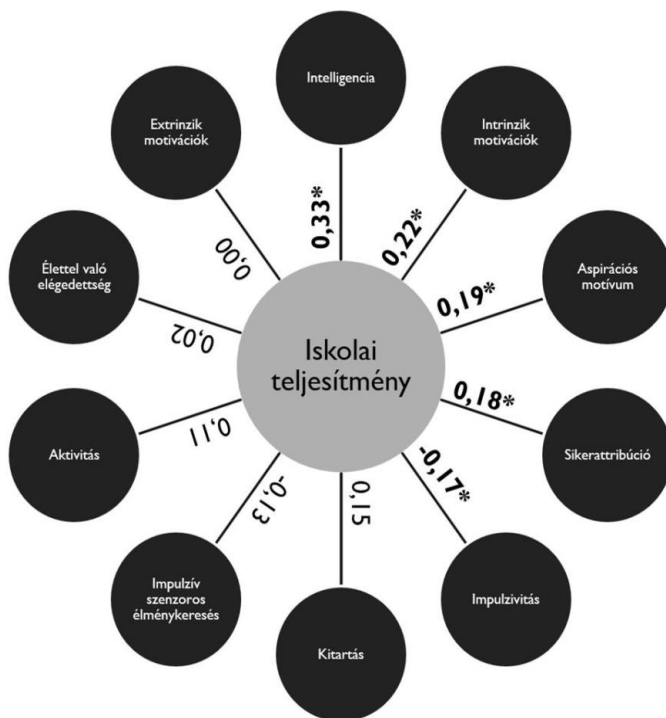
(Act) dimenzióját is alkalmaztuk. A ZKPQ-III aktivitás dimenziója magában foglalja a tevékenységszükségletet, a pihenésre és tétlenségre való képtelenséget, valamint a kemény, kihívást jelentő munkát, és az aktív, magas energiaszintű élet preferenciáját. (Zuckerman et al., 1991)

Az intelligencia mérésére a People Test Adaptív Intelligencia-tesztjét használtuk. A teszt a modern tesztelmélet alapján lett összeállítva, amelynek nagy előnye, hogy alkalmazkodik a kitöltő képességszintjéhez. Nem egy kész feladatsort kell kitölteniük a vizsgálati személyeknek, hanem egy személyre szabott tesztet. A teszt általában egy közepes nehézségű feladattal indul, amely az átlagos képességeknek felel meg. Az algoritmus regisztrálja, hogy a beérkező válasz helyes-e, vagy sem, és ez alapján generál egy likelihood-becslést ⁴a kitöltő képességszintjéről (megadja a becslés hibáját is), majd kiválasztja a becslött képességszintnek megfelelő következő feladatot a meglévő item-bankból. A következő kérdést, feladatot tehát mindig az előző kérdésekre adott válaszok alapján adja az algoritmus. (Kovács–Temesvári, 2015)

Eredmények

A szakirodalomnak megfelelően feltételeztük, hogy a bemutatott konstruktumok – intelligencia, motivációk, elégedettség, sikerattribúció, kitartás és önkontroll – kapcsolatban állnak az iskolai teljesítménnyel. Eredményeink alapján valóban kapcsolat van az iskolai eredményesség és az intelligencia, az aspirációs motívum, az intrinzik motivációk, a sikerattribúció és az impulzivitás között. Ez utóbbival – várákozásainknak megfelelően – negatív korreláció figyelhető meg. Tendenciaszerű együttjárást találtunk a teljesítmény és a kitartás, az impulzív szenzoros élménykeresés és az aktivitás között. Semmilyen kapcsolatot nem találtunk azonban a tanulmányi átlag és az extrinzik motivációk, valamint az étellel való elégedettség között. Az eredményeket a 2. ábra tartalmazza.

⁴A maximum likelihood (legnagyobb valószínűség) módszer egy becslési eljárás, amely során az adott mérési értékekhez (jelen esetben: a kitöltő helyes választ adott-e a feladatra) az ismeretlen paraméter olyan becslését adja, amelyek esetén a legvalószínűbb, hogy az adott mérési érték bekövetkezik (Fazekas, 2000).

2. ábra: Az iskolai teljesítmény korrelátumai

Szerettük volna megtudni, hogy melyek a legalkalmasabbak a vizsgált tényezők közül az iskolai teljesítmény bejósolására. A szakirodalommal ellentétben jelen kutatásban nem igazolódtott, hogy a kitartás és az önkontroll jobb bejósolója a tanulmányi eredményességnek, mint az intelligencia. Az eredmények azt mutatják, hogy az intelligencia sokkal alkalmasabb az iskolai teljesítmény bejósolására, mint a kitartás vagy az önkontroll. Az intrinzik motivációk pedig nagyobb mértékben befolyásolják az iskolai teljesítményt, mint az extrinzik motivációk.

A tanulmányi eredményesség leírására alkalmas modellt a 3. ábra tartalmazza.

Iskolai teljesítmény

- Intelligencia* ($\beta = 0,36$)
- Intrinzik motivációk* ($\beta = 0,26$)
- Kitartás ($\beta = 0,13$)
- Élettel való elégedettség ($\beta = -0,13$)

3. ábra: Az iskolai teljesítmény modellje.

A nemek közti különbségeket is megvizsgáltuk az egyes változók tekintetében. A fiúk és a lányok iskolai teljesítményben és az intrinzik motivációk jelentőségében találtunk csupán különbséget a nemek között. A lányok iskolai teljesítménye jobb, és az intrinzik motivációk dominanciája is jellemzőbb rájuk, mint a fiúkra. Megpróbáltuk továbbá megtalálni azt a modellt, amely alkalmas a fiúk és a lányok iskolai teljesítményének bejósolására. Bár feltételezhetnénk, hogy a két nem teljesítményének bejósolására különböző modellek alkalmasak, mégis csekély különbséget fedezhetünk fel (4. ábra).

FIÚK

- Intelligencia ($\beta = 0,33$)*
- Intrinzik motivációk ($\beta = 0,33$)*

LÁNYOK

- Intelligencia ($\beta = 0,28$)*
- Impulzív szenzoros élménykeresés ($\beta = -0,19$)
- Intrinzik motivációk ($\beta = 0,18$)

4. ábra: A fiúk és a lányok iskolai teljesítményének bejósolására alkalmas modellek

A legjelentősebbnek az iskolatípusok közötti különbségek bizonyultak. Erős eltérés mutatkozott a gimnazisták (4,07), szakközépiskolások (3,2) és szakiskolások (3,16) tanulmányi átlagai között. Megvizsgáltuk azt is, hogy milyen modellek a legalkalmasabbak a különböző iskolatípusokban tanuló diákok teljesítményének bejósolására (5. ábra). Azt találtuk, hogy a gimnazisták eredményességét legmegbízhatóbban a kitartás, a sikerattribúció (hogyan tekintenek saját erőfeszítéséből, tudásából eredőnek teljesítményét) és az intelligencia mértéke képes előrejelezni. A szakközépiskolások annál jobban teljesítenek, minél inkább belsőleg motiváltak, és minél elégedetlenebbek az életükkel. Feltételezhető, hogy ezt az elégedetlenséget tudják csökkenteni a magasabb iskolai teljesítménnyel. A szakiskolákban azok a tanulók teljesítenek jobban, akik inkább külsőleg motiváltak – valamilyen jutalmat kapnak az eredményeikért –, illetve akik magas aktivitási szinttel bírnak, azaz keresik a kemény, kihívást jelentő munkát és nem szeretik a tétlenséget.

5. ábra: Az iskolai teljesítményt befolyásoló tényezők az egyes iskolatípusokban.

Feltételeztük, hogy az eredményes és a kevésbé eredményes, valamint a kitartó és kevésbé kitartó tanulók között különbség van, ez a különbség pedig befolyásolhatja a diákok iskolai teljesítményét. Azt találtuk, hogy azok a tanulók, akik nagyon jól teljesítenek az iskolában, magasabb pontszámot értek el az intelligenciateszten, emellett kitartóbbak, kevésbé impulzívok, sikereiket saját maguknak tulajdonítják és az intrinzik motivációk jellemzőbbek rájuk, mint a gyengébben teljesítő diákokra. Várakozásainknak megfelelően magasabb impulzivitással rendelkeznek az alacsony kitartású tanulók, mint a

magas kitartásúak. Akik kitartóbbak, ők elégedettebbek életükkel, és hajlamosabb a kemény munka végzésére, mint a kevésbé kitartó társaik. Emellett sikereiket hajlamosabbak saját erőfeszítéseiknek tulajdonítani, illetve a belső motivációk dominanciája figyelhető meg náluk. Az iskolai teljesítmény tekintetében csupán kis különbséget találtunk a két csoport között (magas kitartás: 3,59; alacsony kitartás: 3,26). Az átlag feletti és az átlag alatti intelligencia-csoportba tartozó tanulók között csupán a tanulmányi eredményesség tekintetében találtunk különbséget: azok a tanulók teljesítettek jobban az iskolában, akik magasabb pontszámot értek el az intelligenciateszten.

Összefoglalás

Az iskolai teljesítmény szempontjából az intelligencia tűnik a legmegbízhatóbb prediktornak, azonban számos nonkognitív tényező is befolyásolja, hogyan teljesít a tanuló az iskolában. Ilyen tényező a belső motiváció, a sikerattribúció és az impulzivitás. A kitartás és az iskolai teljesítmény között csupán tendenciaszerű összefüggést találtunk. A vizsgált tényezők közül az étellel való elégedettség és az extrinzik motivációk hatása bizonyult a legcsekélyebbnek. Az eredmények általánosításával azonban óvatosan kell bánnunk, tekintve a mintaelemszámot, és hogy a vizsgálati személyek nem homogén mintából (gimnázium, szakközépiskola, szakiskola) származnak.

A kutatás rávilágított arra is, hogy a fiúk és a lányok teljesítménye között sokkal kevesebb a különbség, mint ahogy azt gondolnánk. A különböző iskolatípusok (gimnázium, szakközépiskola, szakiskola) között azonban jelentős eltéréseket tártunk fel. Ezen különbségek hátterében feltehetően az áll, hogy különböző kerettanterv szerint oktatják a gimnazistákat, a szakközépiskolásokat és a szakiskolásokat.

Az intrinzik motivációk szinte végig jelentős szerepet kaptak az iskolai teljesítmény bejósolásában, valamint az is megmutatkozott, hogy a kitartás is hatással van az iskolai eredményességre, bár hatása gyengébbnek bizonyult, mint az intelligenciáé. Megoldás lehet az iskolai teljesítménnyel kapcsolatos problémákra, ha a diákok belsőleg motiváltak a tanulásra, megtanulnak kitartóan dolgozni céljaik eléréseért és a folyamatos fejlődést tűzik ki célul. A tanárok szerepe ebben

kiemelkedő, hiszen a pedagógia eszköztárában a nemkognitív elemek befolyásolására van több lehetőség, így megtaníthatják a tanulókat kitartóan, szorgalmasan dolgozni, és segíthetnek abban, hogy a diákok számára öröm legyen a tanulás, ne pedig teher. Ehhez azonban az intézmények megfelelő feltételeket kell, hogy biztosítsanak.

Mivel az iskolai teljesítmény egy mindennapi téma, fontosnak tartom a további vizsgálatokat ebben a témakörben. Érdekes és újfajta megközelítése lenne e területnek, ha a pozitív pszichológiai aspektusok kerülnének a kutatások középpontjába – amire jelen kutatásban is kísérletet tettünk az étellel való elégedettség kapcsán.

Bibliográfia:

Benson, N., Ginsburg, J., Grand, V., Lazyan, C., Weeks, M., Collin, C. (2016): A pszichológia nagykönyve – Minden, amit tudni érdemes. Budapest

Cole, M., Cole, S.R. (2006): Fejlődéslélektan. Budapest

Corradino, C., Fogarty, K. (2016): Positive Emotions and Academic Achievement:

http://steinhardt.nyu.edu/appsyh/opus/issues/2016/spring/corradino_fogarty

Cserné Ádermann G. (1991): Az „önmagát beteljesítő jóslat” (Pygmalion-hatás) pedagógiai vizsgálata. In: A pedagógus. Neveléslélektan, V. Szöveggyűjtemény. Budapest, 162–173.

Deci, E.L., Ryan, R.M. (1985): Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. Plenum, New York

Deci, E.L., Ryan, R.M. (1987): The suort of autonomy and the control of behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 1024–1037.

Diener, E. (2000): Subjective Well-Being. The Science of Happiness and a Proposal for a National Index. *American Psychologist*, 55, 1, 34–43.

Diener, E., Emmons, E.R., Larsen, R.J., Griffin, S. (1985): The Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 1, 71–75.

Duckworth, A.L., Eskreis-Winkler, L. (2015): Grit. In James, D. Wright (szerk.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition. Elsevier, Oxford, 397–401.

Duckworth, A.L., Gross, J.J. (2014): Self-control and grit: Related but separable determinants of success. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 5, 319–325.

Duckworth, A.L., Peterson, C., Matthews, M.D., Kelly, D.R. (2007): Grit: Perseverance and passion for long-term goals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92, 6, 10871101.

Duckworth, A.L., Quinn, P.D. (2009): Development and Validation of the Short Grit Scale (Grit-S). *Journal of Personality Assessment*, 91, 2, 166–174.

Duckworth, A.L., Quinn, P.D., Tsukayama, E. (2012): What No Child Left Behind Leaves Behind: The Roles of IQ and Self-Control in Predicting Standardized Achievement Test Scores and Report Card Grades. *Journal of Educational Psychology*, 104, 2, 439–451.

Eskreis-Winkler, L., Shulman, E.P., Beal, S., Duckworth, A.L. (2014): Survivor mission: Why those who survive have a drive to thrive at work. *Journal of Positive Psychology*, 9, 3, 209–218.

Szerk. Fazekas István (2000): Bevezetés a matematikai statisztikába. Debrecen

Jensen, A.R. (1980): Chronometric analysis of intelligence. *Journal of Social and Biological Structures*, 3, 2, 103–122.

Kovács K., Temesvári E. (2015): Számítógépes, adaptív IQ-mérés: egy gyakorlati példa. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 71, 1/8, 143–163.

Martos T., Szabó G., Rózsa S. (2006): Az Aspirációs Index rövidített változatának pszichometriai jellemzői hazai mintán. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 7, 3, 171191.

Neisser, U.–Boodoo, G.–Bouchard, T.J.Jr.–Boykin, A.W.–Brody, N.–Ceci, S.J.–Halpern, D.F.–Loehlin, J.C.–Perloff, R.–Sternberg, R.J.,–Urbina, S. (1996): Intelligence: Knowns and unknowns. *American Psychologist*, 51, 77–101.

Páskuné K.J. (2002): A másodoktatás szerepe a képességek fejlesztésében – különös tekintettel a tehetséggondozásra. In: Tehetségkutatás. Szerk. Bóta M.–Dávid I.–Páskuné K.J. Debrecen, 2019–322.

PIL Akadémia (2012): 6. Értékelés. www.tanarblog.hu/attachments/2981_6_ertekeles.pdf

Rajnai J. (2003): Az osztályozás és a buktatás problematikája a mai magyar közoktatásban. *Új Pedagógiai Szemle*, 53, 11, 67–76.

Ryan, R.M. (1991): The nature of the self in autonomy and relatedness. In. The self: Interdisciplinary approaches. Edit. J. Strauss–G.R. Goethals. New York, 208–238.

Ványi B. (2016): Kemény munka vagy jó képességek? Az intelligencia és a kitartás szerepe elsőéves és végzős gimnazisták iskolai eredményességébe. Debrecen

Zuckerman, M.–Kuhlman, D.M.–Joireman, J.–Teta, P.–Kraft, M. (1993): A comparison of three structural models for personality: The Big Three, the Big Five, and the Alternative Five. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 4, 757–768.

Zuckerman, M.–Kuhlman, D.M.–Thornquist, M.–Kiers, H. (1991): A Five (or three) robust questionnaire scale factors of personality without culture. *Personality and Individual Differences*, 12, 9, 929–941.

Szerzőink

Mokánszki János

Email: mokanszkijanos22@gmail.com

Témavezető: Dr. Szilágyi Zsolt, egyetemi adjunktus

Mokánszki János 1993-ban született Nyíregyházán. Jelenleg a Debreceni Egyetemen végzi tanulmányait biológia-történelem osztatlan tanárszakon. Kutatási témája az 1918. évi spanyolnátha-járvány, annak gazdasági és társadalmi hatásai Debrecenre és Hajdú vármegye más településeire nézve. A kutatásai során nem csak a történettudomány eszköztárát használja, hanem igyekszik bevonni vizsgálatába a természettudományos módszereket is. 2016 szeptembere óta a DETEP, 2017 szeptembere óta pedig a Hatvani István Szakkollégium tagja.

Ónadi Sándor

Email: onadisandor@gmail.com

Témavezető: Prof. Dr. Bárány Attila, egyetemi tanár

1996-ban született Debrecenben. A szerző a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának II. éves történelem alapszakos hallgatója. A Hatvani István Szakkollégium, a Debreceni Egyetem Tehetség gondozó Program (DETEP) és a Debreceni Egyetem Történész Hallgatók Egyesületének (DETHE) tagja. Elsődleges kutatási témája a pápai legátus betöltött szerepe az első kereszties hadjárat időszakában.

Szakács János

Email: szakacs_janos@hotmail.hu

Témavezető: Prof. Dr. Bárány Attila, egyetemi tanár

A szerző 1993. január 22-én született Nyíregyházán. A tanulmány megírásakor a Debreceni Egyetem hallgatója. A Hatvani István Szakkollégiumon kívül a DETEP és a DETHE tagja is. A szerző elsődleges kutatási témája a Nyírség és a Rétköz kisnemesi családjainak a kapcsolathálózata az Anjou- és Zsigmond-korban. A szerző eddigi legjelentősebb munkája a Nyírség és a Rétköz határán – Kemece a közép- és kora újkorban című monográfia.

Vas János

Email: janaalgor@gmail.com

Témavezető: Bradács Gábor, egyetemi tanársegéd

1993-ban született Miskolcon, a Debreceni Egyetem ötödéves angol-történelem osztatlan tanárszakos hallgatója. Elsődleges kutatási témája a videojátékok oktatásban rejlő lehetőségeinek kiaknázása. Részt vett a XXXIII. OTDK Tanulás- és Tanításmódszertani — Tudás-technológiai Szekcióján, ahol második helyezést ért el dolgozatával, valamint első helyezést ért el a XX. Partiumi Tudományos Diákköri Konferencián a témában beküldött magyar- illetve angol nyelvű dolgozataival. Jelenleg tovább dolgozik kutatási témájának gyakorlatba átültethető lehetőségeinek kidolgozásán, ennek eredményeképpen témavezetőjével, Bradács Gáborral közösen elméleti kurzust tart „A történelemoktatás lehetőségei a szórakoztató média eszközeivel” címmel a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézetének keretein belül.

Végh Loretta Vivien

Email: lorettavegh@gmail.com

Témavezető: Dr. Kerepeszki Róbert, tanszékvezető egyetemi docens

1994-ben született Vásárosnaményban. Jelenleg a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának III. éves történelem-magyar tanári mesterszakos hallgatója. A Hatvani István Szakkollégium, a Debreceni Egyetem Tehetség-gondozó Program (DETEP) és a Debreceni Egyetem Történész Hallgatók Egyesülete (DETHE) tagja. Elsődleges kutatási témája Friedrich István miniszterelnök politikai pályája.

Bajnay Flóra

Email: bajnay.flora94@gmail.com

Témavezető: Prof. Dr. Bényei Tamás, egyetemi tanár

1994-ben született Nyíregyházán. Jelenleg a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Anglisztika mesterszak II. évfolyamos hallgatója. 2016-tól tagja a Hatvani István Szakkollégium Anglisztika-Amerikanisztika szakcsoportjának és a Debreceni Egyetem Tehetség-gondozó Programjának (DETEP). Jelen tanulmánya az Emberi Erőforrások Minisztériuma által 2017-ben meghirdetett Új Nemzeti Kiválóság Program elnyerésének támogatásával készült. Előző tanul-

mánya a XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián első helyezést ért el. Fő kutatási területei a holokauszt és a gyarmatosított társadalmak emlékezettörténete a kortárs irodalomban.

Novák Zsófia

Email: zsofinovak@hotmail.com

Témavezető: Prof. Dr. Bényei Tamás, egyetemi tanár

Novák Zsófia 1993-ban született Debrecenben, a Debreceni Egyetem anglisztika alapképzésén szerzett diplomát, jelenleg a fordító és tolmács mesterképzés angol-francia szakos hallgatója. A DETEP és a Hatvani István Szakkollégium tagja; kutatásában az identitás és a szubjektivitás problematikáját vizsgálja kortárs angolszász regényekben és vizuális kultúrában. 2017-ben a XXXIII. OTDK-n első helyezést ért el a Humán Tudományi Szekció Amerikai irodalom és kultúra tagozatán, pályamunkája címe: A Quest for Meaning - The Role of Language and Narrative in Shaping Identity in American Gods and The Dancers at the End of Time.

Visnyei Petra

Email: petravisnyei@gmail.com

Témavezető: Dr. Bülgözdi Imola, egyetemi adjunktus

Petra Visnyei is a second year MA student at the Institute of English and American Studies, University of Debrecen. Her research interests include gender, rape culture, transgressive gendered identities and their representation in contemporary culture, literature, film adaptations and comics. Her current project is centered around adaptation and film studies, and she intends to incorporate spatiality studies, materiality studies and body studies into her expertise. Her BA thesis "Otherness Incorporated: Halsey as the Contemporary Media Rebel" was published in the 2016 spring issue of AMERICANA – E-Journal of American Studies in Hungary and is available at <http://americanaejournal.hu/vol12no1/visnyei>

Fürstál Barbara

Email: furstalbarbara@gmail.com

Témavezetők: Dr. Zákány Róza, egyetemi docens, Dr. Matta Csaba, egyetemi adjunktus, Szűcs Csilla, egyetemi gyakornok

A szerző 1995. november 9-én született Egerben. 2017-ben diplomát szerzett a Debreceni Egyetem Molekuláris biológia alapszakán, majd a sikeres felvételi óta a Biotechnológus mesterképzés orvosi biotechnológia szakirányon tanul. Három éve a Debreceni Egyetem, Általános Orvosi Kar, Anatómiai, Szövet- és Fejlődéstani Intézet TDK hallgatója, ahol jelenleg a TRPV4 ionsatorna szerepét tanulmányozza. 2016-ban társszerzőként szerepelt a sümegi 46. Membrán Transzport Konferencia poszterén és második helyezést ért el a Tavaszi Kari Diákköri Konferencia biológia szekciójában. Tagja a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programjának és a Hatvani István Szakkollégiumnak.

Kasza Rita

Email: kaszarita@gmail.com

Témavezetők: Dr. Ág Norbert, egyetemi tanársegéd

Kavalecz Napsugár, PhD hallgató

1994-ben született Miskolcon. Jelenleg a Debreceni Egyetem Természettudományi és Technológiai Karának másodéves biomérnök mesterszakos hallgatója. Tagja a Hatvani István Szakkollégium Biológiai tudományok szakcsoportjának. Elsődleges kutatási témája stwintron struktúrák detektálása fonalas gombák genomjában. Jelen tanulmány az első tudományos publikációja.

Nagy Jenő

Email: jenonagy.off@gmail.com

Témavezető: Prof. Dr. Varga Zoltán, egyetemi tanár

1989-ben született Debrecenben. 2013-ban okleveles biológusként, majd okleveles biológia tanárként (2015) és okleveles matematikatanárként (2017) végzett. Tagja volt a DETEP-nek. 2011-ben II. díjat nyert OTDK-n, illetve megkapta „Az év ifjú viselkedéskutatója” díjat. 2012-ben Köztársasági Ösztöndíjjal tüntették ki. Jelenleg a Hatvani István Szakkollégium Biológiai Tudományok szakcsoportjának vezetője és PhD képzésben abszolutóriumot szerzett. 2018-ban tagjai közé választotta a nemzetközi tudományos társaság, The Linnean Society (London). Fő kutatási irányai a madarak vonulásának evolúciója és biogeográfiája.

Fejes Péter

Email: fejes.peter@arts.unideb.hu

Témavezető: Prof. Dr. Angyalosi Gergely, tanszékvezető egyetemi tanár

1990-ben született Budapesten. III. éves doktoranduszhallgató a Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskolájának Modern Filozófia Programjában. Kutatásait a kontinentális filozófia területén végzi, különös tekintettel a 20. század francia filozófiára. Legjelentősebb publikációjának a címe „A jogi metaforika esete Kantnál”.

Lengyel Zsanett

Email: lengyelemese1@gmail.com

Témavezető: Dr. Keszeg Anna, egyetemi adjunktus

A tanulmány szerzője 1996. augusztus 13-án Kisvárdán született. A Debreceni Egyetemen a kommunikáció – és médiatudomány alapszak és néprajz részképzés másodéves hallgatója. A Hatvani István Szakkollégium, a Bán Imre Kultúratudományi Szakkollégium és a DETEP tagja. Kutatási témája a magyar operettek gender-specifikus vizsgálata, valamint a posztfeminista sorozatok nőkaraktereinek testképe. Elsőévesként Különdíjban részesült a XXXIII. OTDK-n.

Krek Norbert

Email: desdichado290@gmail.com

Témavezető: Dr. Réti Zsófia, tudományos munkatárs,

Krek Norbert 1994-ben született Debrecenben. Jelenleg a Debreceni Egyetem elsőéves Magyar irodalom és nyelvészet mesterszakos hallgatója. A Hatvani István Szakkollégium és a DETEP tagja. Kutatási területe a kortárs populáris kultúra: a fantasy-irodalom és a ludológia.

Kovács Ágnes Éva

Email: agneseva.kovacs93@gmail.com

Témavezető: Dr. Manó Sándor, tudományos munkatárs

1993-ban született Miskolcon. Jelenleg a Debreceni Egyetem Általános Orvostudományi Karának Klinikai laboratóriumi kutató mesterszak II. évfolyamos hallgatója. 2014-től tagja a Hatvani István Szakkollégium Kémiatudományi szakcsoportjának és a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programjának (DETEP). 2015 nyarán az

aktív Bsc szakdolgozói munka részeként Erasmus+ szakmai gyakorlati mobilitási ösztöndíjjal szakmai gyakorlaton vett részt az Innsbruck Medical University ausztriai egyetemen. A Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala által kiírt, 2016. évi Újvári János diplomadíj- pályázatra benyújtott "Új PAFcisztein mutánsok tervezése és előállítása *Penicillium chrysogenum*-ban" című pályamunkával "szabadalom" kategóriában I. helyezést ért el.

Bata Erzsébet

E-mail: bata.erszike95@gmail.com

Témavezető: Dr. Péter-Szarka Szilvia, egyetemi adjunktus

1995-ben született Debrecenben. Jelenleg a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának I. éves munka- és szervezetpszichológia mesterszakos hallgatója. A Hatvani István Szakkollégium mellett a Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Programjának (DETEP) tagja. 2017-ben elnyerte az Új Nemzeti Kiválóság Program ösztöndíját. Ez az első tudományos publikációja. Fő kutatási területe a teljesítmény és az azt befolyásoló pszichológiai tényezők –iskolai és munkahelyi környezetben egyaránt.